

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

УДК 930.2 (477.8) "16/17"

Батюк Тарас Володимирович

**ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ
В ПРОТИСТОЯННІ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІЙ ЕКСПАНСІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
кандидат історичних наук,
доцент Футала Василь Петрович

Дрогобич – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографічна основа та джерельна база дисертаційного дослідження	17
РОЗДІЛ 2. Політичне становище українських земель у другій половині XVI - на початку XVII ст. і турецько-татарська експансія	
2.1. Взаємовідносини Речі Посполитої, Оттоманської Порти та її васалів і Московської держави.	57
2.2. Кримське ханство як політичний фактор у Північному Причорномор'ї	67
2.3. Українське і російське козацтво. Його вплив на політику держав Східної і Центральної Європи	71
РОЗДІЛ 3. Збройні сили України та їх противники	
3.1. Козацькі військові формування: склад, чисельність, командування, озброєння та забезпечення, військове мистецтво	80
3.2. Спроби реформування козацтва і створення реєстру	91
3.3. Надвірне військо українських князів і коронні континенти.....	102
3.4. Збройні сили Кримського ханства і турецькі континенти	105
3.5. Система оборони південних кордонів	118
РОЗДІЛ 4. Боротьба українського війська проти турецько-татарської експансії	
4.1. Боротьба з кримськими наскоками і походи проти Криму	123
4.2. Морські походи і їх наслідки	131
4.3. Участь українських військ у молдовських та угорських походах	151
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ПРАЦЬ	174

ВСТУП

Одним із важливих завдань української історичної науки є дослідження її військової історії. Так вже склалося, що цілий ряд європейських народів, в історії яких були періоди втрати державності або іноземного поневолення, зокрема поляки, хорвати, албанці чи словенці, зберегли і розвивали в ці періоди свої збройні сили. Для цих народів дослідження військової історії періодів втрати державності має подвійну цінність. Тому, що тільки через призму військової історії можна дослідити їх вплив та участь у світовій історії. Тому, що історія розвитку їх війська в такі періоди відбивала поступ суспільства в цілому і заміняла собою історію державного буття народу.

Особливо важливими є перехідні періоди, коли одна доба змінює іншу. Кінець Середніх віків для українських земель знаменував закінчення Княжої доби. Віленським привілеєм 1492 р. князі, які ще зберігали свої уділи, були позбавлені права зносин з іноземними володарями і права наділення земельними володіннями своїх васалів. У правовому відношенні це означало перетворення їх з ленних володарів у магнатів-землевласників. Деякі князі, чийі землі межували з Московською державою, піддалися московському протекторату. Вони втратили свої уділи у першій чверті XVI ст. Решта прийняла умови, дрібніші та середні князі кинулися на державну службу, більших почали затягувати з допомогою значних земельних володінь та шлюбів з представницями польської знаті. Цей процес став особливо бурхливим після Люблінської унії. Незабаром рештки уділів розчинилися у значно більших володіннях, отриманих від королів або через матримоніальні зв'язки, а самі українські князі почали переходити у католицьку або протестантську конфесію, разом з відмовою від православ'я поступово втрачаючи і ознаку національної ідентифікації, чи не єдиним носієм якої вони були у княжу добу. Найбільш активним станом виразно ставало козацтво, через що цей період і отримав назву Козацька доба.

Часи, коли Козацька доба замінила Княжу, були періодом, коли вся Європа переживала бурхливий розвиток Ренесансу і потрясіння Реформації і Контрреформації. Для українських земель на перехідному етапі між обома епохами, коли князі робили вигляд, що залишаються ленними володарями, а козацтво робило перші кроки, головним поштовхом суспільного розвитку став татаро-турецький чинник. Постійні напади з кінця XV ст., які мало не щорічно приводили до величезних втрат населення і сягали в глибину аж до Сяну і Західного Бугу, можна сприймати як Вселенський Виклик за законом Виклику та Відповіді (Challenge and Responde) А.Тойнбі. При цьому Відповідь являє собою рідкісний феномен внутрішнього піднесення всіх активних станів і прошарків суспільства і спробу реалізації відновлення державності. У створенні козацтва взяли участь практично всі стани і прошарки тогочасного українського суспільства: відприски княжих родин, які ще відчували себе ленними володарями; земляни і шляхта, особливо дрібна; залишки путніх бояр, замкових слуг та інших напіввійськових станів, яких зміни в суспільних відносинах поступово відтісняли у ряди посполитих; міщани, що завдяки прогресу магдебурзького права ставали чи не найактивнішою силою суспільства; і, нарешті, посполите селянство, якому втеча на небезпечний південь дарувала волю і можливість потрапити до лицарського стану.

Процес творення козацтва був викликаний безсиллям влади, яка фактично покинула напризволяще південні кордони. Формування українських князів, а також нечисленні коронні континенти, також сформовані переважно з української шляхти та інших верств населення, не зуміли протистояти збройним силам Кримського ханства, за спиною якого стояла могутня Оттоманська Порта. Спеціально розроблена тактика дозволяла кримцям легко обходити рідкий ланцюжок прикордонних замків. Вони навчилися проривати суцільні оборонні лінії Московської держави. І тоді на перший план виступило козацтво.

Цей стан, покликаний до життя завданням оборони південних кордонів, скоро набув всіх ознак стану лицарського і почав домагатися своєї легалізації, претендуючи на зрівняння із шляхетським станом. Незабаром обидві сторони зрозуміли необхідність у продовженні цієї конфронтації. Для Кримського ханства українські, як і інші сусідні території, служили джерелом для здобуття полонених та худоби – основи збагачення кримської знаті. Для козацтва кримська загроза служила оправданням його діяльності і запорукою підтримки з боку місцевої адміністрації Речі Посполитої, а також підставою у боротьбі за визнання за собою прав військового стану. Коли ця конфронтація слабіла або згасала внаслідок дипломатичної домовленості між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою, козаки самі інспірували загострення, взявши на себе ініціативу морських походів. За таких умов, новий стан, розвиваючись автономно від держави, розвинув і певну квазідержавність військового типу, першою і головною ознакою якої було створення власних збройних сил на відмінній основі і з відмінною структурою та організацією. Але не одно тільки козацтво брало участь у цій боротьбі. Формування українських магнатів, рівно як і хорогви шляхетського ополчення, а пізніше і "кварцярного" війська, також обороняли південні кордони та воювали з ординцями, здійснюючи навіть походи в Дике поле. Ці формування були також українськими і дослідження їх історії разом з дослідженням козацької історії дає можливість відтворити повну картину історії збройних сил України. Для даного періоду воно стає основою вивчення як політичної історії так і історії тогочасного суспільства в цілому, а також дає можливість оцінки місця і ролі України в історії Європи.

Військова історія має свої особливості. Перш за все, її головними компонентами є дослідження складу, чисельності, структури військових формувань, рівня їх озброєння, ступеню вишколу шеренгових бійців і командирів та результати цих складових, реалізовані на полях битв. При цьому необхідно порівнювати всі ці компоненти з відповідними компонентами як безпосередніх противників, так і кращих на той час армій

світу. Остання вимога впродовж довшого часу ігнорувалася більшістю українських істориків. Зрештою подібних поглядів дотримувалися наші сусіди, особливо росіяни. Було прийнято писати про самотність і високий рівень розвитку. Причому ніхто не задавав собі питання, що високий рівень мусить мати базу порівняння, а ця база повинна бути еталоном, тобто загальноновизнаною. Крім стереотипів мислення, корені яких лежать ще у панславський ідеології XIX ст., вульгаризованій в сталінські часи "боротьбою з низькопоклонінням перед Заходом", спостерігаємо сьогодні псевдопатріотизм і романтичне захоплення славним минулим, що притаманне всім пригнобленим націям, на яких, нарешті, звалилася довгожданна свобода. Між тим право на претензію до самотності розвитку військової справи немає жоден з лідерів мілітарної справи у Європі XV – XVIII ст. Якщо колись мав місце інтернаціоналізм, то це була військова справа у тогочасній Європі. Як тільки десь з'являлася технічна новинка – вона ставала надбанням як союзників, так і ворогів. І шляхів для цього було багато. Причому найпростіший – це самі винахідники, які запросто продавали свої ідеї тому, хто платив більше. Так і офіцери аж до полководців, не кажучи про солдат-професіоналів, запросто переходили з армії в армію, причому далеко не завжди зважаючи на міжконфесійні протиріччя, не кажучи вже про протиріччя національні. Козацька армія у цьому конгломераті була радше винятком, але і у її рядах були представники інших націй. Крім всього сказаного ще існували традиційні шляхи запозичення новинок військової техніки: трофеї, торгівля і таке подібне аж до шпигунства. Тому сучасному історикові доводиться скоріше відслідковувати як вчасно та чи інша армія засвоювала технічні і організаційні новинки, що визначало її рівень та тактико-технічні можливості, ніж займатися пошуками міфічної самотності.

Зрозуміло, що кожна технічна чи організаційна новинка, як тільки вона ставала доступною, перетворювалася у предмет запозичення і наслідування. Але для того, щоби запозичити будь-яку технічну новинку необхідно мати

людей, здатних її оцінити, і людей, здатних її реалізувати. Останнє визначається загальним рівнем виробничої культури. Маючи не зовсім стабільний тил, тобто не маючи змоги базуватися на всьому виробничому потенціалі Речі Посполитої, козацтво мусило добиватися самодостатності у виробництві та ремонті озброєння і іншої військової техніки. При відсутності самодостатньої виробничої бази, потрібні ресурси для імпорту озброєння, позаяк одні військові трофеї ніколи нездатні забезпечити жодну армію сучасним озброєнням. Є багато прикладів цього – від американських індіанців до сучасних армій. У той же час у залишках княжих уділів та нових наданнях українських князів-магнатів та містах, які швидко розвивалися і зростали під захистом магдебурзького права, такі можливості налагодження виробництва і ремонту сучасного озброєння були. І тут виникає ще одна проблема, яка практично випала з поля зору дослідників.

Цікаво також, що отримавши найсучаснішу зброю, необхідно ще знайти людей, які здатні нею володіти. При цьому перехід від луків та арбалетів до аркебуз і мушкетів аж ніяк не був легшим від переходу до надзвукової авіації та електронних систем. Не випадково кращі європейські армії впродовж всього XVI – XVII ст. надавали переваги вербуванню готових солдатів з усього світу над підготовкою власних рекрутів. Стріляти з аркебузи або мушкета, коли ефект давала тільки залпова стрільба, причому кожен з 30–16 прийомів (технічне вдосконалення тривало постійно) вимагав синхронності, можна було тільки після кількох років підготовки. Те ж саме вимагало фехтування, причому фізична сила в міру розвитку техніки, починала відступати на задній план. Отже ще один стереотип – селянсько-козацькі армії – перетворюється на дискусійний. Чи міг посполитий з добрими фізичними кондиціями стати добрим вояком? Напевно міг, але тільки за умови кількох років підготовки. Треба було потрапити до складу козацтва, пройти "курс джурівства" на протязі кількох років і вже тоді претендувати на роль "товариша". Це змушує дещо по іншому підходити до вивчення складу і соціальної бази козацтва. Яким же був рівень та склад

надвірних військ українських магнатів та коронних контингентів? Яким було співвідношення найманих контингентів із скомплектованими на місцях? Звідки йшли запозичення і як впливали ці формування на козацькі? Чи існував зворотній зв'язок, тобто вплив практики козацьких формувань на розвиток надвірних військ українських магнатів і коронних контингентів? Пошуки відповіді на ці запитання змушують звертатися до інших джерел і шукати інші підходи для їх розв'язання.

Ще один стереотип присутній в працях більшості дослідників козацької доби – це мало не одвічне протистояння козацького війська з коронним військом і магнатськими формуваннями. Але ця прокламація постійного стану громадянської війни не більше ніж спадщина "по антифеодальній боротьбі", що була особливо популярною у радянській період. Феодалізм у Речі Посполитій практично закінчився на початку XVI ст. Чим були викликані козацькі виступи у кінці XVI ст.? На це запитання ще немає остаточної відповіді. В українській історіографії лише Н.Яковенко постійно звертає увагу, що козаки, рівно як і магнатські формування, займалися перш за все обороною кордонів конкретної поліетнічної країни, якою була Річ Посполита. А бажання окремо вивести козацьку територію, яка на той час вже посідала структури, які можна назвати державними, виникло не раніше середини XVII ст. На рубежі XVI – XVII ст. таких завдань не ставив перед собою жоден з козацьких вождів.

Загалом стан розвитку військової справи відбиває стан розвитку суспільства, його соціально-економічного та культурного рівня в цілому. І вже це визначає необхідність його докладного дослідження.

Актуальність проблеми впливає із завдань дослідження військової історії, особливо тих періодів, коли була втрачена державність, але ще зберігалось і продовжувало розвиватися українське військо. Головною складовою частиною його був козацький стан, який виник у процесі боротьби з кримсько-турецькою експансією. Поява козацького стану була також одним з наслідків унії Великого князівства Литовського з

королівством Польським і утворення Речі Посполитої. Сходження з історичної сцени удільних князів не могло не привести до кризи князівського війська. Князівські формування на рубежі XV – XVI ст. виявилися нездатними оборонити українські кордони від постійних нападів, а держава, в першу чергу через невдалу політику, не зуміла вірно оцінити ступінь загрози і вжити необхідних заходів. Через це роль козацьких військ і самочинної козацької організації почала невпинно зростати.

Вивчаючи козацькі часи, історики радянської доби зосереджували основну увагу на дослідженні козацьких повстань, трактуючи їх як антифеодальні, хоча феодальних (ленно-васальних) відносин, як уже було зазначено, на той час у Речі Посполитій вже не було, і спрямовані на віковичне прагнення до воз'єднання з великим російським народом, чого також не було (принаймні джерела про це свідчать достатньо переконливо). Коли необхідність у таких підходах відпала, ці повстання, чи козацькі війни, все ж залишилися головним предметом досліджень. Тепер вони трактуються як одвічна боротьба за відродження державності, що впливає з недостатнього розуміння тогочасної ментальності і простого перенесення реалій XX ст. у XVI – першу половину XVII ст. Боротьба козацьких військ проти кримсько-турецької експансії залишилася на маргінезі козацької історії, і то, переважно, періоду Гетьманщини (завдяки працям О.Апанович, Г.Сергієнка, О.Оглобліна, В.Заруби). Між тим, козацька військова організація виникла саме у ході оборони південних кордонів проти татаро-турецької експансії і сформувалася в період найбільших військових успіхів у цій боротьбі на переломі XVI – XVII ст. Козацьке військо цього періоду ґрунтовно досліджував тільки В.Сергійчук. Його праці відкрили нову сторінку в дослідженні цієї проблеми в цілому, але не всі проблеми були ним висвітлені. Так генеза кримсько-козацьких стосунків, причини морських походів, еволюція взаємодії і взаємин козацьких військ з коронними формуваннями та формуваннями українських магнатів, рівень організації, озброєння і бойових можливостей козацьких військ у порівнянні з

противниками та кращими європейськими арміями потребують подальшого дослідження. Також введення в науковий обіг раніше невідомих джерел дозволяють вносити певні уточнення, зокрема виявлення подробиць здобуття Кафи чи оцінки ролі князів Ружинських у розвитку і становленні козацтва.

Рубіж XVI – XVII ст. був періодом найбільших успіхів українського війська у його протистоянні з турецько-татарською експансією, причому не тільки у боротьбі оборонній. Морські походи на Крим і до турецьких берегів, часті походи у Молдову, втручання в угорські справи, спроби нав'язання контактів з ворогом Оттоманської Порти – Персією та організації бази в Закавказзі можна трактувати як свідчення перехоплення ініціативи у цій боротьбі. Цікаво, що цей період був не тільки успішним періодом для козацького війська. Це був останній злет військових формувань українських князів, в першу чергу Острозьких, Корецьких та Вишневецьких. Їх роль у протистоянні з татаро-турецькою експансією також ще потребує дослідження. І, нарешті, останньою великою перемогою, коли всі українські формування разом боролися проти вже прямої османської загрози, була знаменита Хотинська кампанія. Актуальним на сьогодні є і дослідження причин протистояння князівських контингентів та козацьких військ, без чого суть козацьких війн кінця XVI ст. залишається нерозгаданою.

Зміни в акцентах досліджень козацької історії у зв'язку із відновленням незалежності української держави, відтіснили в тінь проблеми взаємин між запорозьким і донським козацтвом. Зважаючи на те, що у попередній період ці проблеми втискалися у ідеологічні рамки наперед визначених конструкцій, на часі неупереджене вивчення як взаємин між обома козацькими військами, так і ролі цих взаємин у протистоянні з татаро-турецькою експансією, яка рівною мірою була загрозою для Московської держави і рівною мірою служила оправданню самочинної організації Донського війська. Актуальним виглядає і проблема впливу запорожців і їх частки у розвитку донського козацтва та його військової справи.

Проблеми, поставлені у даному дослідженні є актуальними для подальшого розвитку як історії українського війська так і історії українського суспільства другої половини XVI – початку XVII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Обраний напрямок дослідження тісно пов'язаний з проектом Державного фонду фундаментальних досліджень Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності "Історія українського війська".

Предметом дослідження є рівень військової справи в українських землях та участь українського народу у протистоянні татаро-турецькій експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст., а **об'єктом** – склад, озброєння, структура і організація та бойові дії збройних сил України в цей період, включаючи козацькі війська, формування українських князів та українські контингенти у складі коронних військ. Всі ці компоненти військової справи розглядаються у порівнянні із збройними силами основних противників та кращими європейськими зразками. Досліджуються також взаємовпливи та запозичення у розвитку військової справи.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період другої половини XVI – початку XVII ст. Розглядається час від загибелі князя Дмитра Байди-Вишневецького (1563 р.) до смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1622 р.). Це період становлення козацької військової організації, останнього злету військових формувань українських князів і найбільших успіхів у протистоянні татаро-турецькій експансії.

Метою дисертаційної роботи є вивчення рівня військової справи в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст., зокрема озброєння, його рівня і якості, структури та організації козацьких військ, контингентів українських князів, а також коронних контингентів, які формувалися в українських землях і переважно з українського населення, результатів їх примінення у бойових діях, іноземних впливів на розвиток військової справи, а також аналіз і уточнення участі українського народу у

протистоянні турецько-татарській експансії у цей період і місця цієї боротьби у європейській історії.

Реалізація мети досягається шляхом вирішення наступних завдань:

- аналізу джерел та висвітлення історіографії чільних проблем даного періоду;
- викладу основних тенденцій та закономірностей взаємин між Річчю Посполитою, Оттоманською Портою, Московською державою та їх васалами у другій половині XVI – першій половині XVII ст. і впливу цих взаємин на долю українських земель в цей період;
- визначення ролі Кримського ханства як політичного фактору у Північному Причорномор'ї;
- аналізу впливу на політику держав Східної Європи українського та російського козацтва;
- з'ясування складу, чисельності, характеристики і стану всіх видів озброєння, забезпечення, структури і організації українських козаків;
- з'ясування складу чисельності, характеристики озброєння, структури та організації надвірних військ українських князів та коронних контингентів, які комплектувалися в українських землях і переважно з українського населення;
- аналізу стану збройних сил Кримського ханства і турецьких контингентів та порівняння їх характеристики з українськими військами;
- дослідження системи оборони південних кордонів українських земель і порівняння цієї системи з іншими системами оборони кордонів, які існували у другій половині XVI – на початку XVII ст.;
- аналізу ходу боротьби з кримськими наскоками і походів проти Криму та уточнення їх деталей, специфіки стратегії і тактики сторін;
- аналізу морських походів українського козацтва, їх причин і специфіки та наслідків;
- дослідження участі українських військ у молдовських та угорських походах;

– загальної оцінки військової справи в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, який дозволяє розглядати історико-культурні пам'ятки, якими є як предмети озброєння, так і сама військова організація, у динамічному розвитку та взаємопроникненні культур, а їх аналіз дає можливість вивчити суспільно-економічні та політичні процеси в діалектичному взаємозв'язку.

Методика дослідження базується на поєднанні порівняльного, системно-функціонального, проблемно-хронологічного, аналітичного методів та методів періодизації і класифікації. Предмети озброєння, зміни в організації та структурі розглядаються не ізольовано, а в процесі їх розвитку і у комплексі із загальними тенденціями та у порівнянні з синхронними в часі цими ж явищами у основних противників та у найбільш розвинених країнах Європи. За допомогою системно-функціонального аналізу було проведено дослідження взаємовпливу систем усіх рівнів, у даному випадку – генезу кримсько-козацьких стосунків, причини морських походів, еволюцію взаємодії і взаємин козацьких військ з коронними формуваннями та формуваннями українських магнатів, рівень організації, озброєння і бойових можливостей козацьких військ. Користуючись проблемно-хронологічним методом, вдалося скласти періодизацію військових акцій, створити певну систему причинно-наслідкових зв'язків у їх хронологічному розвитку, виявити співвідношення участі у боротьбі і навантаження козацьких та інших формувань у певних часових масштабах. Усі застосовані методи в комплексі дозволили якомога повніше вирішити поставлені проблеми, ідучи від аналізу до синтезу і навпаки, а також звертаючись від конкретики до абстрагування і повертаючись від абстрагування до конкретики.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що автор запропонував низку нових положень і рішень проблеми. На відміну від попередників, які ідеалізували козацьке військо, практично відкидаючи роль інших українських військових формувань, зокрема контингентів українських князів

та коронних контингентів, які формувалися в українських землях і переважно з українського населення, та також брали участь у протистоянні турецько-татарській експансії, істотно впливаючи на розвиток військової справи, дисертант вперше комплексно виокремлює означену проблему з подій другої половини XVI – початку XVII ст., розглядає її в динаміці, вводить до наукового обігу низку мало вживаних джерел, порівнює стан військової справи в Україні з іншими сусідніми державами і кращими європейськими зразками. Дістали подальший розвиток і конкретизацію факти, висновки і узагальнення, які мають пріоритетне практичне і теоретичне значення. Дослідження насичене значною кількістю нових фактів, уточнень та узагальнень, які дозволяють по іншому оцінити ті чи інші події.

Теоретична та практична цінність роботи полягає у можливості використання отриманих результатів при написанні нових узагальнюючих праць, при читанні навчальних курсів у військових учбових закладах чи спецкурсів у вузах, на уроках історії у школі, а також і у поширенні вироблених у ході цього дослідження напрямків і методів на дослідження рівня військової справи у інших хронологічних періодах української історії. Зроблені висновки і узагальнення допоможуть переглянути вже усталену оцінку виключної ролі козацького війська як єдиної української формації даного періоду, а також оцінки рівня військової справи в українських землях другої половини XVI – початку XVII ст.

Основні результати дисертаційної роботи апробовані автором у трьох фахових статтях та на засіданні історичної комісії НТШ у Львові (2001), наукових конференціях і семінарах Дрогобицького державного педінституту ім. І.Франка (2002 – 2003).

Публікації. На тему дисертації опубліковано 3 наукові праці.

На захист виносяться цілісна концепція розвитку військової справи в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст. в ході протистояння турецько-татарській експансії. При цьому висувуються такі ключові положення:

1. Впродовж другої половини XVI – на початку XVII ст. у складному вузлі взаємин Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московської держави склався стан стійкої рівноваги, у якій Річ Посполита та Московська держава у взаємному протистоянні потребували підтримки Порти, тоді як остання не була зацікавлена у загостренні відносин із жодною з цих держав, будучи зв'язаною на інших напрямках. Таке становище диктувало політику сторін як у Північному Причорномор'ї, так і стосовно українських земель.

2. Кримське ханство не було зацікавлене у збереженні миру у Північному Причорномор'ї і служило основним фактором дестабілізації у цьому регіоні. Крим підштовхували до агресивних дій уряди Речі Посполитої та Московської держави, зацікавлені у його використанні одна проти одної. Найбільш негативно позначився кримський фактор на становищі українських земель.

3. Протягом другої половини XVI – на початку XVII ст. в основному завершилося формування українського і російського козацтва як автономної військової сили, здатної впливати на політику держав не тільки у Північному Причорномор'ї, а й у Східній та Центральній Європі.

4. Козацькі військові формування за своїм складом, організацією та озброєнням були здатні протистояти кримському війську, османським гарнізонам та військам інших сусідніх держав, поступаючись їм хіба що у чисельності. На розвиток козацького війська найбільший вплив мали турецько-кримські аналоги та досягнення військового мистецтва.

5. Надвірне військо українських князів та коронні континенти, які формувалися в українських землях і переважно з українського населення, розвивалися в традиціях еволюції княжого війська під впливом кращих європейських зразків як щодо озброєння, так і щодо організації. Під впливом успіхів козацького війська у їх складі з'явилися підрозділи, організовані за козацькими зразками, чисельність яких невпинно зростала.

6. Система оборони південних кордонів українських земель упродовж усього періоду залишалася недосконалою, відстаючи від систем, які були

вироблені у сусідніх країнах, через що перехід від оборонної до наступальної тактики в останній третині XVI ст. був виправданим.

7. Походи проти Криму, вершиною яких було здобуття Кафи у 1616 р., а також морські походи до турецьких берегів, найбільші успіхи яких припадають на 1615 – 1620 рр., були не тільки реакцією козацтва на зростання турецько-татарської експансії, а й частиною стратегії козацтва, яке добивалося узаконення своєї ролі в суспільстві. Ця стратегія була однією з причин, яка привела до Хотинської війни.

8. Рівень військового розвитку українських земель відповідав рівню розвитку інших держав Східної та Центральної Європи. При цьому континенти військ українських князів та коронних військ не поступалися кращим європейським зразкам. Українське козацтво зуміло створити одну з кращих європейських структур легких військ, здатних протистояти не тільки кримській армії та османським гарнізонам, але й військам Московської держави, молдовським та частково угорським військам. Зрозуміло, що ця військова організація не могла протистояти лінійним військам європейських держав, зокрема, Речі Посполитої, хоча остання з початку XVII ст. широко застосовувала козацький досвід при модернізації власних збройних сил.

СТРУКТУРА ТА ОБСЯГ РОБОТИ. Дисертаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ОСНОВА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Період історії українського козацтва другої половини XVI – початку XVII ст., тобто час від загибелі князя Дмитра Байди-Вишневецького до смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, залишається одним з найменш досліджених. Якщо вилучити з нього епізоди Хотинської війни, похід Сагайдачного на Москву та повстання Криштофа Косинського і Северина Наливайка, то майже всі інші події козацької історії практично випали з поля зору дослідників. Між тим, саме в цей період відбулося організаційне становлення козацтва, створення реєстрового війська, а також саме на цей час припадають чи не найбільші успіхи козацтва в боротьбі проти татаро-турецьких сил. Від рубежу XVI – XVII ст. європейські політики почали розглядати козацтво як суб'єкт європейської історії та поважний фактор, здатний зупинити османську агресію [266]¹.

Зрозуміло, що вивчення будь-якого періоду залежить від стану збереження джерел. І тут, на наш погляд, дослідники тільки підступають до їх використання. Власне козацьких документів, не кажучи вже про архіви Війська Запорозького, за цей період не збереглося. Всі документи, які стосуються козацтва, походять з архівів Польсько-Литовської держави, Московського царства та Османської імперії.

Дослідники української історії давно почали використовувати фонд 125 "Малоросійські справи" РГАДА (Російського державного архіву давніх актів, колишнього ЦГАДА), куди ще з другої половини XVIII ст. стали відкладати справи, пов'язані з українсько-російськими контактами. В числі цих документів багато інформації, пов'язаної з козацтвом. Цей фонд описаний К.Харламповичем [316]², найцікавіші його матеріали видані, зокрема

---

¹[266] Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських християнських пам'ятках. – Київ, 1992. – С.49-129.

² [316] Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

П.Кулішем [47]³ та ін.[11] [13] [42] [21]⁴. Більшість документів цього фонду це розповіді представників українського православного духовенства, які приїздили у Московську державу у пошуках підтримки і матеріальної допомоги. З розмов з ними працівники Посольського приказу черпали інформацію про стан справ в Україні, зокрема про козацтво. Зрозуміло, що більшість самих інформаторів свої відомості про козацтво також черпали з других-третьох рук, а часом інформували московських дипломатів про те, що ті хотіли почути. Але в числі тих, хто приїздив у Москву були також і ті, хто добре був обізнаний з козацтвом. І все ж, надійну інформацію про боротьбу козацтва з татарами і турками, яка особливо цікавила співробітників Посольського приказу, знайти у справах цього фонду дуже важко. Це також відноситься до іншого достатньо відомого фонду 52 "Зносини Росії з Грецією" ("Справи грецькі"), найцікавіші документи з якого також опубліковані. Іноді українські монахи приїздили у Московську державу разом з грецькими монахами, які часто шукали тут матеріальної допомоги.

Практично вичерпані матеріали фонду 79 "Зносини Росії з Польщею", де збереглися відомості про козаків і корнне військо, які вдалося здобути московським дипломатам.

Але значно більше цікавіших відомостей вдалося зібрати московським дипломатам, які їздили в Крим. Дорога до Криму пролягала через землі, контрольовані донськими або запорозькими козаками. В самому Криму з кінця XVI ст. московські дипломати користувалися покровительством беїв Сулешових. Князь Юрій Яншеевич Сулешов не тільки перейшов на московську службу і прийняв християнство, але й був у числі перших бояр та полководців царя Михайла Федоровича. Бейлик Сулешових займав територію між Кирк-Ер (Чуфут-Кале) та р.Альмою.У Чуфут-Кале найчастіше

---

³ [47] Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – Москва, 1877.

⁴[11] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.4 (1588-1632). – Санкт-Петербург, 1851; [13]Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.1. – Киев, 1859;[42] Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – Київ, 1941; [21] Воссоединение Украины с Россией. – Т.1. – Москва, 1963.

зупинялися московські купці на зиму. Сулешови брали активну участь у наскоках на Україну, боротьбі з козацтвом. Від них і їх мурз та нукерів черпали свою інформацію московські дипломати. Часом їм вдавалося зустрітися з полоненими козаками або іншими безпосередніми учасниками подій. Інформація фонду 123 "Зносини Росії з Кримом" надзвичайно багата матеріалами про козацтво і його боротьбу з татарськими і турецькими військами. В цьому фонді збереглися подробиці здобуття запорожцями Кафи (Феодосії) у 1616 році [5]⁵ та деталі інших козацьких походів. За цими реляціями можна прослідкувати більшість кримських і козацьких походів та їх наслідки. Відомості про татарсько-козацькі стосунки містять і грамоти кримських ханів до московських царів і записи прийомів кримських послів. Однак до цих документів необхідно відноситися більш критично. Отож фонд 123 – одне з джерел до козацької історії, яке досі мало використовувалося. Залишається тільки шкодувати, що з середини XVI ст. до 1613 р. не було регулярних щорічних зносин з Кримом і не всі документи цих зносин збереглися. До фонду 123 дослідники історії України практично не зверталися. Ним цікавилися тільки фахівці з російсько-кримських стосунків. Через це тільки дуже незначна частина документів цього фонду була опублікована у Сімферополі ще в кінці XIX ст. місцевим архівістом Ф.Лашковим, але ці публікації давно вже стали бібліографічною рідкістю [237] [75] [238]⁶.

Так само рідко дослідники козацької тематики зверталися і до фонду 89 "Зносини Росії з Турцією". Московські дипломати їздили у султанську столицю через територію Війська Донського і Азов, на місцях черпаючи

---

⁵ [5] РГАДА. - Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.9. – Л.124-136; – 1616 г. – Д.4. – Л.125-130, 134, 155-159.

⁶ [237] Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVII веках // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 9. – Симферополь, 1890; [75] Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVII веках. Крымские шерстные грамоты 1535-1692 гг. / Ф.Лашков. – Симферополь, 1891; [238] Лашков Ф. Статейный список Семена Безобразова 1596 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 15. – Симферополь, 1892.

свіжу інформацію про спільні походи донців та запорожців, про самих запорожців і взаємини між обома військами. У Константинополі, Адріанополі чи інших ставках султана, вони отримували інформацію про козацькі вилазки на морі. Цей фонд також практично не використовувався дослідниками козацької історії. Правда і посольства до турецького двору за цей період були також не частими. Публікації матеріалів цього фонду взагалі дуже незначні [79]⁷.

Лише змішана українсько-російсько-канадська група дослідників (Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря) опублікували кілька фрагментів з 123 та 89 фондів РГАДА, дотичних козацької історії за 1613–1620 рр. [25]⁸. На жаль опубліковані фрагменти далеко неповні і лише демонструють невикористані можливості фондів. Так тільки звідти походять відомості про гетьмана Василя Стрілковського, який очолював морський похід запорожців у 1616 р. і, можливо, був причетним до успіху під Кафою [25]⁹. Пізніше знаходимо його під час походу Сагайдачного на Москву у 1618 р. як простого козака у десятці Леонтія Павлова з сотні Сави Черняти у полку Ждана Коншина [25]¹⁰. Шкода також, що це видання, яке мало бути серійним, не отримало продовження.

Трохи менше інформації збереглося у фонді 127 "Зносини Росії з ногайськими татарами". Ногайські татари на межі XVI – XVII ст. активно мігрували з Прикаспію у Причорномор'я. При цьому у них склалися специфічні стосунки з Кримом, Польщею, донськими і українськими козаками. До цих матеріалів дослідники козацької історії майже не зверталися.

⁷ [79] Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. – Москва-Ленинград, 1964.

⁸ [26] Документи російських архівів з історії України. - Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів, 1998.

⁹ [26] Там само, док.33.

¹⁰ [26] Там само, док.146.

Документи з фонду 111 "Донські справи" видані у повному об'ємі [41], [10], [27]¹¹, хоча далеко не всі з них використані дослідниками відповідного періоду. А у складі цих матеріалів не тільки відомості про перебування запорожців на Дону та спільні з донцями морські походи, а й цілий пласт чисто "запорозької" інформації.

Але найбільше невикористаних документів з інформацією про запорізьких козаків містять "стовпці" Розрядного приказу – військового відомства Московської держави. Це відомство щороку відправляло "в поле" контингенти війська, щоби захистити свої кордони від ординців. Всі донесення прикордонних воєвод з інформацією про ординців, запорожців та їх взаємини потрапляли саме сюди. Напевно фонд 210 "Розрядний приказ" – це найбільша збірка російських документів з історії України даного періоду. Видано 12 томів описів цього найбільшого з фондів РГАДА [69]¹², а також опис стовпців Розрядного приказу, які не ввійшли у ці описи і були об'єднані у так званий додатковий відділ [70]¹³. Матеріали в цьому фонді розміщені за підрозділами приказу - столами. Причому козацькі матеріали, як видно із згадуваної публікації документів за 1613-1620 рр. та публікацій А.Л.Станіславського [262] [294] [295] [44]¹⁴, містяться у справах

¹¹ [41] Историческое описание земли Войска Донского / Ред. В.Д.Сухоруков. – Т.1-2. – Новочеркасск, 1869-1872; [10] Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А.Лишиным. – Т.1. – Новочеркасск, 1891; [27] Донские дела. – Кн.1-2 // Русская историческая библиотека. – Т.18, 24. – Санкт-Петербург, 1898, 1906.

¹² [69] Описание документов и бумаг Московского Архива Министерства Юстиции. – Кн.9-20. – Москва, 1894-1921 [Разрядный приказ. Белгородский стол. Столбцы. – Кн.11-14. – Москва, 1899, 1901, 1903, 1905; Разрядный приказ. Севский стол. Столбцы. – Кн.19. – Москва, 1914.

¹³ [70]Опись столбцов Дополнительного отдела Разрядного приказа. – Москва, 1950.

¹⁴ [262] Мордвинова С.П., Станиславский А.Л. Книга сеунчей 1613-1619 гг. // Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика. – Москва, 1990; [300] Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990; [301] Станиславский А.Л. Источники о русском походе П.К.Сагайдачного 1618-1619 гг. в московских архивах // Реализм исторического мышления . Проблемы отечественной истории периода феодализма. – Москва, 1991. – С.11-23; [44] Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А.Лисовского (осень - зима 1615 г.) / Отв. ред. Б.Н.Флоря // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. – Т.1. – Москва-Варшава, 1995.

Белгородського, Севського, Московського, Приказного, Додаткового і навіть Новгородського та Володимирського столів. Частково опубліковані тільки матеріали Московського стола¹⁵. Залишається побажати, щоби НАН України та відповідні інституції організували постійну експедицію з видання документів Розрядного приказу, які містять інформацію з історії України, зокрема історії козацтва.

Не використані до кінця і матеріали деяких давно відомих фондів з CASA (Czołowy archiw starych aktów) у Варшаві – фонд Радзивілів, чи ЦДІАБ – Центрального державного історичного архіву Белорусі – також фонд Радзивілів. В обох фондах збереглося листування, дотичне до подій козацької історії [101] [38] [64]¹⁶.

Але, якщо польські та російські архіви дослідники ще продовжують використовувати, то кримські архіви не вцілили, а архіви Османської Порти залишаються недоступними, зокрема через мовні проблеми. Це також величезний резерв для істориків [360]¹⁷. З турецьких документів опублікована мізерна частина [121] [37] [98] [65]¹⁸. До цих публікацій примикає трактат французького агента де Марсильї про військове становище Османської імперії, написаний у XVII ст. [56]¹⁹.

¹⁵ [9] Акты Московского государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1890.

¹⁶ [101] Archiwum domu Radziwiłłów // Scriptorum rerum Polonicarum. – Т.8. – Kraków, 1885; [38] Из переписки Запорожья с польскими вельможами // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – № 19. – Вып.2. – 1906. – С.68-70; [64] Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5. – С.55-61.

¹⁷ [360] Reychmann J. Archiwa Tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej // Archeion. – Т.34. – Warszawa, 1961.

¹⁸ [121] Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. – Т.1. – Warszawa, 1824; [37] Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.1. – Одесса, 1844. – С.387-390; [98] Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Warszawa, 1959; [65] Мицик Ю. Регенти з документів „татарського відділу” Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – Київ, 2002. – С.318-365.

¹⁹ [57] Марсильи де. Военное состояние Оттоманской империи / Пер. с франц. – Ч.1-2. – Санкт-Петербург, 1737.

З власне козацьких та українських літописів оригінальні відомості за цей період можна знайти тільки у таких невеликих пам'ятках як Львівський літопис, Острозький літописець та Густинський монастирський літопис. Львівський літопис, знайдений Д.Зубрицьким у рукописній книзі М.Г.Гунашевського, охоплює події 1498 – 1649 рр., в частині до 1630 р. це просто короткі нотатки. Так само і Острозький літописець 1500 – 1636 рр. в частині до 1597 р. містить просто виписки з хронік Бельських. Обидві пам'ятки видані разом. Це одне з небагатьох видань українських джерел в радянські часи, яке відповідає всім вимогам подібної літератури [17]²⁰.

"Літописець про заснування і створення монастиря Густинського" охоплює події 1600 – 1640 рр., найбільш цікаві відомості стосуються гетьмана П.Сагайдачного та митрополита І.Борецького [50]²¹.

Інформація про події другої половини XVI – початку XVII ст. у літописах Самійла Величка, Самовидця, Григорія Грабянки, Леонтія Боболинського, Якова Лизогуба або відсутня зовсім або носить випадковий характер. Компілятивна хроніка Степана Лукомського XIV – XVI ст. та "Хроніка Кам'янця Подільського" 1440 – 1678 рр. (перша частина до 1611 р.) теж дуже бідні на інформацію до історії козацтва. Трохи більше інформації у хроніці Мотронинського монастиря за 1516 – 1749 рр. [97]²² та у літописі невідомого автора, який носить назву "Літописець, що ся в руських і польських сторонах діяло і якого року" [49], [96]²³. Ця пам'ятка починається записом про смерть короля Стефана Баторія у 1587 р. Вона збереглася у трьох редакціях. Старша редакція, виявлена у Чернігівській семінарії, доведена до 1652 року, молодша (з колекції М.М.Білоозерського, який і

²⁰ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970.

²¹ [50] Летопись монастыря Густинского // Чтения в Об-ве истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1848. – № 8.

²² [97] Хроника Мотронинского монастыря // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев, 1856.

²³ [49] Летописец в руських и польских што ся сторонах и якого року // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев. – 1856; [96] Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) // Киевская старина. – 1890. – № 4-6.

видав обидві редакції) доведена до 1750 р. Середня редакція, опублікована О.Лазаревським, закінчувалася некрологом на смерть Петра I у 1725 р. Дещо можна віднайти у Баркулабівському літописі, який охоплює період 1563–1608 рр. [15]²⁴, та у кількох інших пам'ятках цього типу [20] [46]²⁵,

До історичних джерел можна віднести також праці дослідників XVIII ст., де переважно передані доступні авторам джерела, ставлення до яких визначалося перш за все політичними симпатіями. Така “Історія” князя С.Мишецького, який служив в інженерній команді, яка робила зйомки укріплень Січі з наказу генерал-фельдмаршала Мініха у 1736 – 1740 рр., і збирав матеріали для своєї праці безпосередньо серед козаків [66]²⁶. Надрукований у Санкт-Петербурзі у 1777 р. В.Г.Рубаном “Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770”, автором якого, на думку деяких дослідників був канцлер О.А.Безбородько, включає в себе повністю “Короткий опис Малоросії”, написаний на базі літопису Григорія Грабянки із доповненням з інших джерел, хроніку історичних подій за 1735 – 1770 рр. з переліком гетьманів, генеральної і полкової старшини. До літопису додано “Землеопис Малої Русі”, в якому приведені відомості про адміністративний поділ, міста і містечка, кількість населення і т.д. Правда, в історичній частині опису зустрічаються і фактичні помилки [80]²⁷.

Генерал-майор Олександр Іванович Рігельман (1720 – 1789), німець на російській службі, інженер-топограф, у 1741 – 43 рр. перебував на Запорозжжі, де зацікавився і захопився козацтвом. Після відставки у 1782 р. він жив у власному маєтку у с.Андріївці на Чернігівщині, де 1785 – 1786 рр.

²⁴ [16] Баркулабовская хроника, 1563-1608 // Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. 1578-1630. – Москва, 1877. – С.45-89.

²⁵ [20] Войцинский О русской летописи с 1498 по 1649 год // Журнал Министерства Народного Образования. – 1838. — № 6. – С.1-22; [46] Краткое летоизобразительное знаменитых и памятных достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев, 1856. – С.45-105.

²⁶ [66] Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды издана со списка хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова. – Одесса, 1852.

²⁷ [80] Краткая летопись Малыя России / Изд. В.Г.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777.

на базі козацьких літописів, польських хронік та мемуарів закінчив свою працю, яка містить багато цінного з історії козащини. Крім документальних матеріалів в роботі використано власні спостереження [81], [82]²⁸.

З численних польських хронік для вивчення даного періоду можна скористатися тільки працями Іоахіма Бельського, який продовжив батьківську хроніку до 1598 р. [103] [104]²⁹, та Павла П'ясецького (1579 – 1649), кам'янецького (1627 – 1644) і перемиського (1644 – 1649) католицького біскупа, який склав "Хроніку Європи", що охоплює події з кінця XVI ст. до 1638 року [119].³⁰ Обом авторам імпонувала мужність козаків в обороні степових кордонів і вони намагалися бути об'єктивними у висвітленні подій пов'язаних з козацькою історією.

Козацькі матеріали можна віднайти і в численних виданнях актових матеріалів. Найбільше матеріалів видала Тимчасова комісія з впорядкування давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. Найголовніше з її видань – "Архив Юго-Западной России..." містить козацькі матеріали другої половини XVI – початку XVII ст., розкидані по багатьох розділах. Частина друга (три томи) присвячена

²⁸ [81] Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще, отколь из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то черкасские или малороссийские и запорожские, и от них уже донские, а от сих яицкие, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки / Собр. и сост. Чрез труды инженер-генерал-майора и кавалера А.Ригельмана, 1785-1786 года. – Москва, 1847; [82] Його ж. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских казаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранные из летописей, польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном Прокоповичем и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов, 1789 // Чтения в Имп. Об-ве Истории и Древностей Российских при Московском ун-те. – 1848. – № 6. – С.1-50.

²⁹ [103] Joachima Bielskiego Dalszy ciąg kroniki Polskiej Marcina Bielskiego zawierającej dzieje od 1587 do 1598 roku. W rękopismie odkrył i do druku podał, oraz historyczno bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszcański. Z dwiema rucinami. – Warszawa, 1851; [104] Bielski M. Kronika Polska. – T.1-3. – Sanok, 1856.

³⁰ [119] Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora. – Kraków, 1870.

сеймовій діяльності за 1596 – 1726 рр., тут опубліковані постанови провінційних сеймиків, інструкції послам на сейм, відповіді короля на прохання сеймиків. У першому томі третьої частини – козацькі документи за 1500 – 1648 рр. У єдиному томі четвертої частини – документи про походження шляхетських родів за 1443 – 1780 рр., в їх числі і шляхта, пов'язана з козацтвом. П'ята частина (два томи, том другий у двох частинах) – документи з історії міст Київщини, Волині, Брацлавщини та Поділля (козацькі матеріали трапляються тільки у першому томі, обидві частини другого тому містять перепис єврейського населення міст). Вартує перегляду і сьома частина (три томи, том третій у двох частинах), у якій опубліковані описи замків, люстрації староств, інвентарі, скарги і донесення, матеріали про заснування окремих міст за 1336 – 1668 рр. На жаль частина третя – шість томів повністю присвячених козацтву, заповнені матеріалами починаючи тільки з середини XVII ст. [32]³¹ Незначна частина актів, що стосуються козацької історії другої половини XVI – початку XVII ст., опублікована і у інших виданнях Тимчасової комісії з впорядкування давніх актів [33] [28] [73] [87]³². За період з 1845 по 1877 рр. видано детальний вказівник до видань Комісії І.Новицького [68]³³.

У ґрунтовному виданні документів, підготовленому НТШ під назвою "Жерела до історії України-Руси", восьмий том, який зібрав і підготував до друку М.Грушевський, містить документи з історії козацтва за 1531 – 1632

³¹ [13] Архив Юго-Западной России, изд. Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев. – Ч.2. – Т.1. – 1861; Ч.4. – Т.1.– 1867;– Ч.3.– Т.1. Акты о казаках (1500-1648). – 1863; – Ч.5. – Т.1. – 1869; – Ч.7. – Т.1-2. – 1887-1890.

³² [33] Памятники, изд. Временной комиссией для разбора древних актов., – Т.1-4. – Киев, 1845-1859; Изд.2. Ред. О.И.Левицкий. – Т.1-3. – Киев, 1897-1898; [28] Древности, изд. Временной комиссией для разбора древних актов., – Тетради 1-3. – Киев, 1846; [73] Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV-XVII ст. – Вып.1. – Киев, 1899; [87] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1-2. – Киев, 1911-1916.

³³ [68] Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (с 1845 по 1877 гг.). – Т.1-2. – Киев, 1878-1882.

рр. Як і всі томи "Жерел", том має науковий вступ, іменний та географічний показники. Документи подані мовою оригіналу [32]³⁴.

Не варта нехтувати і матеріалами, розкиданими по виданнях Археографічної комісії. Якщо 15 томів збірника "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" заповнені переважно матеріалами з часів Б.Хмельницького та його наступників (за виключенням двох перших томів, в яких опубліковані грамоти удільних князів), то вже третій і четвертий томи іншого збірника комісії "Акты, относящиеся к истории Западной России" присвячені матеріалам за 1544 – 1632 рр. [11]³⁵.

Багато унікальних документів, які стосуються Криму та ногайців і їх взаємин з донськими та українськими козаками, було опубліковано у збірниках Російського історичного товариства (РИО). Це товариство, статут якого був затверджений Олександром II у 1866 р., було державною установою, на яку покладалося завдання виявлення, систематизації і публікації документів з історії Росії. Особливо активним був період діяльності Товариства, коли ним фактично керував О.О.Половцов (1879 – 1909), якому вдалося залучити до видавничої праці кращі наукові сили, в т.ч. С.М.Соловйова, В.О.Ключевського, С.Ф.Платонова, В.С.Іконнікова, М.Ф.Дубровіна, І.Є.Забеліна та ін. У 148 томах "Збірників" опубліковано величезну кількість документального матеріалу. Для нашої теми найцікавіші томи 38, 41, 59, 71, 95, 129 і 137. Значна частина матеріалів, опублікованих тут, взята з фондів 123 та 127 РГАДА [86]³⁶. Певну цікавість представляють публікації документів Посольського приказу за 1598 – 1615 роки [86]³⁷.

Цінним джерелом залишається багате документальне видання архівіста В.А.Уляницького (185 – 1920), присвячене Росії, Польщі, Молдови, Валахії і

³⁴ [32] Жерела до історії України-Руси. Т.8. Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1906.

³⁵ [11] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.3-4. – Санкт-Петербург, 1849-1851.

³⁶ [86] Сборник Русского исторического общества. - Санкт-Петербург. – Т.38. – 1883; – Т.41. – 1884; – Т.59. – 1887; – Т.71. – 1892; – Т.95. – 1895; – Т.129. – 1910; – Т.137. – 1912.

³⁷ [86] Там само, – Т.127. – Москва, 1912; - Т.142. – Москва, 1913.

Туреччини у XIV – XVI ст. [57]³⁸. Можна дещо почерпнути з підбірки документів Д.Бантиш-Каменського, виданої О.Бодянським [15]³⁹. Цікава підбірка матеріалів про козацькі рухи 1590-х років, опублікована у 1899 р. в “Записках НТШ” [58]⁴⁰.

Багато документів, частина з яких вже втрачена, вийшло у польських виданнях. Ченці ордену піарів у Варшаві в 1732 – 1782 рр. упорядкували постанови-конституції сеймів Речі Посполитої з 1347 до 1780 рр. *Volumina legum* – книга законів – зберегла і всі сеймові постанови стосовно козаків. Другий том – *Volumen secundum* – охоплює період з 1550 до 1609 р., третій – *Volumen tertium* – від 1609 до 1640 р. [126]⁴¹.

Багато матеріалів з історії українських земель другої половини XVI – початку XVII ст., включаючи і козацьку історію, потрапили до двадцяти трьохтомного збірника джерел з історії Речі Посполитої, підготованого Олександром Яблоновським (1829–1913) та Станіславом Адольфом Павіньським (1840 – 1896). Обидва були серйозними вченими, які в основу дослідження ставили джерела, а вже потім романтично-патріотичний запал, характерний для тогочасної польської науки. Козацькі реbelie для О.Яблоновського були реакційними виступами проти культурного прогресу, носієм якого виступала шляхта. Але це не завадило йому зібрати та опублікувати масу документів, перш за все з соціально-економічної історії XVI – XVII ст., скласти двотомний історичний атлас Речі Посполитої того періоду, який досі немає конкурентів, підготувати об'єктивні розвідки "Староства українські в першій половині XVII ст." (т.4 "Джерел історичних"), "Земля Волинська у середині XVI ст." (т.19 "Джерел історичних") та

³⁸ [58] Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдовы, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. / Изд. В.А.Уляницкий. – Москва, 1887.

³⁹ [15] Источники малороссийской истории, собр. Д.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Ч.1-2. – Москва, 1859.

⁴⁰ [69] Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки НТШ. – Т. 31-32. – 1899. – С. 1-30.

⁴¹ [126] *Volumina legum*. *Ksyęgi praw*. – Т.2-3. – Sankt-Petersberg, 1737-1743; *Przedruk*: – Т.2-3. – Sankt-Petersburg, 1859.

"Україна" (т.22 "Джерел історичних") [134]⁴². Вартують уваги і монографії О.Яблоновського "Києво-Могилянська академія" (Краків, 1899 – 1900) та "Історія Південної Русі до занепаду польської Речі Посполитої" (Краків, 1912). З праць його колеги С.А.Павінського, який готував до друку матеріали 2–4, 7–9, 11–16 томів, для нашої тематики найцікавіший огляд польської історіографії кінця ХІХ ст. [71]⁴³.

З певними застереженнями необхідно підходити до інших матеріалів виданих у першій половині та середині ХІХ ст. (нажаль у ХХ ст. свіжі видання джерел навіть у Польщі були рідкими). Це актові і мемуарні пам'ятки з ХVІ – ХVІІ ст., зібрані Я.Немцевичем [130]⁴⁴, матеріали по Волині і Поліссю Я.Крашевського [110]⁴⁵, збірник пам'яток ХVІ ст. з польсько-російських взаємин А.Старчевського [123]⁴⁶ та збірник джерел А.Пшездзецкого [120]⁴⁷. В цих виданнях трапляються явні помилки, хронологічні невідповідності, некритичний коментар, але більшість матеріалів та документів, які тут опубліковані, втрачена. Деяку інформацію можна почерпнути із збірника документів З.Паулі, присвячених подіям Хотинської війни 1620 року [117]⁴⁸, та збірника документів В.Демболецького, присвячених козакам-лісовчикам [105]⁴⁹.

Взагалі брак джерел не дозволяє відкидати жодну пам'ятку, включаючи мемуари, листування чи інші навіть надмір суб'єктивні та тенденційні джерела. Сюди слід віднести такі відомі, але не до кінця використані, джерела як "Опис війни Івоні, господаря валаського " (1574 р.) Леонарда Горецького (бл.1525 – після 1582), вперше виданий у Франкфурті-на-Майні у

⁴² [134] Źródła dziejowe / A.Jabłonowski, S.-A.Pawiński. – Т.1-23. – Warszawa, 1876-1911 (Т.4. – 1877; – Т.19. – 1889; – Т.22. – 1896).

⁴³ [71] Павинский С.А. Обзор современного состояния польской историографии // Историческое обозрение. – 1890. – Т.1.

⁴⁴ [130] Zbior pamiętników o dawnej Polsce przez J.Nemcewicza. – Т.1. – Łipsk, 1838.

⁴⁵ [110] Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Т.2. – Wilno, 1840.

⁴⁶ [123] Historiae ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI. – Vol.2. – Berolini et Prtropolii, 1841; Starczewski A. Historiae ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI. – Vol.1. – Berolini et Petropoli, 1842.

⁴⁷ [120] Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. – Т.1. – Wilno, 1843.

⁴⁸ [117] Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej. – Kraków, 1853.

1578 р. (ця праця мала широкий відгомін у всій Європі і фактично збудила зацікавленість до українського козацтва) [22] [108]⁵⁰, цьому авторові належить також оригінальна польська хроніка за 1576 – 1582 рр.; опис Кримського ханства Мартина Броневського (+ бл.1593) [19]⁵¹; щоденник походу війська Стефана Баторія, у складі якого були реєстрові козаки, на Московську державу з описом облоги Пскова у 1581 – 1582 рр. [25]⁵², “Історія” князя Андрія Курбського, з якої можна почерпнути деякі цікаві відомості про плани Московської держави стосовно Кримського ханства [48]⁵³, “Діаріуш Хотинського походу” Якуба Собеського (1588 – 1646) – чи не найгрунтовніше джерело про цю війну [122] [62] [93]⁵⁴; біографії “сарматських” полководців Ш.Старовольського (1588–1656), куди включені козацькі вожді Г.Лобода (названий Яном), Г.Голубок та П.Сагайдачний [124]⁵⁵; мемуари Самуеля Маскевича за 1594–1612 роки [113]⁵⁶; записки про Московську війну Сцібора Мархоцького - одного з полководців Лжедмитрія II [112]⁵⁷.

---

⁴⁹ [105] Dembolecki W. Pamiętniki o lisowczykach. – Kraków, 1859.

⁵⁰ [22] Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – Вып.1. XVI ст. – Киев, 1896. – С.89-136; оригінал: [108] Gorecki L. Descriptio belli Ivoniae Voivodae Valachiae. – Francofurti, 1578; див. також: Gorecki L. Opisanie wojny Iwana, Hospodara wołoskiego, z Selimom II Cezarem tureckim, toczonej w roku 1594 / Przełożył z łacinskiego Władysław Syrokomla. – Petersburg i Mohylew, 1855.

⁵¹ [19] Броневский М. Описание Татари (1578 г.), перевод // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т.5. – Одесса, 1867.

⁵² [25] Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581-1582 гг.) / Изд. М.Коялович. – Санкт-Петербург, 1867

⁵³ [48] Курбский А.М. История о великом князе Московском. – Санкт-Петербург, 1919.

⁵⁴ [122] Sobieski J. Mемуары о Chocimskiej wojne. – Kraków, 1853; Див. також рос. переклад: [62] Мемуары., – Вып.2. XVII в. – Киев, 1896; [93]Участие запорожских казаков в Хотинской войне [Из "Записок о Хотинской войне" Я.Собеского / Публ. Ф.Китченко] // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – N 47. – С.281-286; – N 48. – С.296-299; – N 49. – С.305-309; – N 50. – С.311-312.

⁵⁵ [124] Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa, 1979.

⁵⁶ [113] Pamiętniki Samuela Maskiewicza, początek swój bierze od roku 1594 w lata po sobie idacę. – Wilno, 1838.

⁵⁷ [112] Scibor M. z Marchockij Marchocie. Historia wojny Moskiewskiej. – Poznań, 1841.

З цього кола пам'яток можна виділити записки цісарського дипломата Еріха Ляссоти фон Стеблаї (1550–1616), який у 1594 р. їздив у Запорозьку Січ як посланець цісаря Рудольфа II, який провадив війну з турками. Мемуари вихованця Падуанського університету охоплюють період 1573 – 1594 рр., їх автор пережив бурхливе життя, у складі іспанського війська завойовував Португалію (1579–1584), з ерцгерцогом Максиміліаном боровся за польський престол і був посланий претендентом до Москви аби домовитися проти Вазів, але потрапив у шведський полон (1588–1590) і врешті побував на Запоріжжі. Ця частина мемуарів використовувалася давно, але часом навіть із свідомими перекрученнями джерела (наприклад В.Голобуцьким). Для вивчення боротьби козацтва з Кримом та Туреччиною це джерело одне з найважливіших [52] [53] [54] [336]⁵⁸.

Так само окремо від усієї мемуарної літератури стоять пам'ятки, пов'язані з Самуелем Зборовським, молодшим братом вождя шляхетської опозиції, який за задумом короля Стефана Баторія мав очолити козацтво і скерувати його енергію у московському напрямку. У 1583 р. цьому авантюристові вдалося стати козацьким вождем, але він не зумів опанувати ситуацію і після провалу спроби походу у Персію, мусив покинути козацькі землі. Перед тим, як виступити на стороні брата проти канцлера Замоїського і знайти смерть на ешафоті, він залишив деякі записки, в їх числі і опис о.Томаківки [131]⁵⁹. Це джерело голосливо відкидав В.Голобуцький, але немає підстав в ньому сумніватися.

Видатний польський полководець і політик, гуманіст кола Я.Замоїського, коронний гетьман Станіслав Жолкевський (1547–1620)

⁵⁸ [53] Ляссота Э. Путевые заметки Эриха Ляссоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примечания Ф.Бруна. – Санкт-Петербург, 1873; [54] Ляссота Э. фон Стеблов. Дневник // Мемуары..., – Вып. I. XVI в. – Киев, 1896; [55] Ляссота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – N 10; [336] Habsburgs and Zaporozhian Cossaks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594 / Edited and with an Introduction by Lobomir R. Wynar. Translated by Orest Subtelny. – Littleton, Colorado, 1975.

⁵⁹ [131] Pamiętniki o Samuelu Zborowskim zebrane przez L.S. – Poznań, 1848.

залишив багато цікавих листів спогадів [132] [133]⁶⁰, з яких найбільш цікаві "Записки про Московську війну" [34], [35]⁶¹. Це достатньо надійні джерела.

Знаменитий венеціанський гуманіст, лікар і мандрівник П'єтро делла Валле (1586 – 1652) відвідав багато східних країв, в тому числі Єгипет, Палестину, Кавказ, Ірак, Персію та Індію. Будучи одруженим з грузинкою, він переймався боротьбою кавказьких християн проти Персії. В своїх листах, опублікованих мало не всіма європейськими мовами, привів унікальні відомості про переговори запорозьких козаків з урядом перського шаха напередодні Хотинської війни [124]⁶².

В цілому ряді мемуарів та записок збереглися доволі цікаві відомості про українське козацтво чи магнатські формування, їх озброєння, чисельність, організацію, рівень вишколу та участь у бойових діях. Це, зокрема, записки папського легата єпископа зенополітанського Альбертранда, які охоплюють часи Генріха Валуа та Стефана Баторія (досить великі за обсягом витяги з цих записок, перекладені польською і видані З.Онасевичем [99])⁶³; історична праця сучасника та кондот'єра на польській службі Р.Гейденштейна [107]⁶⁴; щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського, який охоплює 1564–1604 рр. [29]⁶⁵; грецький запис про напад козаків на Константинополь [23]⁶⁶; щоденник учасника московських авантур

⁶⁰ [132] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861; [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868.

⁶¹ [34] Рукопись Жолкевского / Изд. П.А.Муханова. – Москва, 1835; [35] Записки гетмана Жолкевского о Московской войне / Изд. П.А.Муханова – Санкт-Петербург, 1871.

⁶² [125] Pietro della Valla. Viadi descritte in 54 lettere familiari. – Venetia, 1661.

⁶³ [99] Panowanie Henrika Walezyusza i Stefana Batorego królów polskich. Wyjętne z rękopismów Albertrandego Biskupa Zenopolitanskiego przez Zegote Onasiewiczza. – T.1. – Warszawa, 1851.

⁶⁴ [107] Hejdensztejn R. Dzieje Polski: Od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 / Z łacinskiego przetłumaczył M.Gliszczyński; Życiorysem uzupełnił W.Spasowicz. – T.1-2. – Sankt-Petersburg, 1857.

⁶⁵ [30] Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564-1604 года) / Предисловие В.Антоновича // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С.124-160.

⁶⁶ [23] Греческая запись о нападении казаков на Константинополь в начале XVII века. Доклад В.М.Истрина // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.21. – 1898.

В.Діаменьовського [106]⁶⁷; записки французького кондотьєра на московській службі Ж.Маржерета [55]⁶⁸; пам'ятки про гетьманів Івана Куцковича [43]⁶⁹ та Петра Конашевича-Сагайдачного [31]⁷⁰; Повість про облогу Михайлова військом гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного [78]⁷¹; записки домініканського проповідника Ж. Де Люка, який у першій чверті XVII ст. був у Східному та Північному Причорномор'ї [52]⁷²; посмертний панегірик гетьманові Петрові Конашевичу-Сагайдачному тодішнього ректора Братського колегіуму Касіяна Саковича (в цьому виданні приведена ілюстрацію з портретом покійного гетьмана та зображенням штурму Кафи козацькою ескадрою у 1616 році) [84]⁷³; Записки Еміддіо Дортеллі д'Асколі, який був префектом Кафи і мав можливість досконало ознайомитися із станом і бойовими можливостями війська Кримського ханства [14]⁷⁴; реляція польського післанця до Персії варшавського купця-вірменина С.Муратовича [114]⁷⁵; гербівник польського геральдика Бартоша Папроцького, який помістив відомості про сучасні йому події, пов'язані з гетьманом князем

⁶⁷ [106] Dyamieniowski W. Diariusz (1605-1609) // Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII. Zbiór materiałów do stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III. – Lwów, 1901.

⁶⁸ [56] Маржерет Ж. Состояние Российской Державы и Великого княжества Московского, с привосокуплением известий в правление четырех Государей, с 1590 года по сентябрь 1606 года // Сказание современников о Дмитре Самозванце / Пер. Н.Устрялов. – Санкт-Петербург, 1859. – С.278-289.

⁶⁹ [43] К сведениям о казацком гетмане Иване Куцковиче // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С.379-381.

⁷⁰ [31] Еще известие о московском походе Сагайдачного // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С.200-201.

⁷¹ [78] Повесть об осаде г.Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С.684-689.

⁷² [52] Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625 г.) // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.2. – Одесса, 1879. – С.473-493.

⁷³ [84] Сакович К. Вирш на жалостный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска его королевской милости Запорожского. – Киев, 1622.

⁷⁴ [14] Описание Черного моря и Татарии префектом Кафы Эмиддио Дортелли д'Асколи 1634 г. / Прим. А.Л.Бертъе-Делагарда // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.24. – 1902.

⁷⁵ [114] Muratowicz S. Relacja obywatela warszawskiego dla sprawozdania Rzeczy wysłanego do Persyi w r. 1602. – Warszawa, 1777.

Богданом Ружинським [116]⁷⁶; відомий “Опис України” французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який збудував Кодак та ряд інших фортець на півдні України [18]⁷⁷; замітки про козаків Мацієвського [59]⁷⁸; історичні дослідження про козаків російського історика XVIII ст. Г.Ф.Міллера [67]⁷⁹. Мемуари та пам’ятки іноземних авторів видані у збірниках В.Антоновича [62]⁸⁰, В.Кордта [45]⁸¹ та В.Січинського [89]⁸².

Важливими джерелами козацької історії залишаються також думи та історичні пісні [92] [88] [39] [33] [91] [29]⁸³. Цей величезний масив зберіг немало відомостей про події того часу, які випали з інших джерел, зокрема подробиці з життя козацьких гетьманів Богданка Ружинського та Самійла Кишки. Крім того ці джерела дихають реальним життям – це живі відбитки минулого, які зберегли його дух.

⁷⁶ [116] Paprocki W. Herby rycerstwa Polskiego. Na pięćciuro ksiąg rozdzielone. – Kraków, 1584.

⁷⁷ [18] Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Переклад з франц. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк; передмова Я.Д.Ісаєвича, В.А.Смоля; коментарі Л.Ф.Артюх, Г.В.Боряк, О.О.Боряк, М.Г.Вавричин, Т.Ю.Гирич, Я.Р.Дашкевича, В.М.Кравченка, Я.І.Кравця, М.Г.Крикуна, Ю.Ю.Мариновського, А.Л.Печковського, В.М.Рички, В.В.Страшко, В.О.Щербака, Н.М.Яковенко. – Кн.1-2. – Київ, 1990.

⁷⁸ [60] Исторические отрывки г-на Мацеевского о казаках // Журнал Министерства Народного Образования. – 1837. – № 9. – С.487-523.

⁷⁹ [67] Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – Москва, 1847.

⁸⁰ [62] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (XVI ст.) / М.Литвин, Б. Де-Вижнер, Л.Горецкий, Э.Ляссота / Пер. К.Мельник, под ред. В.Антоновича. – Вып.1. – Киев, 1890.

⁸¹ [45] Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – Київ, 1928.

⁸² [89] Січинський В. Чужинці про Україну. – Прага, 1942.

⁸³ [92] Украинские народные песни / Изд. М.Максимовичем. – Москва, 1834; [88] Сборник украинских песен / Изд. М.Максимовичем. – Ч.1. – Киев, 1849; [39] Исторические песни малорусского народа с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова. – Т.1-2. – Киев, 1874-1875; [33] Житецкий П. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Киевская старина. – 1892. – N 12. – С.391-408; – 1893. – N 1. – С.95-125; – N 2. – С.293-318; [91] Українські народні думи та історичні пісні. – Київ, 1954; – Вид.2. – Київ, 1955; [29] Думи. – Київ, 1969.

Своєрідним путівником в комплексі джерел до української історії цього періоду залишаються праці М.Ковальського [218] [219] [220] [221]⁸⁴. До корпусу джерел слід віднести сумлінне картографічне дослідження В.Ляскоронського іноземних карт і атласів XVI – XVII ст. [249]⁸⁵.

Видано також документи з історії зв'язків з дунайськими князівствами, які були особливо активними у другій половині XVI – на початку XVII ст. [40]⁸⁶.

Підводячи підсумки можна констатувати, що далеко не всі джерела, в яких збереглися відомості про українське козацтво другої половини XVI – початку XVII ст., вичерпані дослідниками. Багато матеріалів взагалі ніким не використовувалися. Все це залишає надію на можливість подальшого дослідження цього цікавого періоду, особливо проблем становлення козацтва і його організації, а також боротьби проти татаро-турецьких військ в обороні степових кордонів та на морі.

Незважаючи на те, що українська історіографія займається цими проблемами вже більше двох століть, ми тільки десь наближаємося до початку їх розв'язання. Праці істориків XVIII – початку XIX ст. скоріше можна віднести скоріше до джерел (з огляду приведених відомостей) ніж до історичних досліджень. Вивчення протистояння турецько-татарській експансії було започатковано працею М.А.Маркевича (1804–1860) “Історія Малоросії”[258] ⁸⁷. Крім першого тому, який охоплює досліджуваний нами

⁸⁴ [218] Ковальський Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI в. // Некоторые проблемы социально-экономического развития СССР. – Днепропетровск, 1971; [219] Його ж, Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века. – Днепропетровск, 1978; [220] Його ж, Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII во львовских археографических изданиях XIX - начала XX в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С.20-48; [221] Ковальський Н.П., Плохий С.И. Источники по деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-е гг. XVI в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – С.146-155.

⁸⁵ [249] Иностранные карты и атласы XVI – XVII вв., относящиеся к Южной России. Исследования В.Ляскоронского. – Киев, 1898.

⁸⁶ [40] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Документы и материалы. – Т.1-3. – Москва, 1965.

⁸⁷ [258] Маркевич Н.А. История Малороссии. – Т.1. – Москва, 1842.

період, важливе значення мають огляд джерел та публікація окремих документів у третьому томі. Загальний недолік цього дослідження – недостатньо критичний підхід до оцінок особистостей і подій та притаманна добі пізнього романтизму надмірна ідеалізація минулого.

Ці гріхи трапляються і у М.О.Максимовича (1804–1873), який чи не першим висунув популярну до нині тезу про походження і формування козацтва з гноблених народних мас. Сьогодні до цієї тези є немало заперечень. З огляду фактографії праці, навіть при наявності певних помилок, зберігають своє значення [253]⁸⁸.

З дослідників цього періоду найбагатший з фактологічного боку і найцікавіший з точки зору викладу матеріалу, безперечно, був Пантелеймон Олександрович Кулиш (1819–1897). Окрім зібраних та виданих ним матеріалів найрізноманітнішого характеру з історії козащини, його двотомна “История воссоединения Руси” досі залишаються цінною ланкою в козацькій історіографії [232]⁸⁹.

Чільним українським істориком середини XIX ст. був М.І.Костомаров (1817–1885). Але кращі його праці з козацької тематики належать іншим періодам і майже не зачіпають обраної нами тематики, за виключенням невеликої праці, присвяченої гетьманові Іванові Свірговському [223]⁹⁰. М.Костомаров вперше вивів на сцену історії народ як рушійну силу, протиставляючи її монархам. На жаль, ці постулати без згадування імені їх автора були згодом канонізовані. Наслідки цієї канонізації відчуються досі, перш за все у традиціях відкидання і замовчування ролі особистостей, тим більше, якщо вони походили з панівної еліти.

---

⁸⁸ [253] Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1. – Москва, 1876.

⁸⁹ [232] Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.1. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – Т.2. От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. – Санкт-Петербург, 1874.

⁹⁰ [223] Костомаров Н.И. Иван Свирговский – украинский гетман XVI в. – Санкт-Петербург, 1855.

М.Вахнянин першим звернув увагу на спроби запорозьких верхів встановити контакти з головним суперником Османської імперії – Іраном [163]⁹¹. Ця праця також не втратила свого значення, як і дослідження іншого львівського історика К.Заклинського з історії переговорів козаків з цісарем Рудольфом II та їх участі у угорсько-турецькій війні 1594–1595 рр. [195]⁹².

Кілька праць присвятив козацтву відомий діяч української культури М.П.Драгоманов [189]⁹³. Але перші по справжньому наукові комплексні дослідження з цієї проблеми належать Володимиру Антоновичу (1834–1908). Автор більше 300 праць з історії України, головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1863–1880 рр.), яка врятувала для української історії сотні джерел, один з основних учасників видання “Архиву Юго-Западной России”, В.Б.Антонович залишив цілу низку прекрасно документованих праць, які торкаються піднятої нами проблеми [140] [142] [145] [146] [147]⁹⁴. Негативний вплив, якого ще не позбулася українська історіографія досі, залишила теза вченого про притаманний українському народові “демократизм”, носієм якого виступало козацтво. Це викликало у пізніших дослідників неухвагу до національної еліти і, навіть, протиставлення її широким народним масам. З цих позицій написане дослідження, яке вийшло з кола В.Антоновича, а, можливо, і було

⁹¹ [163] Вахнянин Н. Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда (Львів). – 1868. – № 43-45.

⁹² [195] Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р.1594 і 1595 // Справоздане дирекции гимназии академической во Львове. – Львів, 1882.

⁹³ [189] Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків. – Київ, 1876 та 1991; Його ж, Козаки. – Львів, 1906.

⁹⁴ [140] История малорусского казачества. Лекции В.Б.Антоновича. – Киев, 1882; [142] Антонович В.Б., Бец Б.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции В.В.Тарновского. – Вып.1. – Киев, 1883; [145] Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. Перевидання // Дніпро (Київ). – 1992. – № 1. – С.115-142, - № 2-3. – С.125-151; [146] Його ж, Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С.25-32; [147] Його ж, Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991.

безпосередньо ним написане, “Походження запорозького козацтва”, яке було без підпису опубліковане у “Київській старовині” [278]⁹⁵.

Вплив В.Антоновича позначився на працях його співробітника і колеги І.М.Каманіна [209]⁹⁶, Д.І.Багалія [151]⁹⁷ і багатьох інших, включаючи найкращого з його учнів М.С.Грушевського.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. з’явилося ряд важливих досліджень, які торкаються нашої тематики. Це, перш за все, розвідка І.П.Новицького про родину князів Ружинських, тісно пов’язаних із запорозьким козацтвом [271]⁹⁸, В.Науменка – про Самійла Кішку [268]⁹⁹, Є.Барвінського – про зносини козаків з цісарем Рудольфом ІІ та папою Климентом VIII [155]¹⁰⁰.

М.С.Грушевський присвятив історії козацтва до 1625 року (окрім низки статей та публікацій джерел) окремий том у своїй монументальній історії України [180]¹⁰¹. Фактографічна сторона цієї праці досі немає рівних, хоча з деякими висновками можна сперечатися. Відчувається також, що історик не зміг використати багатство фондів російських архівів про які говорилося вище.

Д.І.Яворницький присвятив цій тематиці значну частину свого доробку [322] [323] [324] [325]¹⁰². На жаль, серйозним недостатком досліджень цього видатного подвижника була надмірна захопаність у предмет вивчення, що

⁹⁵ [278] Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С.580-608; – № 9. – С.27-52.

⁹⁶ [203] Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. – Кн.8. – Киев, 1894. – С.57-115.

⁹⁷ [151] Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1887.

⁹⁸ [271] Новицкий И.П. Князья Ружинские (Памяти М.А.Максимовича) // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С.56-84.

⁹⁹ [268] Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кишке // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С.212-232.

¹⁰⁰ [155] Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа ІІ і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594 // Записки НТШ. – Т.10. – 1896. – С.1-18.

¹⁰¹ [180] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.7. Козацькі часи – до року 1625. – Київ, 1995.

привело до некритичного сприйняття окремих джерел, а часом і до помилок фактографічного характеру.

Важливе значення мали праці В.Доманицького присвячені бурхливому періодові 1591–1601 рр., в яких автор використав всі відомі на той час джерела [187] [188]¹⁰³.

Досі не втратили своє значення дослідження праці А.В.Стороженка, який ґрунтовно займався “Баторієвою легендою” і початками реєстрового козацтва. Йому ж належить біографія київського католицького єпископа українського походження Йосифа Верещинського [302] [303] [304] [305]¹⁰⁴. Цей прелат виступив з пропозиціями реорганізації козацтва в прикордонну сторожу, підпорядковану державі [128]¹⁰⁵. Ці пропозиції викликали бурхливу полеміку серед польської еліти в останні роки XVI ст., яка не завершилася реальними кроками.

Проблему розвитку українського війська і козацтва на початку XVII ст. зачепив І.Крип’якевич [228] [207]¹⁰⁶. Але його історія українського війська скоріше розширений план та конспект майбутніх досліджень ніж завершена праця. Хоча І.Крип’якевич першим у склад українського війська включав і формування українських магнатів і коронні континенти, набрані в

¹⁰² [316] Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1-2. – Київ, 1990; [323] Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. – 1884. – №4. – С.589-608; [324] Його ж, Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч.1-2. – Санкт-Петербург, 1888; [325] Його ж, Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Санкт-Петербург, 1888.

¹⁰³ [187] Доманицький В. Причинки до історії повстання Наливайка // Записки НТШ. – Т.40. – Львів, 1901. – С.1-6; [188] Його ж, Козаччина на переломі XVI і XVII століть (1591-1603) // Записки НТШ. – Т.60. – 1904. – С.1-32; – Т.61. – 1904. – С.33-64; – Т.62. – 1904. – С.66-113; – Т.63. – 1905. – С.115-136; – Т.64. – 1905. – С.137-171.

¹⁰⁴ [302] Стороженко А.В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом Об-ва Нестора Летописца. – Кн.11. – Вып.1. – 1896; [303] Його ж, Стефан Баторий и днепровские казаки. – Киев, 1904; [304] Його ж, Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. – Кн.19. – Вып.3. – 1906. – С.73-80; [305] Його ж, Иосиф Верещинский, бискуп киевский. – Киев, 1911.

¹⁰⁵ [128] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858.

¹⁰⁶ [228] Крип’якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр. // Записки НТШ. – Т.127-128. – Львів, 1914; [207] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І.Крип’якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів та ін. / Упорядник Б.З.Якимович, передмова Я.Р.Дашкевич. – 4 вид. – Львів, 1992.

українських землях переважно з українського населення і подав їх структуру та організацію.

Досі українські історики не спромоглися написати історію Туреччини та її взаємин з українськими землями. Єдиною працею з історії Туреччини залишається дослідження А.Кримського, написане ще на початку ХХ ст. [227]¹⁰⁷.

Цікава розвідка про виправу запорожців на Перекоп була опублікована М.Возняком [169]¹⁰⁸. Оригінальна студія присвячена походу Сагайдачного на Москву у 1618 р. належить Ю.Крохмалюку. Автор не мав змоги користуватися документами з московських архівів, опублікованими аж у 1998 р. українсько-канадсько-російською комісією, але в цілому дав вірну картину козацької виправи [230]¹⁰⁹.

Середина ХХ ст. мало сприяла розвитку досліджень з української історії. З нечисленних праць цього періоду можна хіба виділити працю М.Антоновича про С.Наливайка, видану у Празі [148]¹¹⁰, суперечливе і далеко не однозначне дослідження на цю ж тему Д.І.Мишка [261]¹¹¹, розвідки Л.Винара про козацтво в останнє десятиріччя ХVІ ст. [164]

---

¹⁰⁷ [227] Кримський А. Історія Туреччини / УАН. Збірник Історико-Філологічного Відділення. - № 10. – Київ, 1924.

¹⁰⁸ [169] Возняк М. Виправа запорожців на Перекоп // Діло (Львів). – 1930. – 7 та 11.01.

¹⁰⁹ [230] Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936.

¹¹⁰ [253] Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. Додатки. – Прага, 1942.

¹¹¹ [261] Мишко Д.І. Северин Наливайко. – Київ, 1962.

[165] [166] [167]¹¹² та О.Барана – про козацтво у кінці другого десятиріччя XVII ст. [153] [154]¹¹³, написані за кордоном, де не було цензурного тиску.

Короткий спалах відлиги привів до появи кількох цікавих праць Я.Ісаєвича – про козацькі клейноди і прапори та зв'язки міських братств з козацтвом [202] [203] [204] [205]¹¹⁴, В.Фоменка – про кораблі козацької флотилії [314]¹¹⁵, В.Грабовецького та В.Гавриленка про універсал та печатку гетьмана Григорія Лободи [176]¹¹⁶, Я.Дзири – з аналізу інформації головних польських джерел про турецько-татарські напади на українські землі [184]¹¹⁷ та Я.Дашкевича – про українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни [181] [182]¹¹⁸. Два останні автори невдовзі після цих публікацій на довгі роки були відлучені від активної наукової праці. Загалом до середини 80-х років не вийшло жодної вартісної праці з козацької тематики, за виключенням хіба (і то з певними застереженнями) статті

¹¹² [164] Винар Л. Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 роках // На слідах. – 1956. - № 4; [165] Його ж, Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину св.Василя Великого. – 1963.— № 10; [166] Його ж, Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – № 2-3; [167] Його ж, Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 1-4.

¹¹³ [153] Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. - № 1-3; [154] Його ж, Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. – 1977. – № 1-2.

¹¹⁴ [202] Ісаєвич Я.Д. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С.85-87; [203] Його ж, Військові клейноди Війська Запорозького // Наука і суспільство. – 1965. – № 10. – С.36-37; [204] Його ж, Зв'язки братств з запорізьким козацтвом // Середні віки на Україні. – Вип.2. – Київ, 1973. – С.149-153; [205] Його ж, Зв'язки братств із запорозьким козацтвом // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С.7-11.

¹¹⁵ [314] Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та ”дуби” // Український історичний журнал. – 1968. – № 8.

¹¹⁶ [176] Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. – Вип.1. – 1971.

¹¹⁷ [184] Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – Київ, 1971. – С.90-124.

¹¹⁸ [181] Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – 1971. - № 9; див. також: [182] Його ж, Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали для круглого столу) // Український Історичний Журнал. – 1990. – № 12. – С.19-21.

С.Плохія, присвячену взаєминам козацтва з Ватіканом у кінці XVI ст. [277]¹¹⁹.

В останні п'ятнадцять-двадцять років зацікавленість проблемами козацької історії значно зросло. Введено в науковий обіг нові документи, по іншому висвітлюються основні проблеми. Значний вклад у розвиток даної проблематики внесли праці Ю.А.Мицика [259] [260]¹²⁰. По новому розглядаються козацько-молдовські взаємини кінця XVI ст. в дослідженні В.Панашенко [276]¹²¹.

Проблемою козацького війська в другій половині XVI – середині XVII ст. плідно займається В.І.Сергійчук. Оpubліковані ним праці ґрунтовно торкаються і проблем протистояння турецько-татарській експансії у цей період. Його праці відкрили нову сторінку в дослідженні цієї проблеми в комплексі. Але основну увагу автор приділив козацьким війнам проти Речі Посполитої. Крім того генеза кримсько-козацьких стосунків, причин морських походів, еволюція взаємодії та взаємин козацьких військ з військовими формуваннями українських магнатів та коронними військами, рівень організації, озброєння і бойових можливостей козацьких військ у порівнянні з противниками та кращими європейськими арміями у цих працях майже не зачіпалися. Ці проблеми потребують подальшого дослідження. Також введення в науковий обіг раніше невідомих джерел дозволяють вносити певні уточнення, зокрема виявлення подробиць здобуття Кафи чи оцінки ролі князів Ружинських у розвитку і становленні козацтва. Дослідження В.Сергійчука грішать, на наш погляд, також дещо надмірною

¹¹⁹ [277] Плохий С.Н. Политика Ватикана в Северном Причерноморье и украинское казачество в конце XVI в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. – Ростов-на-Дону, 1976. – С.117-126.

¹²⁰ [259] Мыцык Ю.А. Новые данные о черноморских походах казачества против Османской империи и Крымского ханства // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. – Ростов-на-Дону, 1986; [260] Історія українського козацтва. Актуальні проблеми дослідження // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С.2-6.

¹²¹ [276] Панашенко В.В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI в.) // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. – Київ, 1986. – С.42-59.

ідеалізацією козацтва [280] [281] [282] [283]¹²². Інших учасників протистояння турецько-татарській експансії, до речі як і більшість дослідників загалом, він не помічає.

Значний вклад у розв'язання проблеми внесли дослідження С.Леп'явко. Плідною видається теза автора про походження козацтва із служилих військових верств литовського боярства, які в ході реформ кінця XV – XVI ст. опинилися поза межами військових станів і не змогли влитися до шляхти. По новому вирішені автором і інші проблеми козацької історії кінця XVI ст. [239] [240] [241] [242] [243] [244] [245] [246]¹²³.

Застосування модерних методологій дозволило зовсім по іншому розглядати давно відомі джерела [309]¹²⁴.

У 1991 р. вийшли дві науково-популярні книги, які також можна віднести до досягнень української історіографії: “Розповіді про запорозьких козаків” О.Апанович [149]¹²⁵ та збірник “Козацькі ватажки та гетьмани України” [222]¹²⁶.

¹²² [286] Сергійчук В.І. Перші козацькі посольства // Жовтень. – 1986. – № 1. – С.97-103; [287] Його ж. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – Київ, 1991; [288] Його ж. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. / Автореферат дис. д.і.н. – Київ, 1991; [289] Його ж. Формування території козацької держави // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.54-67.

¹²³ [239] Леп'явко С.А. Северин Наливайко у Львові // Жовтень (Львів). – 1987. – № 3. – С.82-84; [240] Його ж, Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – Київ, 1990. – С.89-90; [241] Його ж, Хроніки Й.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594-1595 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму. – Київ, 1991. – С.60-73; [242] Його ж, До проблем становлення козацького стану // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 23-28 серпня 1993 р. – Доповіді і повідомлення. – Історія. – Ч.1. – Львів, 1993. – С.84-86; [243] Його ж, Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.27-51; [244] Його ж, Семерій Наливайко // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.53-85; [245] Його ж, Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996; [246] Його ж, Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999.

¹²⁴ [309] Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український Історичний Журнал. – 1989. – № 2, 5.

¹²⁵ [149] Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.

¹²⁶ [222] Козацькі ватажки та гетьмани України // Упорядники Я.Мельничук та Б.Карабін. – Львів, 1991.

Незважаючи на те, що вже не одне покоління істориків займається дослідженням даного періоду, досі відсутні наукові біографії основних діячів цієї епохи. Один з кращих біографічних нарисів життєпису Петра Конашевича-Сагайдачного належить відомому дослідникові середньовічної історії України П.Сасу [277]¹²⁷.

Важливе значення має дослідження Г.Сергієнка про початки українського козацтва [279]¹²⁸. Значним вкладом у розвиток досліджень з історії українського козацтва є праці В.Заруби [196] [197]¹²⁹. Новим вкладом в історію дослідження епохи С.Наливайка була праця львівського історика М.Крикуна [226]¹³⁰. Блискучі праці Н.Яковенко, все ж певною мірою, грішать надмірно критичним підходом до оцінки українського козацтва [327] [328]¹³¹. Багата новими знахідками стаття П.Кулаковського з історії козацьких рухів 1590-х років [261]¹³². З праць останніх років, присвячених історії Криму, найбільш вартісною видається монографія В.Крисаченка [229]¹³³.

Поважне дослідження В.Щербака, присвячене ролі українського козацтва в суспільно-політичному житті Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст., розглядає досліджувані проблеми під дещо іншим кутом зору, майже не зачіпаючи аспектів військових [321]¹³⁴.

¹²⁷ [283] Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С.53-69.

¹²⁸ [285] Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український Історичний Журнал. – 1992. – № 12. – С.123-131.

¹²⁹ [299] Заруба В.М. Д.І.Яворницький як історик та археограф // Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ, 1993. – С.3-27; [300] Його ж, Кримські походи // Студії з історії України. – Київ, 1993. – С.172-189.

¹³⁰ [226] Крикун М.Г. До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник. – Т.2. – Київ, 1993. – С.153-160.

¹³¹ [327] Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993; [328] Її ж, Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002.

¹³² [261] Кулаковський П.М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. – 1995. – № 4-6. – С. 64-69.

¹³³ [229] Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. – Київ, 2000.

¹³⁴ [315] Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип..2. – Київ, 2002. – С. 172-199.

Певний вклад у розвиток даної проблематики внесли праці О.Мальченка [256]¹³⁵ та наші [156] [157] [158]¹³⁶.

Значний вклад у дослідження проблеми внесла російська історіографія. Однією з перших праць, яка не втратила свого значення досі, було дослідження І.Д.Беляєва, присвячене організації оборони південних границь Московської держави [159]¹³⁷. Так само залишається актуальним дослідження В.Д.Смірнова з історії Кримського ханства, хоча різко негативна оцінка автора історії цієї держави потребує критичного підходу [288]¹³⁸. Надзвичайно важливим залишається унікальне дослідження М.Бережкова про російських невільників у Криму [160]¹³⁹.

Зберегли своє значення унікальне дослідження Г.Катанаєва про початки західносибірських козаків [216]¹⁴⁰ та М.Краснова про козацький флот [225]¹⁴¹. З огляду на багатство використаного джерельного матеріалу теж саме відноситься до праці Л.Львова із дослідження історії стосунків Запорозької Січі з Кримом [251]¹⁴². Досить об'єктивно оцінювали українське

¹³⁵ [256] Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV - середині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – Київ, 2002. – С.210-230.

¹³⁶ [156] Батюк Т. Джерела до козацької історії другої половини XVI –початку XVII ст.// Сторінки воєнної історії. Випуск 8. – Київ, 2003. – С.120-131; [157]. Його ж. Загадка козацької історії початку XVII ст.// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. № 8. – Луцьк, 2003. – С.8-17. [158]. Його ж. Молдовські походи українських військ у другій половині XVI ст.// Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Випуск 11. – Дрогобич: НВЦ “Каменярь”, 2003. – С. 146-155.

¹³⁷ [159] Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – Москва, 1846.

¹³⁸ [294] Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887.

¹³⁹ [160] Бережков М.Н. Русские пленные и невольники в Крыму // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.2. – Одесса, 1888. – С.347-349.

¹⁴⁰ [216] Катанаев Г. О западно-сибирских казаках и других служилых людях нерегулярного казацкого чина // Записки Западно-Сибирского отделения Русского Географического Об-ва. – Кн.14. – Вып.1. – 1893. – С.3-24.

¹⁴¹ [225] Краснов Н.И. Казачий флот // Военный сборник. – 1885. – № 10-12.

¹⁴² [251] Львов Л. Отношения между Запорожской Сечью и Крымом. – Одесса, 1895.

козацтво дореволюційні російські військові історики [274] [280А]¹⁴³. А.Вісковатов зібрав всі повідомлення про морські походи запорозьких та донських козаків [168]¹⁴⁴. Багата фактами монографія П.Жуковича, присвячена сеймовій боротьбі української шляхти проти церковної унії [191].¹⁴⁵ Відомий російський історик М.Любавський одну з останніх своїх праць присвятив просуванню українців у Дикому полі [248]¹⁴⁶. Дуже ґрунтовне дослідження А.Яковлева стосується оборони південних кордонів Московської держави у XVII ст. [329]¹⁴⁷.

Після жовтневого перевороту довший час з'являлися тільки поодинокі праці з даної тематики, які були вартісними з наукової сторони. Ідеологічні штампи і, навіть, свідоме замовчування та перекручування фактів на догоду наперед визначеним схемам, були присутніми в історичних дослідженнях майже до середини 80-х років минулого століття. Але і у цей період російська історична наука продукувала солідні праці.

До числа таких праць належить і дослідження Є.Маганова, у якому російська та турецька експансія стосовно Криму розглядається під однаковим кутом зору [252]¹⁴⁸. Продовжували свою працю російські історики і в еміграції, де умови для досліджень були значно легшими. З праць, написаних в еміграції між двома світовими війнами, слід відзначити дослідження І.Бикадорова, присвячене морським походам донських козаків [161]¹⁴⁹.

¹⁴³ [274] Нуджевский М.Е. Опыт военно-исторического исследования о казачестве. – Вып.1. – Житомир, 1897; [280 А] Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до настоящего времени. – Т.1. – Изд.2. – Москва, 1897.

¹⁴⁴ [168] Висковатов А. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII столетия. – Изд.2 / Предисловие и ред. проф. К.В.Базилевича. – Москва, 1946.

¹⁴⁵ [191] Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.) – Санкт-Петербург, 1901.

¹⁴⁶ [248] Любавский М.К. Наступление на степь. – Москва, 1915.

¹⁴⁷ [329] Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке. – Москва, 1916.

¹⁴⁸ [252] Маганов Е.А. Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929.

¹⁴⁹ [161] Быкадоров И.Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546-1646). – Ч.1-2. – Париж, 1937.

Грунтовна розвідка С.Марголіна була присвячена організації оборони кордонів Московської держави в кінці XVI ст. Зрозуміло, що ця праця не могла уникнути апологетики особи Івана Грозного та негативного ставлення до татар, через що загальна картина вийшла дещо спотвореною [257]¹⁵⁰.

Близкуча праця О.Новосельського, яка донині залишається зразковою, була присвячена цій же проблемі тільки для першої половини XVI ст. [272]¹⁵¹ Подальша праця над цією тематикою привела до написання автором тезисів про спільні дії російського та українського козацтва проти турецько-татарської експансії [273]¹⁵². Шкода, що ці тези не були розгорнені у таку ж саму потужну монографію, як попередня.

Дослідження О.Кушевої, присвячені взаєминам народів Північного Кавказу з Московською державою у досліджуваний період, також містять чимало моментів, які проливають світло на козацько-кримські стосунки [234] [235]¹⁵³. Взаєминам Московської держави з Туреччиною присвячена тенденційна, але сильна з фактографічного боку, праця М.Смірнова [290]¹⁵⁴. Ще більш суперечлива і тенденційна стаття І.Смірнова про східну політику великого князя московського Василя III, у якій не знайшлося місця для козацтва [289]¹⁵⁵.

¹⁵⁰ [257] Марголин С.А. Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI в. // Труды Государственного Исторического Музея. – Вып.20. – Москва, 1948.

¹⁵¹ [272] Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва, 1948.

¹⁵² [273] Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Ин-та истории АН СССР. – Вып.2. – 1954.

¹⁵³ [228] Кушева Е.Н. Политика Русского государства на Северном Кавказе в 1552-1572 гг. // Исторические записки. – Т.34. – Москва, 1950. – С.242-268; [235] Її ж. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI - 30-е годы XVII века. – Москва, 1963.

¹⁵⁴ [296] Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Уч. Зап. Московского гос. Ун-та – Вып.92. – Т.2. – 1946. – С.135-166.

¹⁵⁵ [295] Смирнов И.И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Т.27. – 1948. – С.21-29.

Скрупульозністю відзначається праця О.Нікітіна, присвячена оборонним спорудам Московської держави на ординському кордоні [269]¹⁵⁶.

Багата фактами праця Б.Лунина про спільні походи донських і запорозьких козаків на Чорне і Азовське море у першій половині XVII ст. Цікаво, що цілком в дусі часу, наступальні походи чи просто вилазки за здобиччю, які мало відрізнялися за характером від аналогічних походів та вилазок ординців, трактуються як боротьба проти турецько-татарської агресії [247]¹⁵⁷.

Кращими з праць, пов'язаних з досліджуваною тематикою, залишаються праці М.Алекберлі. Йому в основному вдалося змалювати вірну картину протистояння козацтва турецько-татарській експансії. Але не тільки козацтво брало участь у цьому протистоянні. Для військ українських магнатів, як і самих цих магнатів, котрі, подібно князям Ружинським, брали участь у становленні козацтва, у цих дослідженнях місця не знайшлося. Саме козацтво трактувалося у дусі вимог часу – виключно як продукт антифеодальної боротьби пригноблених мас, переважно селянства. Зрозуміло, що це не стільки вина дослідника, як вимога цих років, без виконання якої ці солідні дослідження взагалі могли бути невиданими. З тієї ж причини у працях М.Алекберлі нічого не згадується про формування коронних військ з переважно українським контингентом, які також брали участь у цій боротьбі [135] [136]¹⁵⁸. Дослідник використав великий масив джерел, але фонди 89, 123 та 210 РГАДА зачепив тільки побіжно. Через це ряд проблем, зокрема здобуття Кафи у 1616 р., залишилися невисвітленими.

¹⁵⁶ [269] Никитин А.В. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI-XVII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 44. – Москва, 1955.

¹⁵⁷ [247] Лунин Б.В. Боевое содружество донских и запорожских казаков в борьбе против турецкой и татарской агрессии в первой половине XVII в. // Из истории Дона (XVII-XX вв.). – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 1956.

¹⁵⁸ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961; [136] Його ж. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии в период от Люблинской унии 1569 г. до 30-х годов XVII в. / Автореферат дисс. д.и.н. – Ростов-на-Дону, 1966.

Зберегли свою актуальність дослідження І.Грекова з політичного становища у Східній Європі в цей період, написані з використанням різноманітних джерел, включаючи турецькі [178] [179]¹⁵⁹. Все ж з багатьма висновками автора погодитися важко. На наш погляд він до кінця не розібрався з характером стосунків Криму та Османської імперії, особливо щодо мотивів і причин кримських нападів на сусідні землі. У наступному розділі ця проблема розглядається детальніше.

Багато претензій до “Історії Туреччини” А.Новічева, але в цій праці зібрано великий масив фактів, зроблені певні узагальнення і, якщо відкинути ідеологічні штампи та реверанси, нею можна користуватися як солідним довідником [270]¹⁶⁰.

Зовсім тенденційне і заідеологізоване дослідження І.Рознера про С.Наливайка, яке довгий час вважалося зразком для радянських істориків, породило немало стереотипів, які побутують досі, зокрема щодо причин та ходу виступу, складу учасників (“селянсько-козацька війна”) і самого вождя [279]¹⁶¹.

Цикл солідних праць з історії стосунків з Золотою Ордою та її наступником – Кримським ханством – належить В.Каргалову. Ці праці виконані на потужній джерельній базі, містять обґрунтовані виважені оцінки, у них практично відсутні звичні штампи, зокрема різко негативне ставлення до противників. В.Каргалову в цих працях вдалося проаналізувати і відкинути ряд стереотипів, які закріпилися в попередні періоди, зокрема

¹⁵⁹ [178] Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – Москва, 1963; [179] Його ж, К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе XVI-XVII вв. (по данным Э.Челеби) // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С.299-314.

¹⁶⁰ [270] Новичев А.Д. История Турции. – Т.1. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.). – Ленинград, 1963.

¹⁶¹ [279] Рознер И.Г. Северин Наливайко. – Москва, 1961.

щодо реальної чисельності і озброєння кримського війська [211] [212] [213] [214] [215]¹⁶².

Дуже цікава розвідка Б.Богородського щодо термінів “шайка” і “чайка”, якими козаки називали свої бойові судна [162]¹⁶³.

Багаторічні дослідження В.Загоровського проблем оборони південних кордонів Московської держави та освоєння “поля” зрідка виходять невеликими, але місткими щодо використаних джерел та виважених висновків, книжками, виданих у Воронежі, де працює дослідник, мізерними тиражами, що робить їх відразу ж бібліографічними раритетами [192] [193] [194]¹⁶⁴.

Вартує відзначити статтю В.Назарова про Дике поле [275]¹⁶⁵.

Дуже цікавими і глибокими є дослідження Б.Флорі, який торкається найцікавіших і найменш досліджених проблем нашої тематики [304] [311] [312] [313]¹⁶⁶.

Відомості про морські походи донського та запорозького козацтва згромаджені у дослідженні Ю.Тушина, де приведена велика бібліографія цих досліджень за останні два століття, включаючи публікації джерел [308]¹⁶⁷.

¹⁶² [211] Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – Москва, 1967; [212] Його ж, Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига // Вопросы истории. – 1969. – № 1. – С.145-151; [213] Його ж, Свержение монголо-татарского ига. – Москва, 1973; [214] Його ж, На степной границе. Оборона «Крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – Москва, 1974; [215] Його ж, Конец ордынского ига. – Москва, 1980.

¹⁶³ [162] Богородский Б.Л. К истории судовых терминов “шайка” и “чайка” // Вопросы теории и истории языка. – Ленинград, 1968.

¹⁶⁴ [192] Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969; [193] Його ж, Изюмская черта. – Воронеж, 1980; [194] Його ж, История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991.

¹⁶⁵ [265] Назаров В.Д. В Диком поле // Вопросы истории. – 1970. – № 2.

¹⁶⁶ [304] Флоря Б.Н. Россия, Речь Посполитая и конец Литовской войны // Советское славяноведение. – 1972. – № 2. – С.25-35 ; [311] Його ж, Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975; [312] Його ж, 3 історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст. // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С.124-129; [313] Його ж, Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII в. – Москва, 1978.

¹⁶⁷ [308] Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Черном и Азовском морях. – Москва, 1978.

Вартує уваги стаття В.Александрова про організацію оборони південного кордону Московської держави. В ній зроблені певні підсумки дослідження цієї теми та зроблено деякі цікаві спостереження, які, правда, виглядають дискусійними, про що детальніше в наступному розділі [137]¹⁶⁸.

Глибока розвідка О.Б.Дьоміна присвячена козацьким походам у Північному Причорномор'ї та кризі у польсько-турецьких стосунках у 1589–1590 рр., причиною якої були успіхи козаків [183]¹⁶⁹.

Спеціальне дослідження С.Іщенко про рівень військової справи у кримських татар у цей період, на наш погляд, має одну суттєву ваду – відсутня база порівняння всіх компонентів військової справи кримських татар із сусідами (Московською державою, Річчю Посполитою, запорозькими та донськими козаками) та кращими європейськими зразками [208]¹⁷⁰.

Глибокі, виважені дослідження А.Станіславського, який ввів в обіг масу свіжих документів з російських архівів, охоплюють козацькі рухи початку XVII ст., значна увага приділена українським козакам. Взагалі дослідження А.Станіславського відкривають якісно нову сторінку в історіографії цієї тематики [294] [295] [262]¹⁷¹.

¹⁶⁸ [137] Александров В.А. Организация обороны южной границы Московского государства во второй половине XVI-XVII вв. – Москва, 1979.

¹⁶⁹ [183] Демин О.Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI вв. – Ростов-на-Дону. – 1989. – С.129-135.

¹⁷⁰ [208] Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVII вв. – Ростов на Дону, 1989.

¹⁷¹ [300] Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990; [301]. Його ж, Источники о русском походе П.К.Сагайдачного 1618-1619 гг. в московских архивах // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма. – Москва, 1991. – С.11-23; [262]Мордвинова С.П., Станиславский А.Л. Книга сеунчей 1613-1619 гг/ // Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика. – Москва, 1990.

З позиції російського великодержавного шовінізму, цілком в традиціях кінця XIX ст., написана праця О.О.Гордєєва, присвячена історії козацтва. Другий том цієї праці охоплює досліджуваний період [174]¹⁷².

У “Історії Криму” А.Р.Андрєєва надто мало місця і уваги приділено власне Кримському ханству. Ця держава трактується з російського бачення досить негативно, що в цілому не сприяє об’єктивності висвітлення проблеми [139]¹⁷³.

Польська історична наука приділяла і приділяє значну увагу періоду, якому присвячене дане дослідження. Однак слід відзначити, що проблему, яка поставлена в ньому, спеціально не досліджував ніхто. Якщо взяти праці, які зачіпають ті чи інші аспекти цієї проблеми, то можна зауважити виразну тенденцію відходу від традиційно ворожої щодо козацтва традиції і спроб об’єктивного розгляду подій. Скоріше навпаки, у деяких українських дослідників, зокрема Н.Яковенко, спостерігаються прояви негативної оцінки козацтва при певній ідеалізації устрою Речі Посполитої.

Зберегли свою цінність, головним чином завдяки використаним матеріалам, праці В.Томкевича, видані ще у першій половині XIX ст. і присвячені становленню українського козацтва в кінці XVI – на початку XVII ст. [366] [365]¹⁷⁴. Під таким кутом зору слід розглядати і статтю А.Бєловського, у якій розглядаються стосунки Лободи і Наливайка як конфлікт реєстрового козацтва з тими, хто намагався потрапити до козацького стану [330]¹⁷⁵. Зберегло своє значення і одне з перших польських досліджень історії запорозького козацтва Л.Повідая [349]¹⁷⁶. Звичайно, до

---

¹⁷² [173] Гордєев А.А. История казаков. – Ч.2. Со времени царствования Иоанна Грозного до царствования Петра I. – Москва, 1991.

¹⁷³ [139] Андреев А.Р. История Крыма. – Москва, 1997.

¹⁷⁴ [360] Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. – Lwów, 1939; [359] Id., O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – Т.37. – 1848. – S.250-267.

¹⁷⁵ [330] Bielowski A. Łoboda i Nalewajko // Tygodnik illustrowany. – 1861. – N 117-118.

¹⁷⁶ [349] Powidaj L. Kozacy zaporozcy na Ukraine. – Lwów, 1862.

праць дослідників першої половини і середини XIX ст. потрібно відноситися з врахуванням методологічних підходів і поглядів того часу.

Дослідження К.Гурського було першою спробою не тільки висвітлити етапи становлення, розвитку і бойового використання польської піхоти, куди автор відносив і козацьку піхоту, але й виявити певні закономірності і зробити узагальнення, щодо факторів та чинників, які впливали на розвиток цього виду збройних сил [339]¹⁷⁷.

Унікальні дослідження, присвячені певним проблемам, до сьогодні залишаються актуальними. Це зокрема дослідження Я.Саса про спробу організації антитурецької ліги за часів Сигізмунда III [364]¹⁷⁸ та К.Пульонського - про цікавого діяча рубежу XVI – XVII ст. Лаврина Пісочинського [357]¹⁷⁹, розвідка Л.Боратинського – з проблеми переговорів запорозького козацтва з папським престолом [333]¹⁸⁰, В.Вінклера – про проект київського католицького біскупа Верещинського організації на базі козацтва регулярної прикордонної охорони [371]¹⁸¹ та інші розвідки цього автора з історії польського війська кінця XVI – початку XVII ст. [372]¹⁸².

Досі користуються не заслуженою популярністю необ’єктивні і далекі від науки, але легко написані, праці Ф.Равіти-Гавронського [358] [359]¹⁸³.

У міжвоєнний період була написана “Історія воєн і війська у Польщі” Т.Корзона, перша частина якої досі не втратила свого значення завдяки багатому джерельному матеріалу, використаному автором. Шкода тільки, що

¹⁷⁷ [339] Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893.

¹⁷⁸ [356] Sas J. Układy o lige przeciw Turków za Zygmunta III / Przegląd powszechny. – 1899. – S.61-67.

¹⁷⁹ [357] [Pułaski K.] Trzy poselstwa Ławrina Piesioczyńskiego 1601-1603 (szkicz historyczny przez K.Pułaski) // Przewodnik naukowo-literacki. – 1901. – S.650-658.

¹⁸⁰ [333] Boratyński L. Kozacy i Watykan // Przegląd Polski. – 1906. – Padziernik. – S.20-40.

¹⁸¹ [371] Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach // Przegląd powszechny. – Kraków, 1922. – s.120-125.

¹⁸² [372] Winkler W. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiely do Historii wojskowości. – T.14. – Cz.1. – Warszawa, 1968. – S.15-25.

¹⁸³ [358] Rawita-Gawroński F. Sicze Zaporoskie // Biblioteka Warszawska. – 1913. – T.1. – Cz.11; [359] Id., Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922.

досліджуючи формування українських магнатів, автор тільки побіжно зачепив козацтво [341]¹⁸⁴,

Актуальною залишається монографія відомого польського історика А.Прохазки присвячена великому коронному гетьманові С.Жолкевському [356]¹⁸⁵,

Спроба дослідити на підставі багатих польських матеріалів, переважно офіційних документів та спогадів учасників, участь козаків у московських авантюрах Сигізмунда III належить К.Тишковському [369]¹⁸⁶, Це дослідження відрізняється спокійним, виваженим тоном і увагою до найдрібніших епізодів. Подібним характером відрізняються і дві інші праці, присвячені вузькоспеціальній тематиці: С.Гербста – про карти української території Г.Боплана та Г.Гондіуса [337]¹⁸⁷; О.Гурка – про чисельність населення і війська Кримського ханства [338]¹⁸⁸.

В комуністичній Польщі з різних причин дана тематика не викликала зацікавлення у дослідників. Нечисленні згадки про козацтво у старанно рецензованих працях носили суто ідеологічний характер. За цей період варто згадати хіба дослідження з історії польського війська XVI – XVII ст., яке хоч не позбавлене численних огріхів і загально зверхнього тону щодо козацтва та українців, але містить багато оригінальних думок та цікавих висновків. Правда, воно було написано істориками-емігрантами та видано у Лондоні [349]¹⁸⁹.

“Проривом” у польській історичній науці, тобто початком спроби спокійно, толерантно, виключно на підставі старанно опрацьованого джерельного матеріалу, розібратися з козацьким періодом в історії обох

---

¹⁸⁴ [341] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T.1. – Lwów, 1923.

¹⁸⁵ [356] Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927.

¹⁸⁶ [369] Tyszkowski K. Kozaszyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605-1618). – Warszawa, 1935.

¹⁸⁷ [337] Herbst S. Prace kartograficzne Beuplana-Hondiusa z r. 1652 // Przegląd Historyczny. – T.43. – Z.1. – S.124-128.

¹⁸⁸ [338] Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936.

¹⁸⁹ [355] Polska sztuka wojenna XVI i XVII wieku. – Londyn, 1955.

сусідніх народів, стали багаті праці З.Вуйціка [374] [375] [376]¹⁹⁰ та Л.Подгородецького [350] [351] [352] [353]¹⁹¹. Книга З.Вуйціка “Дике поле у вогні” досі залишається класикою з даної теми.

З інших праць вартують уваги дослідження з турецької історії Я.Рейхмана [360] [361]¹⁹², з історії військової справи у Польщі доби Відродження – З.Сперальського [364]¹⁹³, з історії військового мистецтва першої половини XVII ст. – Г.Віснера (насичене оригінальними думками і свіжими поглядами) [373]¹⁹⁴, з історії польських козаків-лісовчиків та одного з їх видних вождів С.Стойновського – В.Магнушевського [344]¹⁹⁵, та з історії кавалерії часів короля Зигмунта Августа – М.Плевчиньського [249]¹⁹⁶.

Окремо слід виділити дослідження одного з чільних польських дослідників козацької доби В.Серчика [363] [284]¹⁹⁷.

З праць інших зарубіжних дослідників для нашої тематики найбільш цікаві: дослідження з історії Османської імперії німецького історика Н.Йорги [340]¹⁹⁸ та турецького історика Галіла Іналджика, частина з яких доступна у

¹⁹⁰ [374] Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyzni w dawniej Rzeczy Pospolitej.* – Warszawa, 1960; [375] Id., *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej // Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura.* – Warszawa, 1968. – S.24-39; [376] Id., [156] *Wojny kozackie w dawnej Polsce.* – Kraków, 1989.

¹⁹¹ [350] Podhorodecki L. *Sicz Zaporoska.* – Warszawa, 1960; [351] Id., *Kampania Chocimska 1621 r.* – Warszawa, 1961; [352] Id., *Hetman Stanisław Żółkiewski.* – Warszawa, 1968; [353] Id., *Zarys dziejów Ukrainy.* – T.1. – Warszawa, 1976.

¹⁹² [360] Reychman J. *Archiwa Tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej // Archeion.* – T.34. – Warszawa, 1961; [361] Id., *Historia Turcyi.* – Wrocław, 1973.

¹⁹³ [364] Spieralski Z. *Wojskowość polska w okresie Odrodzenia (1454-1576) // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864.* – T.1. – 1965.

¹⁹⁴ [373] Wisner H. *Polska sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku. Wątpliwości i hipotezy // Kwartalnik Historyczny.* – R.134. – 1977. – N 2. – S.405-415.

¹⁹⁵ [344] Magnuszewski W. *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator.* – Warszawa, 1978.

¹⁹⁶ [249] Plewczyński M. *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta: Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* – Warszawa, 1985

¹⁹⁷ [363] Serczyk W. *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku.* – Warszawa, 1984; [290] Серчик В.А. *Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVIII вв.* – Москва, 1979. – С.174-181.

¹⁹⁸ [340] Jorga N. *Geschichte des Osmanischen Reiche nach den Quellen dargestellt.* – Bd.3. – Gotha, 1910.

перекладі [201] [205]¹⁹⁹; історії кримських татар – Ф.Хархатхая [317]²⁰⁰; з історії Молдови часів господаря Йони Лютого – Б.Хаждеу [315]²⁰¹; з історії стосунків Грузії з країнами Причорномор'я і Східної Європи у першій половині XVII ст. – М.Сванідзе [278]²⁰².

Виходячи з приведеного історіографічного огляду, можна прийти до висновку, що поставлена проблема досліджена недостатньо, а під таким кутом зору не досліджувалася взагалі.

---

¹⁹⁹ [201] Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300-1660. – Київ, 1998; [205] Його ж. Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400-1700. Кримських ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип..2. – Київ, 2002. – С. 119-135.

²⁰⁰ [317] Хартахай Ф. Исторические судьбы крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – Т.2. – С.182-236.

²⁰¹ [315] Хаждеу Б.Н. Иоан Воевода Лютый. – Кишинев, 1959.

²⁰² [284] Сванидзе М.Х. Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 236-247.

Розділ 2. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст. І ТУРЕЦЬКО- ТАТАРСЬКА ЕКСПАНСІЯ

2.1. Взаємовідносини Речі Посполитої, Оттоманської Порти, та її васалів і Московської держави

Річ Посполита на середину XVI ст. була однією з найбільших європейських держав. Польсько-Литовська федерація, об'єднана династичною унією, яка після Любліна остаточно переросла в унію політичну, поховавши традиційний сепаратизм литовсько-руських магнатів і надавши явну перевагу польському шляхетському анархізму [24]²⁰³, переживала період найбільшого піднесення. Це була по суті конституційна монархія, правителі якої не тільки обиралися елекційними сеймами, але й були обмежені в основних питаннях діяльністю звичайних сеймів та провінційних сеймиків, на яких формувалася позиція шляхти певних регіонів, яка вважала тільки себе повноцінними громадянами “республіки”.

Попит на європейських ринках на зерно, сіль, мед, худобу, поташ, дерево і вироби з дерева стимулював розвиток товарного виробництва, ріст фільварків [377] [152]²⁰⁴, поташних буд, соляних та лісових промислів, а також пов'язаних з ними обслуговуючих корпорацій – річкових та візницьких. Відбувався також бурхливий ріст ремісницького виробництва [217]²⁰⁵. Росло число міст, більшість яких отримували магдебурзьке право [198]²⁰⁶. Приватним власникам, навіть середньої руки, вигідно було добиватися привілеїв на заснування міст та містечок на своїх землях, які вже

²⁰³ [24] Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. – Санкт-Петербург, 1869.

²⁰⁴ [377] Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580. – Warszawa, 1960; [152] Балух В.О. Фільварочне господарство Польщі в XVI-XVII ст. – Чернівці, 1999.

²⁰⁵ [217] Кісь Я.П. Промисловість Львова в епоху феодалізму. – Львів, 1968.

²⁰⁶ [198] Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Випуск 37. – Ч.1. – Львів, 2002. – С.103-121.

через 12-20 років забезпечували сталі надходження коштів без будь-яких затрат зі сторони власника [378]²⁰⁷. Значно пожвавішав і внутрішній обмін, про що свідчить ріст ярмарок, які проводилися в кожному місті від одного до шести раз в рік, причому в окремих випадках тривали до двох тижнів [143]²⁰⁸. Міське суспільство вмiло використовувало постійну потребу шляхти у грошах. Навіть дрібні містечка платили відступне війтам-шляхтичам, які отримували цей найвищий міський уряд за королівською грамотою, і ставили своїх виборних лентвійтів. Повітря міста і у Речі Посполитій робило людину вільною.

Якщо відкинути всі тенденційні висновки щодо внутрішнього розвитку Речі Посполитої, особливо збудовані на постулатах обов'язкової класової боротьби та нещадного феодалного визиску, то доведеться признати рацію тим дослідникам, які доводили, що на період прийняття Люблінської унії, ця країна переживала період найбільшого піднесення як економічного так і політичного [185] [236]²⁰⁹.

Поряд з цим відхід Європи Ягеллонів, яка у кращі часи охоплювала окрім Польщі та Литви, ще й Чехію та Угорщину, привів до домінанти Європи Габсбургів. Останні, дякуючи вдалій матримоніальній політиці, отримали без військового втручання Нідерланди з Брабантом та Фрісландією, а також Іспанію з американськими та африканськими колоніями. Над їх імперією тепер справді не заходило сонце. Затиснена з двох сторін Габсбургами, Франція звернула свої погляди до ворога християнства – Оттоманської імперії. Реформація, яка визріла в надрах численних князівств, які склали Священну Римську імперію германської нації, скіпетр якої тримали Габсбурги, на якійсь час зупинила поступ останніх. Політична

²⁰⁷ [378] Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce XVI I XVII wieku // Przegląd Historyczny. – Т.65. – Zesz.1. – 1974. – С.21-32.

²⁰⁸ [143] Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т.1. – Киев, 1885. – С.156.

²⁰⁹ [185] Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.2. – Киев, 1902; [236] Кутшеба С. Почерк истории общественно-государственного строя Польши. – Санкт-Петербург, 1907.

кон'юнктура залишила самих на себе скандинавські і британські держави, де Реформація перемогла без зусиль, завдяки своєму прагматизму. За цих умов Річ Посполита не могла залишатися осторонь європейської політики. І Габсбурги, і французький двір, і скандинавські сусіди, з яких найсильнішою виявилася Швеція, якій Вази надали свіжого дихання, повели боротьбу за вплив у Польщі.

Польська і литовсько-руська знать, зацікавлена у збереженні своїх позицій і не допущенні подальшої реалізації програми шляхетських вольностей, готова була підтримати скоріше Францію чи скандинавів, тим більше, що значна частина магнатів ще залишалися православними або перейшли до кальвінізму чи інших напрямків реформації. Шляхта ж, ревниво відносячись до своїх конституційних завоювань, насторожено, щоб не сказати вороже, ставилася до намагань втягнути “республіку” у європейську конфронтацію. Традиційними зовнішньополітичними проблемами залишалися успадковані від Ягеллонів східні та південні питання.

Протягом останніх двох століть майже не припинялися війни з Московською державою, в ході яких, використовуючи тягу удільних українських та білоруських князівств до збереження свого існування, Московська держава опанувала майже всю Смоленську та Чернігівську землі [170]²¹⁰. Спочатку Рюриковичі та Гедиміновичі насолоджувалися своїм суверенітетом під віддаленим московським протекторатом і прогавили ефективні та невідворотні заходи великого князя Івана Васильовича та його сина Василя, які до 1533 р. ліквідували переважну більшість чернігівських та смоленських уділів ті взяли під щільний контроль найсильніших з цих князів – Воротинських. Причому у Московській державі, яка прямувала до повного абсолютизму, не бралися до уваги заслуги князів в обороні кордонів або у інших війнах. У своїй боротьбі з удільними князями в Москві вміло використовували їх вчорашніх співбратів, наприклад Оболенських, які

---

²¹⁰ [170] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. – С.165-197.

розпалися на кілька десятків гілок, чи Ряполовських – інших осколків удільних стародубських князів, котрих також відсутність потужних володінь перетворила на вірнопідданих бояр з князівськими титулами.

Війни Речі Посполитої з Московською державою давно перетворилися на війни української та білоруської шляхти із своїми ж далеким родичами, які у кінці XV – на початку XVI ст. самі перейшли під покровительство Москви. Мало не кожна шляхетська чи дворянська родина з обох боків протистояння понесла в цих війнах страти, що поглиблювало відчуження між обома краями.

Спроби укладення „вічного миру” постійно переривалися. Обидві сторони гарячково шукали союзників, здатних послабити противника. У 1503 р. польсько-литовська сторона визнала реальність втрати чернігівських і сіверських князівств, зберігаючи за собою ще значну частину Смоленщини. Вже у 1507 р. цей мир було порушено московською стороною, занепокоюною дружніми стосунками Сигізмунда Старого з Кримським та Казанським ханствами. Знову московські війська, підтримані колишніми литовськими васалами – Рюриковичами та Гедиміновичами, вступили в білоруські та українські землі. Ця війна закінчилася новим “вічним миром”, укладеним у 1508 р.

Новий „вічний мир” не був навіть перемир’ям. Вже у 1509 р. московська сторона обрушилася на Псков, який спираючись на сусідство з Лівонією та Литвою, ще боронив примарні засади власного суверенітету, і у 1510 р. повністю анексувала цю боярсько-бюргерську республіку. А у 1512 р. війна відновилася вторгненням московських військ у Полоцьку та Вітебську землі. Наступного року було обложено Смоленськ. Коли ж стало знову доходити до чергового “вічного миру”, до Москви прибуло неочікуване посольство цісаря Максиміліана I з пропозицією союзу проти Польщі. Війна відновилася і Смоленськ впав. Правда, 8.09.1514 р. під Оршею на березі Дніпра князь К.І.Острозький блискуче розгромив цвіт московського війська, яке значно переважало чисельністю польсько-литовське військо. Але ця

перемога не була використана. Війна тривала до 1522 р. і закінчилася підписанням перемир'я на п'ять років. Смоленськ залишився за московською стороною.

На цей раз хиткий мир протримався до 1534 р., коли бойові дії знову відновилися і тривали в основному на білоруських землях. У 1537 р. знову було підписано перемир'я на п'ять років, за яким Литва повернула собі Гомель. Це перемир'я було продовжене у 1542 р. на сім років, але далі не поновлювалося і мир укладено не було. Тим часом Москва активно продовжувала боротися проти потенційних союзників Польсько-Литовської держави. Завоювання і анексія поволзьких ординських держав, натиск на Лівонський орден та його васалів: Ризьке архієпископство, Курляндське, Дерптське та Ефель-Вікське єпископства, які змушені були за угодою 1554 р. погодитися на відмову впродовж 15 років від політичних зв'язків з Польсько-Литовською державою, були звичайним продовженням цієї конфронтації. Тому остання змушена була вдатися до демонстрації сили і, у свою чергу, змусила Орден піти на угоду про союз проти Москви, укладений у вересні 1559 р.

Цей союз був порушенням лівонсько-московської угоди 1554 р. і дав Москві підставу для вторгнення у Лівонію у 1558 р. Польсько-Литовська держава вступила у Лівонську війну аж у 1560 р., але тільки після цілого ряду невдач та втрати Полоцька дійшло до порозуміння між польською та литовською сторонами, протиріччя між якими так довго послідовно і успішно використовувала московська сторона. Це порозуміння закінчилося Люблінською унією 1569 р., за якою українські землі (Київщина, Волинь і Брацлавщина) увійшли до коронної частини держави [199]²¹¹.

Польсько-литовська держава, яка запросила на престол вмілого політика і полководця трансільванського князя Стефана Баторія, мала добру нагоду скористатися із авантюрної політики тирана Івана Грозного, але

---

²¹¹ [199] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.140-141.

останнього врятувала відчайдушна оборона Пскова князем М.Гребінкою-Шуйським та звична скупість польського та литовського сеймів, які не дозволили довести до кінця переможну війну. Мир 1581 р., а також мудра політика Бориса Годунова, відтягнули розростання кризи, у яку кинув Іван Грозний російське суспільство, але не змогли її погасити. Вибух стався на початку XVII ст., коли польські магнати підтримали самозванця-авантюриста, якому таки вдалося опанувати царський престол. У подальшій боротьбі, яка ускладнилася соціальними виступами різних станів та прошарків російського суспільства, взяли активну участь українські магнати та запорозьке козацтво. Частина московської еліти визнала царем королевича Владислава. Це закінчилося офіційним вступом Речі Посполитої у війну, яка тривала до 1619 р. і закінчилася Деулінським перемир'ям. На цей раз війська королевича і запорозького гетьмана П.Сагайдачного стояли біля стін Москви, але знову відсутність коштів, згоди сейму, а також небезпека оттоманської інтервенції спровокованої авантюристичними діями тих самих магнатів у Молдові та Трансільванії та козацькими нападами на чорноморське узбережжя, привели до чергового компромісу. Фактично миру не було, тільки відсутність сил змусила суперників перенести конфронтацію у дипломатичну сферу.

Крім протиріч між різними частинами конфедерації, якою була Річ Посполита, була ще одна причина, яка не дозволяла цій державі реалізувати свій, безперечно більший, потенціал у протистоянні з Московською державою. Річ Посполита надто пізно звернула увагу на необхідність постійного війська. З одної сторони удільні князі, яких Віленський привілей 1492 р. позбавив права зносин з іноземними державами та права інвеститури щодо своїх васалів, продовжували утримувати свої бойові дружини. Держава мусила з цим погодитися і іменувала їх скромно надвірним військом та “іменними” хорогвами. Ці частини входили до “посполитого рушення” – загальнодержавного ополчення шляхти, яке збирав король у разі крайньої потреби і яке вже через це не могло бути добре боєздатним. Крім того

шляхта, упиваючись своїми свободами, не горіла бажанням брати участь у зтяжних кампаніях, а надвірні війська фактично продовжували залишатися військами удільних князівств, будучи повністю залежними від своїх сюзеренів. За таких умов у найважчому становищі залишалися старости і воєводи прикордонних територій, постійно відчуваючи потребу у війську та військових припасах.

Тільки у 1560-х роках почало створюватися постійне військо, очолене гетьманами. Основою його стали “кварцярні” частини, які утримувалися на “кварту” доходів з королівщин – державних маєтків, які надавалися в оренду або дожиттєве утримання за виконання певних державних функцій. “Кварцярне” військо складалося з кінних хорогв. У 1578 р. було створено вибранецьку піхоту, яка набиралася з селян у королівщинах – один “вибранець” від 20 ланів землі. Вибранці звільнялися від всіх повинностей і мали проходити регулярну муштру. Відзначення на війні відкривали для них шляхетську нобілітацію. Але цього постійного війська було надзвичайно мало, як і гарнізонів у прикордонних фортецях. Шляхта не хотіла допускати збільшення державних трат на таке військо, рівнозначно не бажаючи розширювати число “людей меча” за рахунок „підло народжених”, вважаючи, що зброю можуть носити тільки “народжені шляхетно”, що відповідало сарматському міфіві, який панував в ідеології суспільства Речі Посполитої. А князі воліли тратити свої ресурси на власне надвірне військо, ніж ділитися ними з державою.

Українській шляхті було вигідно зрівняння у правах з шляхтою коронною, тому і ідеї Люблінської унії були підтримані цим станом і так легко та швидко реалізовані. У Великому князівстві Литовському, зацікавленому у збільшенні числа воїнів, велика увага приділялася військово-служилим станам. Існували цілі категорії бояр-слуг – панцирні бояри, путні бояри, замкові слуги та інші, які в обмін за несення військової чи охоронної служби отримували певні пільги та забезпечення свого існування. Ці категорії військово-служилого населення не мали спеціальних земельних

володінь і не носили окремих гербів. В міру удосконалення та ускладнення озброєння забезпечення таких категорій вимагало все більше затрат і уряд почав переглядати як надання державних земель за службу так і звільнення від повинностей, що практикувалося масово протягом XV століття. Крім того зближення обох частин Речі Посполитої та панівна ідеологія сарматського міфу все більше перекладали військову службу виключно на шляхетство. Уряд Великого князівства зайнявся ревізією і перевіркою земельних надань та шляхетства (вивід прав шляхетства 1522, опис війська 1528 р., ревізії замків 1545 та 1552 рр., волочна поміра 1557 р.). Ті категорії бояр, які не змогли довести свого шляхетства, переходили в корпорацію державних селян і мусили платити податки. Остаточний удар їм було нанесено Люблінською унією 1569 р., позаяк польське право, яке приходило сюди взамін Литовських статутів, взагалі не знало негербової шляхти. Отож “бояри-шляхта” мусили перетворитися на підданих і змінити шаблю на рало. Частка з них збереглася як „околична шляхта” біля прикордонних замків типу Бару, де їх підтримала місцева адміністрація як єдиний засіб оборони території, чи як пізніша “ходачкова шляхта” на карпатських кордонах (також за мовчазною згодою місцевої адміністрації). Більшість, особливо на Київщині та Брацлавщині, влилася у лави козацтва, принісши з собою до нього лицарські традиції епохи Ягеллонів [242]²¹².

Південними сусідами Речі Посполитої були васали Оттоманської імперії – Молдовське князівство і Кримське ханство. З часів Вітовта Кейстуовича литовсько-руська знать вважала чорноморське побережжя своїм. Кримське ханство свого часу виділилося із вмираючої Золотої Орди завдяки великому князю литовському, який вбачав у нього надійного партнера у протистоянні з Московською державою. Молдову польська знать звикла бачити своїм васалом. Обидва ці фактори незримо впливали на політику держави. Поряд з цим гігантська мілітарна імперія, яка стояла за

---

²¹² [242] Лепявко С. До проблеми становлення козацького стану // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. – Доповіді і повідомлення. – Історія. –

цими обома державами, стримувала найбільш гарячі голови. З іншої сторони сама Оттоманська імперія, перебуваючи у постійній конфронтації з Іранськими Сефевідами, а також (почасти через активність французької дипломатії, а почасти через “угорський вузол”, зав’язаний свого часу одним з найвидатніших султанів – Сулейманом Кануні) з Габсбургами, не була зацікавлена у конфронтації з Річчю Посполитою. Ще в меншій мірі Стамбул цікавила Московська держава. Тому там просто прогавили завоювання Казанського та Астраханського царств, дозволивши тим самим Москві наблизитися до важливих східних комунікацій.

Оттоманська імперія була зацікавлена у збереженні вигідної чорноморської торгівлі, яку генуезькі та венеційські колонії піднесли на якісно новий рівень. Ця торгівля була вигідна українським та малопольським містам. Велике значення мав також добре розвинений обмін між Польщею та дунайськими князівствами, які також перебували у сфері впливу Оттоманської імперії.

На півдні Річ Посполита мала ще проблему Дикого поля, до вирішення якої почало доходити тільки десь у кінці XVI ст., але і тоді заходи по обороні південних кордонів були не тільки недостатніми, але й демонстрували повне нерозуміння з боку верхівки небезпеки такої ситуації. В той час, коли Кримське ханство та його слабоконтрольовані васали – ногайські орди, що висунулися до Причорномор’я, мали безкарну можливість набирати в українських землях ясир – молодих жінок, чоловіків та дітей, яких вигідно можна було продати на чорноморських ринках [318]²¹³. Сумна статистика ординських нападів [184]²¹⁴ та її резонанс у суспільстві поряд з резонансом від турецьких війн у сусідніх краях Європи, змушував польських політиків

Ч.1. – Львів, 1994. – С.84-86.

²¹³ [318] Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С.147-158.

²¹⁴ [184] Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – Київ, 1971. – С.90-124.

тверезо оцінювати свої можливості. Крім того у протистоянні Габсбургів з французькими королями, Річ Посполита схилилася до останніх. Тому, не зважаючи на симпатії до антитурецької боротьби, на заклики світських і церковних полемістів, на бажання підпорядкувати дунайські князівства, Польсько-Литовська держава відстоювала мир і була готова ціною виплати данини-“упоминків” купити безпеку зі сторони Дикого поля.

Московська держава, ліквідувавши більші удільні князівства, і, сприяючи розпадові дрібніших, швидкими темпами утверджувала абсолютизм. Поглинувши сусідні ординські царства, ця держава не тільки позбулася східної загрози, але й отримала чудову можливість стати головною ланкою євроазійської торгівлі. Після недовгого хитання, Московська держава обрала західну (балтійську) орієнтацію і вступила в Лівонську війну, сподіваючись утвердитися на берегах Балтики. Від Криму, міцність якого була перевірена походами князя Д.Вишневецького-Байди та окольничого Д.Адашева, почали відгороджуватися засіками та нарядами раті. Продовжувалась і далі виплата данини Криму, яка разом із військовими заходами мала забезпечити безпеку з півдня. Звичайно, цілеспрямованої антимосковської політики Оттоманської Порти проти Московської держави у XVI – першій половині XVII ст. не було. Її пошуки, здійснені І.Б.Грековим [179]²¹⁵, не можна віднести до вдалих. Якби у Стамбулі слідкували за далеким Московським царством і вважали його можливим об'єктом експансії, ніколи б не дозволили приєднати Казанське та Астраханське царства, особливо останнє, яке з огляду на турецько-іранські стосунки мало важливе стратегічне значення. Крім того, вийшовши до Північного Кавказу, агресивна Московська держава отримала можливість впливати на численні

---

²¹⁵ [179] Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI- XVII вв. (по данным Э.Челеби) // Россия, Польша и Причерноморье в XV- XVIII вв. – Москва, 1979. – с.305-314.

тамтешні дрібні держави, що також не сприяло утвердженню Порти у цьому регіоні [234] [235]²¹⁶.

Позаяк конфронтація з Польсько-Литовською державою залишалася основною проблемою зовнішньої політики Московської держави, то демонструючи мирні наміри стосовно Порти та її васалів, в свою чергу Москва намагалася використати будь-яку нагоду для створення польсько-турецької конфронтації. На відміну від Речі Посполитої московські дипломати слабо орієнтувалися у тонкощах переплетень протиріч європейських держав і з наївною впертістю переконували Стамбул у агресивності щодо нього Речі Посполитої та надійності московської дружби [370]²¹⁷. Ці спроби виявилися неефективними. Обидва кульмінаційні моменти у польсько-турецьких стосунках у 1589-1590 рр. [183]²¹⁸ та 1617-1621 рр. були наслідком участі українських і польських магнатів в молдовських та угорських авантюрах та активності запорозьких козаків на Чорному морі.

2.2. Кримське ханство як політичний фактор у Північному Причорномор'ї

Кримське ханство було державою мілітарною, яка не тільки продовжувала традиції Золотої Орди, але й вважала себе єдиною спадкоємницею цієї імперії. Змушені миритися з роллю васалів Оттоманської Порти, Гіреї, однак ніколи не забували, що вони Чингізиди. Найчастіше вони

---

²¹⁶ [228] Кушева Е.Н. Политика Русского государства на Северном Кавказе в 1552-1572 гг. // Исторические записки. – Т.34. – Москва, 1950. – С.242-268; [235] Її ж. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI – 30-е годы XVII века. – Москва, 1963.

²¹⁷ [370] Winar L. History of Early Ukrainian Printing 1491-1600. – Denver, 1962. – P.158-163.

²¹⁸ [183] Демин О.Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI вв. – Ростов-на-Дону. – 1989. – С.129-135.

про це нагадували московським правителям [237] [238]²¹⁹. У стосунках з Московською державою та Річчю Посполитою Кримське ханство виходило з цих засад і часто плату за безпеку кордонів трактувало як данину підвладних народів або плату за надані з ласки “царя кримського” території. Слаба захищеність кордонів обох сусідів дозволяла кримчанам постійно заходити в їхні землі, набирати ясир, який можна було вигідно реалізовувати на чорноморських ринках, та переганяти стада худоби. Такі дії Кримського ханства (а відповідні походи очолював іноді сам хан, а переважно калгасултан, нуреддін-султан або хтось із беїв) проти держав, з якими Оттоманська Порта офіційно перебувала у мирних стосунках, виглядали ризиковими. Але кримські правителі дотримувалися політики подвійних стандартів, вічно скаржилися на невчасно прислані “упоминки”, свавілля васалів та підступність сусідів. Справу полегшувало те, що як Московська держава так і Річ Посполита намагалися використати кримський фактор для ослаблення одне одного. Допомагали кримській еліті і запорозькі та донські козаки своїми постійними походами, які давали підставу кримському ханові організувати походи у відповідь. Причому між Кримом та козаками склалися парадоксальні стосунки: обидві сторони постійно торгували і підтримували постійні контакти, поряд з цим обидві сторони постійно воювали, при цьому порушуючи установи своїх сюзеренів [251]²²⁰. Обидві сторони також пояснювали, що вони є непорушною стіною, яка захищає тих самих сюзеренів від тих нападів.

Але ординці настільки були залежними від работоргівлі, яка стала основною статтею їх експорту, випередивши інші традиційні товари, що Кримське ханство у цьому відношенні обігнало і Золоту Орду і інші держави

---

²¹⁹ [237] Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 9. – Симферополь, 1890; [238] Його ж. Статейный список Семена Безобразова 1595 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 15. – Симферополь, 1892.

²²⁰ [251] Львов Л. Отношения между Запорожской Сечью и Крымом. – Одесса, 1895.

Чингізидів [160]²²¹. Щоб оправдати свої вчинки перед султанською владою, кримська верхівка мусила звинувачувати своїх сусідів і тим самим постійно підштовхувати Порту до експансії на північ.

Будь-які жалоби на ординців за таких умов ефекту не давали. Так у 1607 р. ординці взяли великий ясир в околицях Вінниці, Гайсина і Царгорода [17]²²². Польський король Сигізмунд III звернувся 8.11.1607 р. зі скаргою до султана Ахмета I [32]²²³. Поки скарга розглядалася і ординці доповідали про страхітливі напади запорозьких козаків, у 1608 р. татарські загони знову стояли під Гайсином, біля Прилук, Немирова і Вінниці [17]²²⁴. Таких прикладів можна привести безліч. Дипломатичним шляхом добитися припинення ординських нападів було неможливо.

Українським землям діставалося значно більше ніж землям російським. Причин було багато. Перш за все українські території Київщини, Брацлавщини та Поділля були ближчі і літом легше доступні. Крім того їх оборона була організована значно гірше. Московська дипломатія також докладала значно більших зусиль по підбурюванню ординців проти Речі Посполитої, ніж дипломатія польська. З відомих причин найбільшої інтенсивності цей процес набув після падіння Годунових.

Так московським посланцям в Крим дворянину О.Ладиженському та піддячому П.Данилову в інструкції від 24.10.1613 р. наказувалося доводити вину короля та сейму у козацьких нападах на кримські улуси [5]²²⁵. Прибувши до Криму і стаціонуючи в ставці Сулешових, посланці справно виконували інструкцію, доводячи ординським сановникам, що польський король “все лжот, верить, де, королю ни в чом не мочна.” [5]²²⁶.

²²¹ [160] Бережков М.Н. Русские пленные и невольники в Крыму // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.2. – Одесса, 1888. – С.347-349.

²²² [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.131.

²²³ [32] Жерела..., – Т.8. – С.119-120

²²⁴ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.131.

²²⁵ [5] РГАДА. - Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1613 г. – Д.1. – Л.25-26.

²²⁶ [5] РГАДА. - Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1613 г. – Д.1. – Л.91.

Посольство окольничого князя Г.Волконського та дяка П.Євдокимова, яке було послане з метою підтвердження мирної угоди з Кримом, отримало детальну інструкцію від 15.07.1614 р., у якій перед ним ставилися завдання переконати хана і його оточення у повній підтримці з боку короля царевича Шагін-Гірея, в готовності запорожців до інтервенції у Крим. У цій же інструкції послам наказували переконувати кримських політиків, що лінія оборони по Дінцю та Осколу поставлена не проти ординців, а проти запорожців [5]²²⁷.

Подібні настанови отримали 20.04.1617 р. посланці до Криму стольник О.Ладиженський та піддячий Р.Болдирев [5]²²⁸.

В офіційній грамоті царя Михайла Федоровича до кримського хана Джанібек-Гірея, наданій у квітні 1617 р., прямо говорилося про те, що польський король спеціально посилає козаків нападати на кримські посольські каравани, ці відомості ніби-то добуті через „язиків” – захоплених воєводами козаків, які брали участь у цих нападах [5]²²⁹.

Кримські дипломати також на переговорах з московськими достойниками хвалилися успіхами у боротьбі проти “вопчего недруга” – запорозьких “черкас” і „литовських людей” [5]²³⁰. Так що у нагнітанні конфронтації, яка вилилася у Хотинську війну, свій вклад внесли також московська та кримська дипломатії.

Кримське ханство було основним концентратом напруження у Північному Причорномор’ї і носієм політики експансії у сусідні землі. Однак слід констатувати, що постійно підштовхували його до цієї експансії Московська держава та Річ Посполита, що поряд з джерелами постачання бранців було основною причиною агресивної політики Криму, яка підштовхувала до агресії і свого сюзерена – Оттоманську Порту.

---

²²⁷ [5] Там само. – 1614 г. – Д.2. – Л.195-198, 209-210, 223.

²²⁸ [5] Там само. – 1617 г. – Д.3. – Л.21-23.

²²⁹ [5] Там само. – 1617 г. – Д.2. – Л.2-3.

²³⁰ [5] Там само. – 1615 г. – Д.7. – Л.6.

2.3. Українське і російське козацтво. Його вплив на політику держав Східної і Центральної Європи

Сформувавшись в окрему корпорацію тогочасного суспільства, запорозьке козацтво зайняло свою нішу - серед “людей меча”, але не в числі шляхти, яке була єдиним повноправним станом Речі Посполитої. Незважаючи на наявність у своїх рядах практично до початку XVII ст. значної кількості шляхти і навіть представників князівських родин, у своїй загальній масі козацтво практично не мало узаконених земельних володінь та інших легальних засобів, які би забезпечили йому пристойне існування як “людям меча”. Основним засобом поповнення матеріального забезпечення залишалася військова здобич. Тому козацтво змушене було боротися за своє існування. Таким єдиним засобом боротьби були відчайдушні військові походи в глибину Оттоманської імперії, які піднімали престиж козацтва серед суспільства Речі Посполитої, доводили його важливість і давали засоби існування самому козацтву. Водночас ці походи провокували противника і демонстрували Речі Посполитій необхідність існування самого козацтва як військової корпорації. Цю необхідність першими зрозуміли адміністрація і старости прикордонних земель, а також українські князі та магнати, які самотужки не могли вже справлятися з ординськими нападами. Якби уряд взяв козаків на службу, виплачуючи їм плату (як козацьким станицям у Московській державі), наділив за службу землею (як граничарів або гайдуків) чи надав шляхетство, яке відкривало доступ до отримання землі та урядів (як рацам в Угорщині), запорозькі козаки просто б зміцнили охорону кордонів. Але уряд взяв на службу тільки незначну частину з них, що поклало початок розшарування в рядах козацтва. Землю отримали ще менше і то з числа старшини, а про шляхетство навіть не піднімалося питання. Тому самочинна козацька корпорація почала розвиватися і далі, удосконалюючи власну організацію і добиваючись утвердження, не чекаючи коли його прийме уряд. Так з’явився уряд гетьмана та інші військові функціональні служби.

Отримавши таких вождів як князі Ружинські, Богдан Микошинський чи Самійло Кішка, запорозькі козаки почали відчувати себе поважною силою, здатною впливати на події політичні. Цьому сприяли військові успіхи та їх міжнародний резонанс. По допомогу до козаків почали звертатися спочатку молдовські господарі та претенденти на молдовський престол, московські правителі, а далі і сам папа римський та цар.

Уряд не зрозумів і не відчув цих змін. Його невдалі заходи привели до козацьких війн [245]²³¹. Незважаючи на поразку козацтва, заходи уряду по його приборканню козацтва не дали жодного ефекту. Тому, як-тільки вибухнула війна на півночі, новий козацький вождь гетьман Самійло Кішка вміло цим скористався і швидко відновив позиції козацтва.

Звичайно, біля витоків донського козацтва були запорожці. Надто багато спільного у початках обох військ, хоча й відмінності немалі. Можливо, що запорожці справді заснували Черкаськ (по аналогії з Черкасами), який згодом став столицею Війська Донського. Однак довіряти легендарним повідомленням про прихід у 1570 р. п'яти тисяч запорожців [281]²³², навряд чи можна. Такої чисельності тоді не мало все козацьке військо.

Донські козаки, а також гребенські, початки яких сягають останньої чверті XVI ст., проходили через подібні процеси, але московський уряд ще не мав дійових засобів впливу на них, тому вони мали змогу розвиватися самочинно. Військова здобич також була одним з основних засобів їх матеріального забезпечення. Тут обидві сусідні військові корпорації легко знаходили спільну мову, тим більше, що протиріч між ними не було. Ця співпраця стала особливо тісною після смерті Бориса Годунова, коли російське козацтво втрутилося у політичне життя Московської держави і разом із запорозькими козаками взяло найактивнішу участь у подіях 1605-1612 рр., допомігши Лжедмитрію I здобути трон, а потім послідовно

---

²³¹ [245] Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

²³² [287] Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького..., – С.40.

допомагаючи іншим самозванцям та авантюристам і, навіть, призначивши “царевича Петра” зі свого середовища [294]²³³.

Новий спалах активності запорозького козацтва на Чорному морі, який почався після певного “затишку” у 1595-1600 рр., викликаного козацькими війнами, співпав з піком активності українських магнатів у молдовських та угорських авантюрах. Розуміючи, що подібна політика загрожує адекватній відповіді зі сторони Оттоманської Порти, і готуючись до активної участі у авантурі московській, уряд Речі Посполитої спробував знову приборкати козаків.

На початку 1609 р., у відповідь на скарги Стамбулу на спалення запорозькими козаками Перекопа і Очакова [17]²³⁴, сейм, який проходив з 15 січня по 25 лютого, виніс постанову “Про запорозьких козаків”. За цією постановою призначалися комісари, які з допомогою прикордонного війська мали би ліквідувати нереєстрових козаків. Одночасно було продовжено роздачу “пустинь” кресовій шляхті [126]²³⁵. Але прикордонні старости та українські магнати, зацікавлені у міліарній силі (як для оборони кордонів так і для молдовських та угорських авантур) навіть не пробували приступати до реалізації подібних постанов. Князь Януш Острозький обмежився відпискою від 8.09.1609 р.: “радий би, та не маю сили” [32]²³⁶.

Зрештою і сам уряд та королівський двір, які потребували козацьку мілітарну силу для московської авантури, стали розглядати постанови 1609р., спрямовані на приборкання козацтва, як демонстрацію доброї волі супроти Порти. Сигізмунд III восени 1609 р. розв’язав чергову Московську війну, обложивши Смоленськ, а запорозьке військо з гетьманом Калеником Андрієвичем виступило йому на допомогу. 27 грудня 1609 р. Лжедмитрій II втік з Тушина у Калугу, а його гетьман князь Р.Ружинський з командами

²³³ [300] Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990.

²³⁴ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.132.

²³⁵ [126] Volumina legum. Księgi praw. – Т.2. – Sankt-Peterburg, 1859. – S.465.

²³⁶ [32] Жерела., – Т.8. – № 92. – С.121.

українських магнатів-авантюристів та частиною запорожців приєдналися до королівських військ. Решта козаків з І.Заруцьким залишилося біля самозванця. 4.02.1610 р. частина бояр на чолі з М.Г.Салтиковим признала московським царем королевича Володислава. А 24.06.1610 р. у бою під Клушином коронний гетьман С.Жолкевський, у війську якого були козацькі континенти і надвірні хорогви українських магнатів, розгромив московську армію під командуванням князя Д.І.Шуйського. Московська авантюра 1609-1612 рр. на довгий час відвернула увагу уряду від планів вирішення “козацької проблеми” і дала змогу козацтву ще більше впливати на політичне життя країни.

Стосунки запорозьких і донських козаків продовжували розвиватися. “А с казаки в миру, сезжаются и пьют, и едят вместе.” [3]²³⁷. Тісна співпраця була в царині морських походів. Часто, не маючи змоги прорватися через турецькі ескадри та кримські застави, запорожці через Азовське море йшли на Дон, де залишалися зимувати. Так у 1614-1615 рр. на Дону зимував запорозький отаман Яків Шеховничий [36]²³⁸, а у серпні 1617 р., повертаючись з морського походу, сюди прибув гетьман Сидір Єрмак [36]²³⁹.

Не розуміючи і не вдаючись до природи цих стосунків та взаємин, а також побоюючись і одних і других, московський уряд намагався пересварити козаків або, принаймні, відвернути донців від походів у султанські володіння, на що звернув увагу Л.Войтович [25]²⁴⁰. Ці спроби також не давали бажаних результатів. Більше того –обидва козацькі війська стали самі домовлятися не тільки про спільні походи, але й про втягнення своїх країн у війну проти Оттоманської Порти та її васалів.

Весною 1615 р. ходили чутки, що до чотирьох тисяч запорожців готуються іти на Дон, щоб з донськими козаками добувати Азов [5]²⁴¹. У 1610-1620 рр. серед широких мас донського та запорозького козацтва була

²³⁷ [3] РГАДА. – Ф.89. Сношения России с Турцией. – 1615 г. – Д.1. – Ч.2. – Л.330.

²³⁸ [3] Там само. – 1614 г. – Д.1. – Л.207-208.

²³⁹ [3] Там само. – 1616 г. – Д.1. – Л.115-116.

²⁴⁰ [26] Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – С.291.

поширена тенденція “помирити” Московське царство з Польсько-Литовською державою і спрямувати спільні зусилля проти Криму та Туреччини. З подібними пропозиціями їздив на Січ у 1615 р. донський отаман Дружина Трубніков [3]²⁴². Такими ж були місії донських отаманів І.Мокринського, В.Дорохова та запорозького старшини М.Медведя у 1616р.[3]²⁴³.

Московський уряд не довіряв козакам, особливо запорозьким. Так, коли полк Ждана Конші перейшов у 1619 р. на московську службу, його негайно розформували, а козаки групами 10-50 чол. були розіслані на службу від Білоозера до Астрахані, подалі від українських земель. Найбільша частина у 100 чол. потрапила до Нижнього Новгороду [3]²⁴⁴. Так само поступали і з іншими козаками, які переходили на московську службу [3]²⁴⁵.

І тільки 10.10.1614 р., після здобуття козаками Синопа і Трапезунду, на зустрічі з старшиною реєстрового війська С.Жолкевський, Я.Острозький та В.Калиновський поставили вимогу постійного перебування на Січі гарнізону реєстровців, який би утримував запорозьку голоту від морських походів і разом з коронним військом у разі необхідності придушував свавільні виступи. Рівночасно комісари Речі Посполитої вимагали, щоби сім'ї козаків визнавали юрисдикцію королівських урядовців. За це реєстру обіцяли збільшення платні до 10 тисяч злотих та 700 поставів сукна, а у перспективі і збільшення чисельності [32]²⁴⁶.

Після здобуття П.Сагайдачним Кафи у 1616 р. сейм бурхливо обговорював козацьку сваволю. “... козаки не признають ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів; вони самі встановлюють собі право, самі вибирають урядників і вождів, і мов би утворюють у великій Речі Посполитій

²⁴¹ [5] РГАДА. - Ф.123. Сношения России с Крымом. - 1615 г. - Д.2. - Л.71.

²⁴² [3] РГАДА. - Ф.89. Сношения России с Турцией. - 1615 г. - Д.3. - Л.112-114.

²⁴³ [3] Там само. - 1617 г. - Д.1. - Л.91

²⁴⁴ [3] Там само. - Ф.210. Приказной стол. - Стб. 2521. - Л.73-74; - Ф.210. Севский стол. - Стб.2. - Л.193-197.

²⁴⁵ [3] Там само. - Ф.210. Приказной стол. - Стб.1. - Л.196-197.

²⁴⁶ [32] Жерела., - Т.8. - №107-108. - С.144-146.

другу республіку” [32]²⁴⁷. “Одного ще не проголосили козаки – цезарівського “Divide et imperia!”. Але скоро діло дійде і до того, якщо не знайдемо способу вчасно зупинити їх.” [32]²⁴⁸. Сейм виніс постанову продовжувати Московську війну (що робило все інше другорядним), а проти козацтва вжити рішучих заходів – карати на смерть тих, хто самовільно оголосить себе козаком (під цю заборону потрапляли формально всі нереєстрові, але хто збирався її виконувати з огляду продовження московської війни?), для чого при старостах ввести уряд інстигаторів (прокураторів) [32]²⁴⁹. І ця постанова, як і попередні, залишилася тільки добрим побажанням тих, хто побоювався конфронтації з Оттоманською імперією і, водночас, погано орієнтувався в тому, що відбувалося в українських степах.

Після підписання 17.09.1617 р. угоди з Туреччиною у Буші та виходу королівського універсалу, козацьке військо зібралося на ріці Росі недалеко від Білої Церкви [132]²⁵⁰. Гетьман С.Жолкевський спішив його перехопити. При ньому було всього кілька сотень. Обидві сторони не бажали конфронтації. Старшина давно вела переговори про участь у поході на Москву, торгуючись за ціну такої участі. Гетьман П.Конашевич-Сагайдачний розраховував на збільшення реєстру і зрівняння у правах козаків із шляхтою. Рівночасно він підкреслював у листі до коронного гетьмана С.Жолкевського від 31.10.1617 р. “ми не хочемо ні в чому противитися волі і розпорядженням Й.К.М. пана нашого милостивого і всієї Речі Посполитої” [132]²⁵¹. Переговори в урочищі Суха Вільшана поблизу Таращі 28.10.1617 р. завершилися підписанням угоди, яку обидві сторони сприймали як компроміс, вимушений, виходячи з обставин у яких була укладена угода в Буші. “... щоб у державах Й.К.М. нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиєїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави

²⁴⁷ [32] Там само. – №121. – С.174.

²⁴⁸ [32] Там само.

²⁴⁹ [32] Там само. – № 122. – С.176.

²⁵⁰ [132] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861. – S.285, 288, 311.

²⁵¹ [132] Id., – S.319.

турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між Й.К.М. і турецьким султаном, поновлених цього літа; щоб на певних місцях служили вони Й.К.М. і Речі Посполитій, попереджаючи про ворога держави, охороняючи переправи, як робили їх предки. А щоб вони мали на що жити, призначили ми їм від імені Й.К.М. 1000 злотих і 700 поставів сукна на рік, які вони будуть одержувати щороку в Києві на свято Різдва...”[42]²⁵². Залишення реєстру і платні на рівні попередніх зумовлювалося політичною ситуацією і розумінням обох сторін бажаним невтручанням Порти напередодні запланованого походу на Москву, по закінченні якого козакам обіцяли виконання їх вимог.

В.Голобуцький, свідомо не враховуючи усіх обставин появи угоди у Сухій Вільшані (у нього немає зовсім згадок про похід Іскандер-паші та угоду у Буші), намагався звинуватити гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного в угодовській політиці, яку він знаходив у збільшенні гарнізону на Січі [174]²⁵³. Гетьман дійсно спричинився до побудови нових укріплень на о.Велика Хортиця [83]²⁵⁴, але це були заходи аж ніяк не пов’язані з виконанням Вільшанської угоди. Від часів С.Кішки реєстрові та нереєстрові козаки мали одного гетьмана, який користувався правом набирати на війну стільки козаків, скільки потрібно.

У поході на Москву 1618 р. козацтво було основною мілітарною силою на стороні прихильників королевича Владислава [276]²⁵⁵.

Але протиріччя у середовищі козацтва поглиблювалися. Не всі поділяли оптимізм П.Конашевича-Сагайдачного і вирушили з ним у похід на Москву. Не всім подобалося числитися у джурах або після закінчення військових дій бути виписаним з реєстру. У 1618 р. частина козаків з

²⁵² [42] Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – С.45-46.

²⁵³ [174] Голобуцький В.А. Запорожское казачество. – С.121.

²⁵⁴ [83] История о козаках запорожских. – Одеса, 1852. – С.68; „Киевская старина”. – 1894. – Май. – С.263, 266-270.

²⁵⁵ [282] Савич А.А. Деулинское перемирие 1618 г. // Ученые записки Московского государственного педагогического ин-та им. К.Либкнехта. – Т.4. – Серия историческая. – Вып.2. – Москва, 1932.

гетьманом Стециком (Стецьком) заложила біля Сорок на молдовському кордоні Ягорлицьку Січ. І хоч остання проіснувала недовго, проте це був поважний сигнал розколу козацтва.

Цей розкол став помітним особливо у 1619 р., коли прославлений гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний позбувся булави. Новий гетьман Яків Неродич-Бородавка не вірив закликам сейму спільно виступити на оборону краю. Зібравши вперше у козацькій історії майже 50 тисяч козаків, він мав підстави заявляти, що “перед військом запорозьким дрижить земля польська, турецька і цілий світ” [343]²⁵⁶. На раді в урочищі Суха Діброва 15-17.06.1621 р., де був присутнім київський митрополит, прихильники П.Сагайдачного все ж зуміли переконати козаків у необхідності прийняти заклик сейму. На сейм було відправлено делегацію з чотирьох послів, очолену П.Сагайдачним і володимирським єпископом князем Курцевичем. Ця делегація була на сеймі у Варшаві 20-31.08.1621 р. і мала аудієнцію у короля [174]²⁵⁷.

Але гетьман Бородавка виступив тільки після того як королівський комісар Обалковський видав 20 тисяч золотих з числа заборгованої плати війську і дозволив від імені короля брати у містах та маєтках порох, олово, коней та інші припаси [129]²⁵⁸.

Козацтво взяло участь у Хотинській війні, до вибуху якої також приклало немало зусиль своїми морськими походами, як і українські магнати своїми походами у Молдову. Ця участь врятувала Річ Посполиту. Славу перемоги під Хотином гетьман П.Конашевич-Сагайдачний, який повернув собі булаву, розділив з блискучим польським полководцем Я.-К.Ходкевичем. Але Річ Посполита знову не виконала своїх обіцянок, далі не бажаючи розуміти політичної ролі козацтва, що привело до спалаху по смерті

---

²⁵⁶ [343] Lukaszewicz B. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. – Т.1. – Wilno, 1932. – S.165.

²⁵⁷ [174] Голобуцкий В.А. Запорожское казачество..., – С.175.

²⁵⁸ [129] Listy J.Zbaraskiego // Scriptorum rerum polonicarum. – Т.2. – Kraków, 1880. – S. 28, 34, 37.

П.Сагайдачного нового циклу козацьких війн, який завершився Хмельниччиною.

РОЗДІЛ 3. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПРОТИВНИКИ

3.1. Козацькі військові формування: склад, чисельність, командування, озброєння та забезпечення, військове мистецтво

На середину XVI ст. запорозьке козацтво вже сформувалося як окрема корпорація із своєю організаційною та правовою, опертою на звичаєве право, структурою.

Перш за все джерела не підтверджують в жодній мірі загальноприйнятої тези про суцільну демократичну базу козацтва і його формування переважно з селян-втікачів від панського гніту. Якраз вихідців з селянства у цей період в його складі можна побачити чи не найменше. Ми погоджуємося з обґрунтованим висновком С.Леп'явко, що козацтво виникло на базі різноманітних нижчих військових станів Великого князівства Литовського, які не мали земельних володінь і власних гербів: панцирних і путних бояр, замкових слуг та інших [240] [242]²⁵⁹. Ці стани принесли в ряди козацтва сарматський менталітет з лицарськими ідеалами, витоки яких пізніші дослідники шукали у біографії Предислава Лянцкоронського, одного з ранніх козацьких вождів. У другій половині XVI ст. в рядах козацтва значний відсоток складали родові козаки, тобто нащадки перших козаків, а також шляхта, особливо дрібна, яка мала можливість висунутися тільки у козацькому середовищі.

Якщо взяти козацьких вождів другої половини XVI ст., вилучивши з них реєстрового реґіментаря Яна Бадовського (1572-1581) та реєстрових гетьманів Яна Оришевського (1581-1590) і Криштофа Косинського (1590-1593) - всі троє яких були шляхтичами - то виявиться, що вождями запорозьких козаків були шляхтич Млинський (кошовий отаман, 1563 - ?),

шляхтич Іван Свірговський (Сверчковський?) (гетьман, 1574), князь Богдан Ружинський (гетьман, 1575-1576), шляхтич Лук'ян Чорнинський (гетьман 1578, 1586), шляхтич Арковський (гетьман, 1578), князь Остафій Ружинський (кошовий отаман, 1581-1583), магнат Самійло Зборовський (кошовий чи гетьман, 1583-1584), князь Михайло Ружинський (гетьман, 1584-1586), шляхтич Богдан Микошинський (гетьман, 1586, 1593-1595), князь Микола Ружинський (гетьман, 1587), князь Кирик Ружинський (гетьман, 1588), шляхтич Войтех Чановицький (гетьман, 1590), шляхтич Григорій Лобода (гетьман, 1595 – 1596), шляхтич Кароль Кремпський (гетьман, літо 1596), шляхтич Христофор Нечковський (гетьман, літо 1596) і магнат Самійло Кішка (гетьман, 1599-1602). Можливо, що шляхтичем був і гетьман Гнат Василевич (1596-1597). Серед інших вождів зустрічаємо родових козаків Якова Шаха (гетьман, 1577-1578), Дем'яна Скалозуба (гетьман, 1579-1580), Захара Кулагу (кошовий, 1585), Федора Полоуса (гетьман, весна 1595, 1596, 1598), Тихона Байбузу (регіментаря реєстру, а потім гетьмана, 1595-1599) та Семена Скалозуба (1598-1599). При цьому Т.Байбуза та С.Скалозуб на час свого гетьманства вже були шляхтичами, причому перший явно шляхтичем уродженням. Хто ж залишається? Іскорка (отаман, 1566) та Павлюк (кошовий, 1575), напевно, також родовиті козаки. Принаймі їх нащадки входили до козацької еліти XVII-XVIII ст. Короткочасні гетьмани Матвій Шаула (гетьман, 20.03-24.03.1596) та Северин (Семерій) Наливайко (гетьман, 24.03-28.05.1596) були міщанського походження. Правда, обидва, пройшли довгу козацьку службу. С.Наливайко до того, як став сотником надвірного війська князя Василя-Костянтина Острозького, був у числі реєстрових козаків, які також рекрутувалися переважно з міщан та родових козаків. У реєстрі 1581 р. С.Наливайко числився у 49 десятку [134]²⁶⁰. І лише отаман Бируля (1566)

²⁵⁹ [240] Леп'явко С.А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – Київ, 1990. – С.89-98; [242] Його ж. До проблем становлення козацького стану // Другий Міжнародний конгрес українців. – Львів, 23-28 серпня 1993 р. – Доповіді і повідомлення. – Історія. – Частина 1. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч.1. – Львів, 1993. – С.84-86.

²⁶⁰ [134] Źródła dziejowe. – Т.20. – Warszawa, 1894. – S.145-149.

може бути вихідцем з козацьких низів. Те ж саме можна сказати про іншу старшину цього періоду. Військові писарі Янош Бегер (1572), Іван Кречкевич (1593), Лев Воронович (1594), осавули, полковники, сотники, які згадуються у джерелах цього періоду майже виключно шляхетського походження. Князь Флоріан Гедройц був старшиною у С.Наливайка, залишився серед козаків і пізніше з Ф.Полоусом воював проти урядових військ [188]²⁶¹. Князь Януш Богданович Друцький-Соколинський у 1615 р. знаходився серед запорожців і був ініціатором походу до Очакова [5]²⁶². Навряд чи все це випадковий збіг обставин. Чому ж його не було у середині XVII ст. і пізніше?

Серед козацької старшини склалися певні клани, взаємо переплетені між собою. Гетьманами та старшими також не ставали випадково. Кшиштоф Косинський вперше згаданий у листі гетьмана Богдана Микошинського до Каспера Підвисоцького та Юрія Владики від 22.05.1586 р. як козацький старшина [133]²⁶³. До того ж він був одружений з княжною Марушною Ружинською, дочкою гетьмана князя Остафія та сестрою гетьманів Богдана (“Чорного гетьмана”), Миколи та Кирика Ружинських [171]²⁶⁴.

Шляхетський елемент в козацькій рязі вносив елементи авантюризму. Різні дрібні шляхтичі, висунувшись в число козацької старшини, отримували можливості і ресурси, які піднімали їх до рівня князів та магнатів, ресурси більшості яких постійно зменшувалися. Тому деякі козацькі вожді почали з допомогою козаків вирішувати і просто власні проблеми. У 1587 р. гетьман Л.Чорнинський напав на містечко Кодню, яке було власністю Тишкевичів [188]²⁶⁵. Не відставали і магнати, які свої суперечки з козацькою старшиною також вирішували збройною силою, що було звичним у тодішній Речі Посполитій. Так ворогуючи із козацьким старшиною шляхтичем Г.Бутовичем, Матвій Немирич 15.09.1584 р. “сам

²⁶¹ [188] Доманицький В. Козачина на переломі XVI і XVII століть (1591-1603)... – С.134.

²⁶² [5] РГАДА. – Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.3. – Л.95.

²⁶³ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.34.

²⁶⁴ [171] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.304.

²⁶⁵ [188] Доманицький В. Козачина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С.5.

особою своєю, з многими слугами і помочниками своїми... з діли [гарматами], з гаківницями і з рушницями, і з іншою многою стрільбою і зброєю, війні належною, конно і збройно, не дивлячись на пана Бога, ... і на зверхность правную, наїхали мощно, кгвалтом... на містечко Топорища, ночним звичаєм... стріляли, обложивши вколо місто, ... все побрав, попалив, попустошив.” Найбільш активних захисників містечка “на смерть позабивали, помордовали”, а міщанину П.Гречанику “руки... пообтинал”. Після наїзду містечко “яко ... татари побурили” [13]²⁶⁶. Бутовичі зайняли становище у козацькому війську при князях Ружинських [188]²⁶⁷.

Зміни у соціальній базі формування війська почалися тільки в процесі другої козацької війни під проводом С.Наливайка. 28.05.1596 р., капітулюючи під Солоницею, козаки видали польному гетьманові С.Жолкевському 24 гармати, срібну гетьманську булаву, срібні літаври та військові хорогви, серед яких дві були подаровані цісарем Рудольфом II, одна – ерцгерцогом Максиміліаном та одна – трансільванським князем Жигмонтом Баторі. Крім військових регалій, які козацтво встигло нагромадити, та артилерії було видано також 12 козацьких вождів (Наливайка, Шостака, Панчошу, Федора Мазепу, який на той час був полковником, та інших). Сам перелік старшин та й чисельність війська свідчать про зсув у напрямку демократизації у питанні особового складу війська.

Після потрясінь, викликаних війнами К.Косинського та С.Наливайка, ця демократизація козацтва і поповнення останнього за рахунок в основному міщанства (про що свідчать джерела кінця першої чверті XVII ст., коли на переговорах з козацькою верхівкою урядові комісари прямо забороняли приймати міщан, зокрема пункт в угоді, підписаній в урочищі Суха Вільшана поблизу Таращі 28.10.1617 р., за якою усі “новоприбулі міщани”, які

---

²⁶⁶ [13] Архив ЮЗР. – Ч.: – Т.1. – Київ, 1876. – № 53. – С.143-144.

²⁶⁷ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С.5.

вступили в козацтво протягом останніх п'яти років, мали бути повернені до попереднього стану [13]²⁶⁸) продовжували зростати.

Така ситуація, зрештою, логічно впливає із складності тогочасної зброї, оволодіння якою потребувало тривалого часу і тренування. Міщани, які були у складі ополчень своїх цехів та міст, такі навиків мали, тоді як селяни до зброї взагалі не допускалися. Особливо це стосується вогнепальної зброї, якою славилася козацьке військо. У тогочасній Європі акебузира або мушкетера готували 2-3 роки і коштував він недешево. Селянин тільки потрапивши до козаків у дуже юному віці, прослуживши джурою при козацькому війську, міг з часом поповнити ряди повноцінних козаків. Але таких, напевно, було небагато. Військо з косами і вилами було небоєздатним навіть з ординцями, не кажучи про інші армії. Такого війська джерела не знають.

Через це і чисельність козацького війська росла повільно. У 1574 р. Іван Свірговський привів у Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загони по дві сотні [104]²⁶⁹. Враховуючи, що якась частина козаків залишилася на Січі та в прикордонних містах, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків, здатних стати в стрій, десь біля 3 тисяч.

У 1577 р. гетьман Шах для походу у Молдову зібрав початково 6 сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загони з прикордоння він разом з Підковою вторгнувся в Молдову з 1200 козаками [233]²⁷⁰. Очевидно, що загальна чисельність нереєстрових козаків і далі не перевищувала трьох-чотирьох тисяч.

У 1584 р. кошовий Самійло Зборовський зібрав 3 тисячі нереєстрових козаків. У 1587 р. для наскоку на Кодню гетьман Л.Чорнинський зібрав

---

²⁶⁸ [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – №41. – С.206-209.

²⁶⁹ [104] Bielski M. Kronika Polska. Т.3. – Sanok, 1856. – S.1346-1357.

²⁷⁰ [227] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.101-102.

кілька сотень козаків. Сотнями командували Іванівський, Патока і Пергат [13]²⁷¹.

У гетьмана К.Косинського під П'яткою 2.02.1593 р. було 5 тисяч козаків з 26 гарматами [188]²⁷². Очевидно, що не були всі козаки, але переважна їх більшість. Втративши у цій невдалій битві майже дві тисячі козаків, гетьман, як видно з листа С.Жолкевського від 23.05.1593 р., збираючись продовжувати боротьбу і встановивши зносини з Кримом та Московською державою, зумів зібрати тільки дві тисячі козаків [133]²⁷³. Щодо намірів гетьмана продовжувати боротьбу сумнівів немає. Про це свідчить царська грамота до донських козаків, надана 30.03.1593 р. [293]²⁷⁴. Правда, в Москві вже розглядали запорозького гетьмана як свого підлеглого і, навіть, посиляли його проти ординців. Виходить, що і на той час загальне число запорозьких козаків, здатних встати у стрій, не перевищувало 6 тисяч. Влітку під Черкасами, як впливає з донесення князя Олександра Вишневецького, у Косинського взагалі було 350-400 козаків [133]²⁷⁵.

Г.Лобода у жовтні 1593 р. привів під Київ 4 тисячі козаків [188]²⁷⁶. Будучи на Січі у 1594 р., досвідчений дипломат і військовик Е.Ляссота оцінив сили козаків у 3 тисячі, максимум 5 тисяч. У своєму листі до царя від 3.07.1594 р. козаки писали про готовність виставити 6 тисяч [188]²⁷⁷. Найбільше число козаків були при об'єднанні сил Г.Лободи та С.Наливайка перед походом у Молдову в жовтні 1594 р. – 12 тисяч [188]²⁷⁸. Весною 1596 р. козаки Г.Лободи, С.Наливайка, М.Шаули, К.Кремпського, С.Підвисоцького та Ф.Полоуса разом не перевищували 6 тисяч. У

²⁷¹ [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – № 3. – С.18-23.

²⁷² [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII століть (1591-1603)... – С.13-14.

²⁷³ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.27-28.

²⁷⁴ [299] Соловьев С.М. История России... – Кн.4. – Т.7. – С.384.

²⁷⁵ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.27.

²⁷⁶ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С.25-26.

²⁷⁷ [188] Там само. – С.43-49.

²⁷⁸ [188] Там само. – С.56-57.

С.Жолкевського проти них було 3 тисячі [104]²⁷⁹. Князь К.Ружинський мав 1 тисячу, решта магнатських команд в сумі також не більше. Вже після підходу рот Карла Ходкевича, князя Темрюка, Бліндструба, надвірних військ князя М.Вишневецького, князя Б.Огінського, М.Потоцького та Ю.Струся, сили гетьмана С.Жолкевського зросли до 7-8 тисяч. Польний гетьман через це і не рішався на штурм табору під Солоницею аж поки не прибув князь Заславський з важкою артилерією. З табору під Солоницею з боєм прорвалося 1,5 тисячі козаків на чолі з полковником К.Кремпським [104]²⁸⁰. Тому правим був М.Грушевський, вважаючи інформацію поляків про втрати десяти тисяч (хоча в таборі було багато “черні”, жінок та дітей) явно завищену [180]²⁸¹. Так що закиди В.Голобуцького цілком безпідставні [174]²⁸².

У війську московського претендента Лжедмитрія I у різні часи було до трьох тисяч запорожців, значне число їх було і у війську “гетьмана” І.Болотнікова [369]²⁸³. Три-п’ять тисяч українських козаків перебувало постійно також у війську Лжедмитрія II, яким командував гетьман князь Роман Ружинський. Після його загибелі рештки цих козаків склали основу війська Івана Мартиновича Заруцького, тернопільського шляхтича, авантюриста і шукача пригод, аж до здобуття Москви ополченням князя Д.Пожарського і К.Мініна. Найбільш відчайдушні пішли з І.Заруцьким, М.Мнішек та її сином аж до Астрахані [186] [294]²⁸⁴.

Після загибелі І.Заруцького його брат Захаріаш у 1614-1615 рр., не знаючи про його страту, намагався щось довідатися про нього і з козаками проривався аж до Нижнього Новгорода, де був розбитий князем

²⁷⁹ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1750.

²⁸⁰ [104] Id., – S.1765.

²⁸¹ [180] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – Київ-Львів, 1909. – С.231-232.

²⁸² [174] Голобуцький В. Запорожское казачество., – С.144.

²⁸³ [369] Tyszkowski K. Kozaszyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605-1618) // Przegląd historyczny wojskowy. – 1935. – N 8.

²⁸⁴ [186] Долинин Н.П. Подмосковные полки (казацкие „таборы”) в национально-освободительном движении. 1611-1612 гг. – Харьков, 1958; [300] Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990.

Б.М.Ликовим [4]²⁸⁵. Під Воронежем І.Заруцького залишили 2250 козаків з отаманами Ф.Бородою, А.Шайдою, Ф.Болдирем, І.Мещеріним та іншими. Їх у 1613 р. послали під Смоленськ, де більшість перейшла до королевича і служила під командою отамана Тараса Чорного. Значна частина з них перейшла у кінці 1618 р. до війська гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного [26]²⁸⁶.

У війську, яке у 1612-1614 рр. під командою Андрія Наливайка перебувало на Смоленщині, підтримуючи претензії королевича Владислава на царський престол, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгаля у яких було по п'ять сотень в кожному. Чисельність цих підрозділів була значно вищою ніж 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур [7]²⁸⁷. У полках Трохимовича та Довга ля було по 700 козаків [7]²⁸⁸. Сам Андрій Наливайко титулувався гетьманом [7]²⁸⁹.

У січні 1617 р. при облозі і штурмі Путивля у київського каштеляна князя Юрія Вишневецького було 12 тисяч надвірного війська і запорозьких козаків [7]²⁹⁰.

Для походу на Москву П.Конашевич-Сагайдачний зібрав близько 20 тис. війська [7]²⁹¹. З інших джерел випливає, що перед походом між Білою Церквою та Фастовом зібралося майже 40 тис. козаків [7]²⁹². В цей же період не менше 2 тис. козаків знаходилося у війську королевича під Вязьмою [7]²⁹³.

²⁸⁵ [4] РГАДА. – Ф.96. – 1615 г. – Д.2. – Л.277.

²⁸⁶ [26] Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – С.319.

²⁸⁷ [7] РГАДА. – ф.210. Дополнительный стол. – Стб.8. – Столпик 2. – Л.14-15, 22, 30, 35.

²⁸⁸ [7] Там само. – Столпик 4. – Л.36.

²⁸⁹ [7] Там само. – Столпик 4. – Л.35.

²⁹⁰ [7] Там само. – Ф.210. Московський стол. – Кн.2. – Л.103-104.

²⁹¹ [7] Там само. – Ф.210. Приказной стол. – Стб.4. – Л.88.

²⁹² [7] Там само. – Стб.4. – Л.229.

²⁹³ [7] Там само. – Ф.79. – 1618 г. – Д.2. – Л.213-214.

Гетьман Яків Неродич-Бородавка зібрав у 1621 р. майже 50 тис. козаків, з яких 40 тис. вирушило у похід [85]²⁹⁴. Це найбільша цифра чисельності козаків, яка в даному періоді зустрічається у джерелах. За даними учасника подій полковника С.Чаплинського під Хотин прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. Реєстр війська під Хотином налічував 41520 чоловік [111]²⁹⁵.

Таким чином можна стверджувати, що у другій половині XVI – на початку XVII ст. чисельність козацького війська повільно, але невпинно зростала від 3 тис. (1574) до 42-50 тис. (1621) за рахунок зміни соціальної бази козацтва. За цей період козацтво і далі формувалося в основному за рахунок родовитого козацтва, шляхти (переважно дрібної) та міщан (про останнє добре свідчать також реєстри та списки полонених під час московських авантур, у яких зазначено місцевості, звідки походив той чи інший козак) [26]²⁹⁶. Реєстрові і нереєстрові козаки мали однакову організаційну структуру. Поряд з гетьманом були генеральні старшини: суддя, осавул, писар, обозний і хорунжий. Напевно був і бунчужний.

Військо поділялося на полки, які мали назву за прізвищем полковника. Окремі гетьмани (Г.Лобода, А.Наливайко, П.Конашевич-Сагайдачний) мали свої гетьманські полки, які називалися за їх іменем. Інші гетьмани мали менші підрозділи – роти чи сотні. При полковниках також були осавули, писар, хорунжий і обозний, званий отаманом. Полк складався з п'яти сотень. На практиці це означало 500-800 козаків, не рахуючи джур-пахолків. Рідше – до тисячі козаків. Менше 500 козаків лічив рідко який полк. У 1618 р. на московську службу перейшов полк Ждана Конші чисельністю 311 козаків. Але у його складі було тільки полковник, осавул, писар, два сотники, отаман та 305 рядових козаків, пізніше до них приєдналися інші козаки і чисельність

²⁹⁴ [85] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С.88; Воссоединение Украины с Россией. – Т.1. – Москва, 1953. – С.18.

²⁹⁵ [111] Malewska H. Listy stropolskie z epoki Wazów, list Czaplńskiego. – Warszawa, 1959.

²⁹⁶ [26] Документи російських архівів з історії України. - Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів, 1998.

полку зросла до 602 чоловік, в їх числі полковник, осавул, писар, хорунжий, отаман, 6 сотників, 51 десятник та 540 рядових козаків [7]²⁹⁷. Часом у складі полку виділялися підрозділи з двох-трьох сотень, очолені осавулами. Так було, наприклад, у війську гетьмана Я.Шаха і за гетьмана С.Кішки.

Сотні називалися за прізвиськом сотника. Вони ділилися на десятки, які носили назву за прізвиськами десятників.

Перші покоління козаків до часів князя Дмитра Вишневецького-Байди носили дідівське озброєння – легкі захисні панцири, байдани, колонтарі, бехтерці, шоломи. Були озброєні списами, шаблями і луками. Лук, не поступаючись у далекобійності та ефективності вогнепальній зброї, мав у 10 раз більшу скорострільність і забезпечував далеко кращу кучність стрільби. Через це цей вид зброї успішно конкурував із ручною вогнепальною зброєю аж до кінця XVII ст. Однак козацтво вчасно оцінило ефективність вогнепальної зброї, тому йшло постійне насичення війська цією зброєю. Основу її складали трофейні “яничарки” – турецькі мушкети, на той час значно кращі за європейські. Зрештою козак з вогнепальною зброєю став символом та емблемою війська [176]²⁹⁸. Маючи основним суперником кримських ординців з їх легким озброєнням, козаки почали відмовлятися від захисного озброєння або обмежуватися легкими видами (байдани та колонтарі). Козацька піхота діяла переважно під захистом вагенбургу (укріплення з обозних повозок) або ж під прикриттям кінноти, тому серед неї переважали мушкетери, витіснивши пікінерів, мало придатних до військових дій в умовах Дикого поля або молдовських походів. Взагалі в молдовських, московських та антиординських походах використовувалася майже виключно кіннота.

Козацька піхота уславилася у морських походах, при штурмі турецьких фортець, висадці десантів та інших блискавичних операціях. Про останнє написано немало. Ми тільки констатуємо напрочуд вдалу конструкцію

---

²⁹⁷ [7] РГАДА. – Ф.210. Приказной стол. – Стб.2521. – Л.16-74.

“чайок” і їх високу надійність на воді навіть у штормову погоду [225] [314]²⁹⁹.

Військо мало польову артилерію (20-30 гармат) та численну дрібнокаліберну артилерію (фальконети) на чайках. Польовими укріпленнями були прикриті козацькі форпости та Запорозька Січ. Свою майстерність та вміння не тільки використовувати традиційний вагенбург, але швидко зводити в бойових умовах потужні польові укріплення за сучасними вимогами, козаки продемонстрували на Солониці. Так само досконало володіли козаки мистецтвом інженерної атаки фортець, про що свідчать епізоди з московського походу 1618 р., та були знайомі з технікою мінної війни (саме на підкопі від вибуху порохової міни загинув гетьман Богдан Ружинський).

Постачання війська було проблематичним, особливо продовольче. Хоча військова техніка та озброєння були в основному трофейними, чималу роль в забезпеченні необхідними матеріалами (селітрою, свинцем, оловом, різними видами зброї) відігравали черкаські та канівські старости, а також українські князі та магнати, пов'язані з козацтвом, про що найкраще свідчать регулярні заборони сеймів та королівські універсали.

Сама специфіка існування козацтва полягала в тому, що в число козацьких вождів висувалися вмілі військові керівники. Але і серед впродовж досліджуваного періоду виділяється яскрава фігура гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Здобуття Кафи у 1616 р. та блискучий московський похід 1618 р. в обхід основних ліній оборони та фортець, здобуття Єльця, Лівнів, Лебедині, Михайлова (переважно завдяки хитрості), розгромом московських військ під Коломною, подолання величезної відстані на території противника протягом середини серпня – до з'єднання з королевичем 8.10.1618 р. під Тушином

---

²⁹⁸ [176] Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніші козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. – Вип.1. – 1971.

заслужують на спеціальне дослідження і ґрунтовне вивчення у спеціальних військових закладах. Під час цього походу, як свідчать недавно опубліковані документи з московських архівів, у Москві панувала повна паніка, а уряд навімання робив запізнілі спроби реагувати на козацькі удари [26]³⁰⁰. Висилка козацьких полків у замосковні провінції (полки Я.Шиша, Міневського, С.Кругового, Лома та Яцького загальним числом більше трьох тисяч) викликала ще більшу паніку і паралізувала можливість стягнути допомогу з іще не розорених провінцій [26]³⁰¹.

3.2. Спроби реформування козацтва і створення реєстру

Після невдалих спроб змусити прикордонних старост припинити поставки низовим козакам воєнних матеріалів (універсал короля Зигмунта Августа 1568 р. залишився на папері), королівський уряд, нарешті, вирішив прислухатися до порад тих самих старост, які ще з часів О.Дашковича пропонували створити на базі козацтва постійне військо. Власне цього добивалися і самі козаки, сподіваючись, що у Варшаві в кінці кінців зрозуміють, що без них оборонити південні кордони буде неможливо. Але це перше рішення, як і майже всі наступні, було більш ніж половинчатим, відбиваючи всі вагання та нерозуміння фактичного стану справ.

5 червня 1572 р. Зигмунт Август видав універсал, яким доручив руському воєводі Юрію Язловецькому набрати “певний почет” чисельністю 300 чоловік (полки, які почали формуватися в цей час на період бойових дій, звичайно числили 5 хорогв-сотень), який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський. Козаки, взяті до реєстру, мали отримувати плату 2-3 польських злотих і сукно на кафтан [339]³⁰². Реєстровим козакам дозволялося

---

²⁹⁹ [225] Краснов Н.И. Казачий флот // Военный сборник. – 1885. – № 10-12; [314] Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Український історичний журнал. – 1968. – № 8.

³⁰⁰ [26] Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – Док.77-127.

³⁰¹ [26] Там само. – Док.129, 131- 137, 141-144.

³⁰² [339] Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S.35, 342.

тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали регіментарю реєстру [11]³⁰³. Сам реєстр підпорядковувався безпосередньо коронному гетьманові [374]³⁰⁴.

Такий захід уряду не задовольнив нікого, перш за все самих козаків, які відповіли дальшим розвитком самочинної організації. Вже у 1574 р. старший з козаків став називатися гетьманом [22]³⁰⁵. Судячи з прізвищ гетьмана (Свірговський чи Сверчковський) та старшини (Козловський, Стуженський, Соколовський, Залський, Копицький, Либишовський, Чижовський, Суцинський, Богуцький, Задорський) [104]³⁰⁶ серед козаків було чимало дрібної шляхти, а також залишків боярства литовських часів, які, безперечно, сподівалися на включення до реєстру і були розчаровані таким рішенням уряду.

Наступним гетьманом, зафіксованим у джерелах, був князь Богдан Ружинський. В радянські часи, напевно через титул, про цю особу взагалі було прийнято мовчати. Через це ні М.Алекберлі, ні В.Голобуцький ні словом не згадують цього козацького вождя, який добився значних успіхів як на суші так і на морі протягом 1575-1576 рр. Починаючи від козацького літописця Г.Грабянки побутує легенда ніби король Стефан Баторій сам поставив гетьманом князя Богдана Ружинського, вислав козакам хорогви, бунчук, булаву та інші інсигнії, затвердив печатку і герб, надав під госпіталь монастир у Трахтемирові і встановив плату по червінцю та кожуху. Грамота Б.Хмельницького ніби-то надана запорозькому війську (в чому є поважні сумніви) також посилається на грамоту Стефана Баторія Якову Богдану [287]³⁰⁷. Про вручення гетьманської булави князеві Богданові Ружинському

³⁰³ [11] Акты Южной России. – Т.2. – №149.

³⁰⁴ [374] Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu. – S.22.

³⁰⁵ [22] Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – Вып.1. – Киев, 1890.

³⁰⁶ [104] Bielski M. Kronika Polska. - Т.3. – Sanok, 1856. – S.1346-1357.

³⁰⁷ [293] Скальковский А. История Новой Сечи..., – Т.1. – С.12-14; – Т.3. – С. 255-277.

згадує і народна дума, приведена у І.Срезневського [36]³⁰⁸. Існував ще один документ, у якому було сказано, що містечко Трахтемирів з монастирем було передано запорозькому війську на прохання гетьмана Якова Богданка Рожинського та кошового Павлюка із вказанням точної дати 20 серпня 1576 року [287]³⁰⁹. Історики старшого покоління приймали ці свідчення, деякі вважали Б.Ружинського взагалі першим козацьким гетьманом. “Як же з’єднав Ружинський до купи усіх козаків під один бунчук, під одну хорогву, під одну булаву гетьманську, з того часу почали козаки обирати собі гетьмана, не дивлячися ні на рід, ні на маєтність, ні на княжеську чи королівську ласку...” [233]³¹⁰.

У польських архівах не знайдені документи, які би підтверджували про конкретні надання короля Стефана Баторія князеві Богданові Ружинському. Короткий спалах блискучої діяльності Чорного гетьмана – князя Богдана Ружинського – напевно спричинився, що його прив’язали до Баторієвої легенди. Князь Ружинський загинув на самому початку спроби Стефана Баторія організувати з допомогою козаків оборону південних кордонів. Але скоро і сам король охолонув до цієї ідеї, побоюючись, що через активність козаків турки відіграються на його рідній Трансільванії та інших угорських землях. Напевно, що Трахтемирів було передано козакам, але скоріше козакам реєстровим з команди Яна Бадовського, який залишався регіментарем до 1581 року. Його регімент підлягав і далі коронному гетьманові. Можливо, також, що Стефан Баторій визнав гетьманом князя Ружинського і, з огляду на його титул, готовий був починати підпорядкування козаків через нього. Життя вирішило інакше. Гетьман Богдан Ружинський загинув під час вибуху порохової міни на підкопі біля Іслам-Керменя.

З цією видатною особистістю можна, напевно, пов’язати той факт, що у 1576 р. на острові, оточеному з трьох боків р.Самарою і її рукавом

³⁰⁸ [36] „Запорожская старина” / Изд. І.І.Срезневским. – Ч.1. – В.1. – Харків, 183.

³⁰⁹ [293] Скальковский А. История Новой Сечи..., – Т.1. – С.12-14; – Т.2. – С.8.

Самарчиком, було споруджено на кошти війська церкву, а при останній шпиталь і школу. Це була перша січова школа [206]³¹¹. Так була використана частина військової здобичі, взятої під час успішних походів 1575-1576 рр.

Але, наляканий надмірною активністю козаків у Молдові, король Стефан Баторій зимою 1578 р. видав універсал, яким забороняв прикордонним старостам давати притулок козакам. Іншим універсалом король страхав козаків за неслухняність і забороняв допомагати молдованам. В листі до посланця в Крим М.Броньовського король писав: “Коли козаки нападуть на татарські улуси, то се напевно буде не з нашого відома. Не те, що не хочемо ми їх запомагати, то раді б усіх вигубити, тільки що в нас у тих місцях нема такої сили військової щоб вигубити козаків, раяв нам ханський посол: певна річ – заказати українським старостам, щоб не давали їм селітри, пороху, олова і живності; друга річ – не дозволяти козакам бувати по окраїнних селах, містах і замках, а третя – позатягати старших козаків на королівську службу. Попробуємо заманити їх до себе, тільки навряд чи не перейде частина цих розбишак до московського царя.” [303]³¹². Важко сказати наскільки послідовним був король у своєму бажанні приборкати козаків, скільки в універсалах та листі було від справжніх намірів, а скільки від дипломатичної хитрості.

Князь Василь-Костянтин Острозький отримав від короля наказ з'єднатися з ординцями і виступити проти козаків. Однак він не збирався його виконувати, подібно до прикордонних старост. Як зазначив Острозький літописець, 10-17 лютого 1578 р. ординці підійшли до Острога (у таку пору року по ясир не ходили) і князь “поєднав їх і частовал в замку і місті з

---

³¹⁰ [227] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – С.183-185.

³¹¹ [206] Исторический обор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876.– С.30.

³¹² [303] Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – Киев, 1904. – С.47-49.

людьми татари їли і пили” [17]³¹³. Ці відомості підтверджує і М.Бельський, за даними якого частина козаків втекла на Дон [104]³¹⁴.

Навряд чи можливо на підставі цих свідчень зробити однозначний висновок. Напевно, просто найбільш активних учасників молдовських походів тимчасово випровадили на Дон, щоб продемонструвати Оттоманській Порті та Криму своє бажання приборкати козаків. Але гетьман Шах спокійно зимував у Немирові, а інший гетьман Арковський (можливо обраний на місце Шаха за дорученням уряду, яке не всі підтримали) – у Києві.

Сейм 1578 р. постановив організацію ланової піхоти – постійного війська, яке комплектувалося з королівських земель за принципом 1 піхотинець з 20 ланів землі. Це військо планувалося використати для оборони кордонів. У вересні 1578 р. у Львові королівський повірений Янош (Янчі) Бегер і 5 представників реєстрового козацтва уклали угоду про збільшення реєстру [174]³¹⁵. Цей реєстр мав нараховувати 500 козаків (фактично полк). Згідно універсалу від 17.05.1579 р. реєстр мав перебувати під командуванням черкаського старости князя Михайла Вишневецького, який отримав титул “князь командуючий” (*dux supremus*). Безпосередньо старшим реєстру (*superintendens*) призначався Ян Оришовський, писарем (*notarius*) був призначений Я. Бегер. При суперінтенданті Оришовському мала бути прибічна рота чисельністю 30 козаків [302]³¹⁶. За свою службу реєстровці, зберігаючи старі привілеї, мали тепер отримувати по 15 злотих. Універсал від 17.05.1579 р. забороняв реєстровцям допомагати новому претендентові на молдовський престол Петрові Лакусті.

³¹³ [17] Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.129.

³¹⁴ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1435-1436.

³¹⁵ [174] Голобуцкий В.А. Запорожское казачество..., – С.92.

³¹⁶ [302] Стороженко А.В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.11. – Вып.1. – 1896.

У 1581 р. для війни з Московською державою було збільшено реєстр до 600 чоловік, а Ян Орешовський отримав титул гетьмана [374]³¹⁷. В цьому реєстрі, список якого зберігся, були вихідці з 74 українських міст і повітів, 7 чоловік з польських міст, кілька молдован і рязанців, серб, німець і татарин. Були і вихідці з Руського воєводства: Демко з Зорян, Андрій із Збаража, Ясько Кунцевич із Заложців, Васько з Золочева, Войтех з Ярослава, три Івани з Городка та Юрій з-під Львова [134]³¹⁸.

Про “Баторієву легенду” написано вже достатньо багато [209] [303]³¹⁹. Неупереджений аналіз документів, що збереглися, дозволяє стверджувати, що король справді прагнув створити постійне козацьке військо для оборони південних кордонів, але через обмежені ресурси не міг зробити його достатньо чисельним. Щодо прагнення козаків до зрівняння у правах зі шляхтою, то ні король, ні його радники такого не передбачали, хоча останнє могло б вирішити цю проблему. Щодо решти козацтва, то декларуючи перед Оттоманською Портою готовність його ліквідувати, король (як і українські старости) усвідомлював необхідність його збереження з огляду на обмежений контингент війська реєстрового. Поряд з цим уряд намагався утримати у сфері свого впливу військо нереєстрове і зупинити його самовільні походи проти Орди. Але нереєстрові потрібні були уряду так як московські війни відбувалися мало не через кілька років. Коштів вічно не вистачало і про обмеження та предписи відразу забували, коли виникала необхідність вербувати козаків для участі у московських війнах короля.

У 1588 р. чисельність реєстру зросла до 800 чоловік. У 1590 р. вже під патронатом подільського воєводи Миколи Язловецького було створено реєстр чисельністю 1 тисяча чоловік. Крім того на службу тимчасово було взято ще 3 тисячі козаків: 2 тисячі кінних та 1 тисячу піших [339]³²⁰. Такі

³¹⁷ [374] Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu..., – S.23.

³¹⁸ [134] Źródła dziejowe. – T.20. – Warszawa, 1894. – S.154-164.

³¹⁹ [203] Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницького // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. – Киев, 1890. – С.81; [303] Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – Киев, 1904.

³²⁰ [339] Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S.243.

радикальні заходи були викликані напруженням у стосунках Речі Посполитої з Оттоманською Портою.

Канцлер і великий коронний гетьман Ян Замойський, якому Річ Посполита завдячує піднесенням у кінці XVI ст., намагався зупинити ріст шляхетського свавілля і збалансувати державу, поєднавши сарматські свободи з розумною централізацією. 24.01.1588 р. під Бичиною Ян Замойський розгромив і взяв у полон претендента на польський трон ерцгерцога Максиміліана Габсбурга, якого підтримувала партія Зборовських, що стояла за необмежену шляхетську волю. У цій битві взяли участь козацькі підрозділи, очолені полковником Гаврилом Голубком. Шляхтич, як і більшість козацької старшини, Г.Голубок (бл.1550-1588), який згинув у цій битві, відзначився у московській війні 1579-1580 рр., особливо у битві під Старицею, а у листопаді 1587 р. під Рабштином розгромив угорців, які йшли на допомогу Максиміліанові. Козацькому достойникові присвятив цикл поезій Станіслав Гроховський (бл.1540 – 1612), а Шимон Старовольський помістив його серед біограм сарматських полководців [124]³²¹.

Оцінюючи значення і військову силу козаків, канцлер намагався зберегти це військо, але під контролем Речі Посполитої. З цієї причини, відчуваючи подих турецької загрози, сейм 1589 р. виніс рішення про призначення двох дозорців “за спокоєм і добрим поведженням що до панів станів козацького і селянського” [188]³²². У наступному році було прийнято постанову про колонізацію південних окраїн за прикладом сусідньої Московської держави. На практиці це означало роздачу “пустинь” – незайнятих земель шляхті, яка мала взяти на себе оборону кордонів. Подібна практика існувала у сусідніх країнах (граничари, гайдуки, раци), але там роздавали землі військовим поселенцям. У Речі Посполитій землею могла володіти тільки шляхта. Серед цієї шляхти опинилася і козацька верхівка. В числі інших пустиню Рокитна біля р.Росі отримав у 1590 р. тоді ще старшина

³²¹[124] Szymona Starowolskiego *Wojownicy sarmaccy / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski.* – Warszawa, 1979. – S.259.

Кшиштоф Косинський [134]³²³. Войтех Чановицький тоді отримав містечко Бориспіль [233]³²⁴. Князь Микола Ружинський отримав “пустиню урочища над ріками Сквиною, Роставицею, Упавою, Ольшанкою і Каменицею”. Князь Олександр Вишневецький дістав „пустиню ріки Сули за Черкасами” [233]³²⁵.

Але ця акція була проведена не зовсім так як того вимагала ситуація. Зрозуміло, що все козацтво загалом розраховувало на таку роздачу і легалізацію своїх прав, тобто зрівняння з шляхтою, що єдине у цій ситуації могло би дати належний ефект. Але королівські комісари, які керували процесом, побачивши надто багаті “пустині” спішили і самі оволодіти ними, збільшуючи і без того величезні латифундії магнатерії. Від них не відставали нащадки українських князів. Окрім всього іншого надання не мали конкретних меж, що породжувало суперечки і сильніші відтісняли слабших. Той же князь Олександр Вишневецький змусив зрестися на свою користь козацького старшину Михайла Трибутовича Байбузу, який також отримав “пустиню” на Сулі [233]³²⁶. Тому задуманий комплекс заходів дав протилежний ефект тільки погіршивши ситуацію на кордоні, що врешті вилилося у дві перші “козацькі” війни 1593 та 1595-1596 рр.

За рішенням сейму козаки нереєстрові мали отримати замість гетьмана, якого обирали, шляхтича з тих, що мають маєтки в Україні. Ним незабаром став Кшиштоф Косинський, але і далі з титулом гетьмана. Так само інші старшини до сотників мали ставитися з числа української шляхти. Козацтво мало заприсягтися не чинити ніяких походів без дозволу, не приймати втікачів і не входити в будь-яке місто чи містечко без білету сотника чи старшого. Ця постанова дозволяла гетьманові скликати на війну стільки козаків, скільки він захоче. Рівночасно прикордонним старостам заборонялося постачати козаків припасами та продовольством [126]³²⁷.

³²² [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С.6.

³²³ [134] Źródła dziejowe. – Т.12. – S.120.

³²⁴ [227] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.145.

³²⁵ [227] Там само. – С.145.

³²⁶ [227] Там само. – С.145.

³²⁷ [126] Volumina legum. Księgi praw. – Т.2. – Sankt-Peterburg, 1859. – F.1329-1331.

Зрозуміло, що реалізація цієї постанови відразу ж наштовхнулася на певні проблеми. Там, де прикордонні старости пробували виконати постанову, дійшло до відвертих сутичок. Загони Якова Косовського, Андрія Рогачевського і Федора Полоуса напали на помістя Ходкевича у Биховській волості і забрали кілька тисяч фунтів селітри, сірки і олова [233]³²⁸. Змусити звиклий до волі, добре озброєний і досвідчений військовий стан, який вважав себе рівним шляхті і включав у свої ряди значну частину цієї шляхти, до того, щоби ходити у міста з білетами сотників, було неможливо без застосування зброї.

Так само не відповідав завданню і наступний крок уряду від 25.07.1590 р., яким чисельність реєстру і далі встановлювалася у тисячу козаків, гетьманом залишався Ян Оришовський, а комісаром призначався тербовельський староста старенький Якуб Претвич, який очолював подільське козацтво ще у 40-х роках [13]³²⁹.

Заходи канцлера Я.Замойського по укріпленню оборони південних кордонів та підпорядкуванню козаків виявилися невдалими і спричинилися до активної участі козаків у авантюрах гетьмана К.Косинського [243]³³⁰. Які б не були причини цих авантур, а за поведінкою гетьмана проглядаються скоріше особисті амбіції та мотиви ніж якась наперед продумана програма, не можна не помітити, що князь Василь-Костянтин Острозький, його син Януш, князь Олександр Вишневецький, Якуб Претвич та інші українські магнати шкодували козаків і не збиралися їх “викорінювати”, як це ввижалося В.Голобуцькому та подібним до нього “історикам”. Найкраще про це свідчить текст угоди після повної перемоги під П’яткою, де козацький гетьман втратив дві тисячі з п’яти та здався у полон [188]³³¹. І за менш тяжкі “провини” козацькі вожді, які потрапляли в полон до урядових військ,

³²⁸ [227] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.151.

³²⁹ [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – Київ, 1864. – №12. – С.31-32.

³³⁰ [243] Леп’явко С.А. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.27-51.

³³¹ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603).., – С.15-17.

платили головою. Українські князі та магнати добре розуміли значення козацького війська і хотіли його зберегти.

У 1594 р. київський католицький біскуп Йосиф Верещинський висунув ідею реорганізації козацтва, взяття його під опіку уряду і створення на його базі лицарської шляхетської школи. На думку біскупа козакам потрібно було передати територію від Запорожжя до Орші. Очолювати їх мав князь, якому підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав отримати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком мав стаціонувати у Лубнах. Інші полки мали мати свої центри у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі [128] [305]³³². Ці ідеї визріли у біскупа Й.Верещинського від спілкування з князями Ружинськими та іншими козацькими вождями. У жовтні 1593 р. разом з князем Кириком Ружинським біскуп представляв урядову сторону на переговорах з козацьким гетьманом Григорієм Лободою, який привів під Київ 4-тисячне козацьке військо. Переговори, які проходили у тривожній нервовій обстановці взаємних образ та звинувачень, закінчилися тимчасовим компромісом і обіцянкою компенсації за понесені втрати у розмірі 1200 злотих [188]³³³.

Постанова сейму після розгрому Наливайка у 1596 р. взагалі позбавляла нереєстрових козаків будь-яких прав. Але вони продовжували існувати і реєстровий гетьман Т.Байбуза не зміг добитися, щоби у козаків був тільки один гетьман.

Самійло Кішка, видний політик, обійнявши гетьманство, об'єднав під собою реєстрових та нереєстрових козаків. Йому вдалося переконати уряд повернути козацькі привілеї, а козаків зберігати лояльність стосовно уряду. Він висунув вимогу скасувати постанову 1596 р. щодо козацтва, підтвердити право володіння землею і майном, звільнити козаків з-під юрисдикції королівських урядників і повернути війську затриману платню. Сейм 1601 р.

---

³³² [128] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858. – S.1-34; [305] Стороженко А.В. Иосиф Верещинский, бискуп киевский. – Киев, 1911.

виправдав козаків і повернув військові Трахтемирівський монастир [126]³³⁴. Збереглося два реєстри з 1601 р. Все військо складалося з чотирьох полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, бубніст і трубач. Сотні ділилися на курені по 10-12 козаків. Плата гетьмана складала 120 злотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну плату з полковниками [188]³³⁵. З цього часу і до кінця досліджуваного періоду у реєстрових і нереєстрових козаків був один гетьман, який обирався козаками і затверджувався королем.

За угодою у Сухій Вільшанці 28.10.1617 р., яка була наслідком миру Речі Посполитої та Оттоманської Порти у Буші 23.09.1617 р., укладеного після успіхів козаків на морі та взяття Кафи і викликаної ними спроби інтервенції турецьких військ, реєстр фактично обмежувався на рівні 1 тисячі. Правда, за проханням старшини визначення чисельності реєстру відкладалося до сейму. Самі комісари, зацікавлені у співпраці з козаками з огляду на підготовку походу на Москву, обіцяли клопотатися про збільшення самого реєстру та платні козакам. Перебування козаків обмежувалося Запорожжям. Вибори гетьмана затверджував король [13]³³⁶.

Протиріччя, викликані Вільшанською угодою, а також невиконання обіцянок після повернення з Московського походу (сейм тільки обіцяв вирішити проблему віротерпимості та свободи віросповідань, яка було однією з основних у козацьких вимогах) привели до вибуху літом 1619 р. Під Білою Церквою зібралося до 10 тисяч козаків. Королівські комісари С.Жолкевський, Я.Данилович, Т.Замойський, С.Конецпольський, В.Калиновський пішли на певні поступки. У повітрі вже висіла загроза

³³³ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)..– С.21.

³³⁴ [126] Volumina legum. Księgi praw. – Т.2. – Sankt-Peterburg, 1859. – F.1527. – S.411.

³³⁵ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603).., – С.167.

³³⁶ [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – №41. – С.206-209.

Хотинської війни. За угодою від 17.10.1619 р. реєстр було збільшено до трьох тисяч, а платню - до 40 тисяч злотих у рік [132]³³⁷.

Але і ця міра не відповідала реаліям часу. Козаків, які претендували на включення до реєстру, було більше 20 тисяч. Тому гетьман П.Сагайдачний не рішився оголосити війську про затверджену чисельність реєстру. Щоб збити напругу, він організував похід на Перекоп і вислав окреме посольство до Москви, очолене полковником Петром Одинцем, а також від імені війська просив єрусалимського патріарха відпустити “гріхи пролитої крові християнської” в поході на Москву [13]³³⁸. Це йому не допомогло. У кінці 1619 р. гетьманом став Яків Неродич-Бородавка [133]³³⁹.

Уряду Речі Посполитої так і не вдалося провести вдалих реформ по впорядкуванню своїх взаємин з козацтвом і раціональному використанню козацької військової сили.

3.3. Надвірне військо українських князів і коронні континенти

Чисельність надвірного війська українських князів та магнатів встановити важко. Навіть розпис 1526 р. не дає такої можливості. Понад обов’язкові континенти, які необхідно було виставити, виходячи з розмірів земельних володінь, князі та магнати користалися правом тримати “іменні” та “затяжні” (наймані) хорогви.

У 1593 р. проти гетьмана К.Косинського князь Януш Острозький зібрав надвірного війська близько 1 тисячі, разом з міліцією галицького каштеляна Якуба Претвича, канівського і черкаського старости князя Олександра Вишневецького, волинських землян Вацлава Боговитина, Василя Гулевича, Яна Гульського їх було не менше 6-7 тисяч [188]³⁴⁰, бо вони легко розбили

³³⁷ [132] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861. – S.319, 334, 364.

³³⁸ [13] Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.7. – Київ, 1887. - № VIII. – С.340.

³³⁹ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.146.

³⁴⁰ [188] Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С.13-14.

козацьке військо числом 5 тисяч при 26 гарматах. Очевидно далось взнаки і більш важке захисне озброєння, яке носили надвірні війська.

Надвірні війська тримали навіть магнати середньої руки, а озброєних слуг – середня шляхта. На жаль ці, на загал значні сили, використовувалися переважно у сусідських усобицях та розбірках. Так під час “домової війни” між Гербуртами, Дрогойовським і Опалінським з однієї сторони та Стадницькими з другої сторони у 1606-1609 рр., в ході якої в облозі були навіть Львів і Перемишль, брали участь до 6 тисяч військ з обох сторін при артилерії [342]³⁴¹.

Князі Острозькі зі своїми безпосередніми васалами могли виставити 6-8 тис., князі Вишневецькі, Збараські, Корецькі і Заславські – по 2 тис., решта князів і українських магнатів – по 2-5 сотень. Це була велика сила добре озброєного, переважно кінного, панцирного війська. Всі князі мали артилерію. Під впливом успіхів козацького війська у складі князівських та магнатських формувань почали з’являтися “затяжні” козацькі хорогви. У джерелах їх не завжди легко відрізнити від справжніх козаків. Але ріднила їх тільки назва. Козацькі хорогви-сотні, однією з яких у війську князя В.-К.Острозького командував С.Наливайко, тільки за своєю організацією і озброєнням нагадували козаків. У всьому іншому вони не різнилися від решти надвірного війська, перебуваючи на повному утриманні у своїх власників. Надвірні війська українських князів і магнатів були рудиментом попередньої князівської доби. По суті це були дружини удільних князів, які визнавали тільки своїх господарів і використовувалися згідно їх волі. Тому, маючи на перший погляд достатню кількість війська, Річ Посполита на практиці не мало що протиставити ординським нападам.

Зрештою не тільки окремі князі та магнати почали утворювати у складі свого надвірного війська легкі “козацькі” хорогви без панцирного озброєння. Крім того, що вони були добре придатні до швидких маневрених дій, вони

---

³⁴¹ [342] Lozinski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku. – Т.2. – Lwów, 1904. – S.158-159, 181-200.

ще й обходилися в утриманні значно дешевше від інших військ. Полковник коронного війська Олександр Лісовський (бл.1575 – 1616) створив формуцію “польських козаків” званих “лісовчиками”, які повністю прийняли організацію, озброєння і тактику запорожців. Військо “лісовиків” числом 2-3 тисячі брало активну участь у Московських війнах, Хотинській війні 1621 р. та Тридцятилітній війні (1618-1648), де відзначилося у рейдах по тилах противника, блискавичних наскоках і розвідувальних операціях [335] [368]³⁴². У 1612-1614 рр. військо О.Лісовського взаємодіяло з полками А.Наливайка на Смоленщині [7]³⁴³.

Коронні контингенти в українських землях були зовсім незначними. Гетьман С.Жолкевський без магнатських формувань мав у своєму розпорядженні в різні періоди від 700 до 3 тисяч чоловік. Це була переважно кіннота, основу якої складали організовані на угорський лад панцирні гусари. В Україні їх було небагато – 2-3 хорогви. З останньої чверті XVI ст. вони отримали окрім ударного списа та шаблі по два пістолі. Тоді ж була організована рота кінних акебузерів. У 1570 р. з'явилися (за шведським зразком) кілька рейтарських рот, з яких одна набиралася в українських землях. Рейтари мали важке панцирне озброєння (кірасу з наплічниками, шолом), три рушниці (одну довгу і дві короткі), чекан та шаблю. В роті було 300 чол., в тому числі 4 офіцери (капітан, поручик, хорунжий і підхорунжий), капелан, лікар-хірург, писар, квартирмайстер, вагенмайстер, 6 вахмістрів, 2 драбанти-ординарці, 2 ковалі, майстер по ремонту рушниць і товмач. Вибранецька або ланова піхота в цей період не перевищувала 3-4 роти (у Руському воеводстві набирали 200 чоловік, у Подільському – до 300, Брацлавському – 200), вибранці мали на озброєнні рушниці (мушкети), шаблі та сокири (через що їх використовували часто як саперів). Була ще наймана німецька та угорська піхота, яка набиралася з місцевих українців, маючи

---

³⁴² [335] Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. – T.1. - Lwów, 1843; [368] Tyszkowski K. Aleks Lisowski I jego zagony na Moskwe // Przegląd historyczny wojskowy. – 1932 – N 5.

тільки офіцерів-іноземців. Німецькі роти числили по 400 жовнірів, в тому числі 3 офіцери (капітан, поручник і хорунжий), фельдфебель, фірер, фурієр-провіантмайстер, 2 профоси (для виконання покарань) та фельдшер або лікар. Угорська рота числила 105 чоловік, в т.ч. 3 офіцери (капітан, поручик, хорунжий), довбиш (барабанщик) та шипош (майстер-зброяр). Роти ділились по почоти по 10-20 чоловік. Командир почоту (чети) звався товаришем, його підлеглі – драбами, пахолками [207]³⁴⁴.

Існувало ще посполите рушення – загальне ополчення шляхти, ополчення міст та гарнізони замків. Війська було багато, озброєне воно було непогано, але вивести в поле більше 10 тис. було проблемою. Загалом найбільша чисельність коронних військ разом з надвірними військами магнатів та лісовчиками була під Хотиним у 1621 р. – близько 40 тисяч. Коронні континенти та війська магнатів разом по чисельності перевищували козацтво, крім того вони мали краще озброєння. Але у війні проти ординців гусари, рейтари та піхота були малоприматними.

3.4. Збройні сили Кримського ханства і турецькі континенти

Підпорядкувавши собі Кримське ханство, Оттоманська імперія отримала можливість перетворити Чорне море у “турецьке озеро”. Військовий і торговельний флоти дістали не тільки нові бази і порти, але й можливість контролювати гирла найважливіших рік Європи: Дунаю, Дністра, Дніпра і Дону, що дозволяло їм повністю контролювати східну торгівлю центральноєвропейських та східноєвропейських країн.

У XVI ст. Оттоманська імперія досягла свого найвищого територіального і мілітарного розвитку. У Європі турки оволоділи територією Греції, Болгарії, Македонії, Сербії, Албанії, її васалами були

³⁴³ [7] РГАДА. – Ф.210. Дополнительный стол. – Стб.8. – Столбик 4. – Л.54; - Ф.210. Московский стол. – Стб.3. - Л.417.

³⁴⁴ [207] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). – Вид.4. – Львів, 1992. – С.142-145.

Молдова, і Крим. Крім того до складу імперії входили Південна Грузія, значна частина Вірменії і Курдистану, Мала Азія, Ліван, Сирія, Палестина, Месопотамія, Аравія з головними мусульманськими святинями Меккою та Мединою, Єгипет, Триполітанія, Кіренаїка, Алжир та Туніс. З 1517 р. султан носив титул халіфа всіх правовірних.

Військова система імперії базувалася на ленному праві. Ленники, які склали основну частину турецького війська, отримували земельні лени – тімари (які приносили річний прибуток до 20 тис. акче) та зеамети (які приносили річний прибуток до 100 тис. акче). По закінченні служби ці лени знову поверталися до державної скарбниці. Як правило їх отримували спадкоємці по чоловічій лінії, якщо такі були відсутні – лени передавалися інших особам. Селяни, які працювали на цих землях, платили податки на користь власників, які за цей кошт несли військову службу [306]³⁴⁵. Власники ленів, у залежності від реального розміру доходів мали виставляти в похід своїм коштом: тімаріоти (власники тімарів) – до чотирьох кінних воїнів (спагі, сипахів), заїми (власники зеаметів) – до дев'ятнадцяти. Доходи, отримані від експлуатації ленів, дозволяли тімаріотам та заїмам забезпечувати себе сучасним озброєнням. Ця ленна (помісна) кіннота була важкоозброєною панцирною лицарською кавалерією.

При Сулеймані I число спагі, яких можна було зібрати, сягало 130 тис., у 1581 р. воно зросло до 150 тис., а на 1591 р. – до 200 тис. Звичайно, реально ця цифра була дещо меншою [135]³⁴⁶, але і так вона переважала чисельність війська будь-якої європейської держави.

Як і європейська лицарська кавалерія, ленна кіннота виявилася надто традиційною і спроби її реформувати у відповідності з вимогами часу, в першу чергу у зв'язку з насиченням вогнепальною зброєю, не давали бажаних результатів. Тому крім цієї ленної (помісної) кінноти було

³⁴⁵ [306] Тверитинова А. Восстание Кара Язиджи-дели Хасана в Турции. – Москва-Ленинград, 1946. – С.30-31.

³⁴⁶ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.82.

організовано постійну, яка отримувала плату з державної скарбниці. Цей корпус сипахів спочатку відігравав роль султанської гвардії, йому була доручена охорона державного прапора. Чисельність корпусу, яка складала тільки 2500 вершників, зросла до 40 тисяч. У 1548 р. їх спробували озброїти вогнепальною зброєю. Утримання такого корпусу було дорогим. Рядові сипахи отримували по 20-40 асперів в день [379]³⁴⁷. Однак і ця постійна кіннота по суті залишалася просто елітною лицарською кіннотою – вогнепальну зброю вона практично не використовувала, сипахи носили кольчужні панцирі із нагрудниками та шоломи і користувалися переважно холодною ударною зброєю. Впродовж XVI ст. до цього корпусу набирали в основному балканців – албанців, хорватів, боянків та греків, а також вірмен, які переходили у іслам.

Із збільшенням чисельності сипахів роль гвардії перейшла до мутефериків (двірцевих кур'єрів), які перебували під безпосереднім командуванням самого султана. Їх число також виросло з 100 чоловік (на початку правління Сулеймана I) до 500 чол. (при Селімі I). При султані знаходився також корпус чаушів (офіцерів для особливих доручень) чисельністю до 400 чол. [379]³⁴⁸.

Ще наступник Османа – султан Урхан (1326-1359 рр.) створив постійний корпус професійної піхоти (яничар), який рекрутувався із християнської молоді, взятої в полон або у вигляді данини, і насильно наверненої у іслам. Аджемі оглани (букв. “чужоземні хлопчики”) згідно турецьких предписів набиралися із дітей знатних осіб, священників, самих кращих серед “невірних”. Їх продавали за один алтин анатолійським туркам і використовували на різноманітних роботах протягом чотирьох-п'яти років, одночасно навчаючи турецької мови і виховуючи у турецькому дусі. Лише після цього їх записували у яничарські підрозділи – бйолюки і починали

³⁴⁷ [379] Zinkeisen J.W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. – Bd.3. – Gotha, 1855. – S.151-176.

³⁴⁸ [379] Ib., – S.183-185.

платити постійну плату. При султані Ахмеді I (1603-1617) у столиці було 9406 аджемів орланів, яким виплачували 25543 акче.

Це військо отримало добре озброєння, прекрасний вишкіл і фанатичне виховання. Жили вони у окремих казармах – ода, де проходили муштру під керівництвом молодших яничарських офіцерів – аджем чорваджі, яким щодень виплачували 18 акче. У столиці розміщалося 30 бйолюків яничар, які очолювали офіцери в ранзі бйолюкбаші. Окрім щоденної плати яничари отримували натурою речове та продовольче забезпечення, йай – розходи на лук – раз у рік 30 акче, та інші виплати. Належалася їм і частка військової здобичі. Сироти одружених яничарів залишалися на забезпеченні корпусу. Бйолюки яничар зводилися в орти (полки) чисельністю (в залежності від функціонального призначення) від кількох сотень до тисячі бійців. Кожна орта мала свій номер. Її очолював офіцер, ранг якого носив назву відповідну назві орти: сансунджібаші (у 74-й орті сансунджі, яка відповідала ще й за султанських мисливських собак), загарджібаші (у 64-й орті загарджі, яка виставляла 34 кінних загарджі для участі у султанських полюваннях з собаками), турнаджібаші (у 68-й орті) і т.д. Звичайно їх називали одабаші. Очолював весь корпус яничарський ага (йєнічері агаси), якого призначав сам султан із числа придворних (до кінця XV ст. виключно із числа яничарських офіцерів). Цю традицію вперше порушив у 1593 р. великий візир Сінан-паша, змістивши своєю владою яничарського агу Боснаві Мехмед-агу і призначивши Йємішчі Хасан-агу. Але і надалі яничарський ага не підлягав великому візирю, а безпосередньо султанові. У 1606 р. знову відновлено традицію призначати агою вихідців з яничарських офіцерів. Заступниками яничарського аги були кетхюда-бей (яничарський кетхюда), який відав призначеннями яничар, та секбанбаші (старший офіцер 65-ї орти секбанів султанського супроводу). Кетхюда-бей мав помічника у ранзі кетхюда ієрі, який з різних питань приймав яничар у дні, коли не було прийому у

яничарського аги. Спеціальний представник яничарського аги при великому візирі носив звання мухзир-баші [60]³⁴⁹.

Вже з початку XVI ст. в яничари набирали і турків. У 1573 р. яничарський корпус налічував 12-14 тис., у 1590-1592 рр. його чисельність виросла до 24-25 тис. [135]³⁵⁰. Яничари носили високі шапки з пишними султанами. На озброєнні у них були мушкети однієї з кращих конструкцій, так звані “яничарки”, які у XVI ст. мали найвищу скорострільність, дальність польоту кулі та кучність при стрільбі.

Третина яничарів несла службу в прикордонних гарнізонах, в т.ч. у Криму, в Очакові, Бендерах, Кілії та Сілістрі на Дунаї. Основна маса завжди перебувала у діючій армії, а 1 тис. добірних яничар несли охоронну службу при султані.

Турецька армія використовувала найновішу техніку, в т.ч. артилерію. Для виробництва та впровадження технічних новинок нерідко залучалися спеціалісти з християнської Європи, яких приваблювала висока плата.

При Селімі I оттоманський флот налічував близько 400 галер, не рахуючи менших суден. Кожна галера мала екіпаж 180-200 чоловік при одній великій та чотирьох малих гарматах, а також 140-150 веслярів-невільників. У арсеналі, де також працювали переважно християни-невільники, були запаси ще на сотню галер. У 1590 р. витрати на роботу арсеналу складали 46 тис. цехінів. Крім того капудан-паша, який поставляв на флот до трьох тисяч своїх невольників, отримував за це 80-100 тисяч скуді³⁵¹.

Турецький флот поніс значні втрати у битві при Лепанто у 1571 р. [331]³⁵². Гарячкові спроби відновити його потугу не дали результатів. У 1581р. була запущена програму будівництва 180 нових галер, але її реалізація

³⁴⁹ [61] Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарифи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарий и указатели И.Е.Петросян. – Москва, 1987. – С.45-53, 200-204.

³⁵⁰ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа.., – С.86.

³⁵¹ [379] Zinkeisen J.W. Geschichte.., – S.311-320.

³⁵² [331] Bericht des Don Jhau d'Austria uber die Schlacht bei Lepanto. – Bd.1. – Berlin, 1853. – S.132-177.

затягнулася через брак матеріалів, досвідчених корабелів, а головне – підготованих екіпажів. Криза оттоманського флоту затягнулася і у першій чверті XVII ст. справа стала ще гіршою.

Султанська армія включала ще іррегулярні допоміжні війська, які приймали участь у багатьох походах. Сюди входили неоплачувана кіннота, яка не отримувала ніякої платні, забезпечуючи себе тільки грабунками, що робило її особливо страшною для мирного населення [379]³⁵³, та кінні допоміжні війська, які формувалися з напівзалежних народів – курдів, арабів, берберів тощо. У середині XVI ст. перших можна було назбирати до 25 тисяч, других – вдвічі більше.

Під час Хотинської війни султан Осман II зібрав величезні сили. Сучасник Ованнес Каменецький оцінює сили турків у 250 тисяч [138]³⁵⁴. Польський хроніст П.П'ясецький пише про 300 тисяч кінноти та 12 тисяч яничар [119]³⁵⁵. За Юрієм Воротським під Хотином турки зібрали 162 тисячі, не рахуючи сил кримського хана, в т.ч. 75 тис. турецьких військ, переважно спагі, 10 тис. яничар, 30 тис. арабів та 47 тис. військ балканських та дунайських християн. Це військо мало 260 гармат та 4 слонів [32]³⁵⁶. Подібної чисельності війська не був здатним виставити ніхто. Але рівень озброєння, виучки та організації різних частин війська був неоднаковий. Тому і 82-тичне польсько-козацьке військо (у якому більше 70 відсотків було з українських земель) зуміло вистояти і оборонити хотинську позицію.

За виключенням Хотинської війни та походів Іскандер-паші у 1617-1620 рр. у військових діях проти українських формувань брали участь не більше 5-10 тис. турок, з яких переважна більшість були яничари з гарнізонів Очакова, Анкермана, Бендер та Кілії або спеціально висланих каральних експедицій.

³⁵³ [379] Zinkeisen J.W. Geschichte..., – S.186-187.

³⁵⁴ [138] Анасян А. Отголоски битвы при Хотине (1621) // Великая дружба. – Москва, 1957. –С.230.

³⁵⁵ [119] Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego..., – S.294.

³⁵⁶ [32] Жерела..., – Т.8. – С.225.

Здобувши торговельні порти на чорноморському побережжі, які раніше належали італійським республікам Генуї та Венеції, турки завоювали Мангупське князівство у гірській частині Криму та, втрутившись у боротьбу за кримський престол, допомогли утвердитися на ньому Менглі-Гірею, рівночасно перетворивши Кримське ханство у свого васала (1478 р.). Турецькі гарнізони зайняли основні порти Кафу (Феодосію), Єнікале, Арабат, Керч та Азов, взявши під контроль майже всю зовнішню торгівлю ханства [173]³⁵⁷. Рівночасно ці сили, як і гарнізони Очакова, Бендер, Акермана, Кілії та інших османських фортець у Причорномор'ї, готові були підтримати кримське військо у його боротьбі з сусідами.

Сили самих кримчан сучасник і пізніші дослідники оцінювали по різному. Англієць Д.Флетчер, базуючись на московських відомостях початку XVII ст., писав: “Коли йде війною сам Великий або Кримський хан, то веде він з собою величезну армію в 100000 або 200000 чоловік, а окремі мурзи мають “орди” з 10, 20 або 10 тисяч” [94]³⁵⁸. Свого часу хан Менглі-Гірей, погрожуючи великому князеві московському Василю Івановичу, в листі від 12.09.1509 р. писав, що ним зібрано для походу проти Московської держави „двісті тисяч і п’ятдесят тисяч раті” [86]³⁵⁹. Дослідник кримської історії часів Мухаммед-Гірея В.Сирочковський відзначив: “Ми зустрічаємо і 15, і 25 тисяч, і 40 тисяч „нарядної раті”, і 60, і 90, і 100 тисяч.” [285]³⁶⁰. Г.-Л. де Боплан оцінював сили татар у 80 тисяч, “якщо він сам [тобто кримський хан] бере участь у поході, в противному випадку їх армія досягає не більше 40 або 50 тисяч, і тоді командує ними який-небудь мурза” [250]³⁶¹. “Великого князя козаки” доповідали з Азова у 1525 р., що з Криму виступило “п’ятьдесят

³⁵⁷ [173] Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – Киев, 1957. – С.37.

³⁵⁸ [94] Флетчер Д. О государстве Русском. – Санкт-Петербург, 1911. – С.109, 114.

³⁵⁹ [86] Сборник Российского Исторического Общества. – Т.95. – Санкт-Петербург, 1895. – С.70.

³⁶⁰ [291] Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // Ученые записки МГУ. – Вып.61. История. – Т.2. – 1940. – С.43.

³⁶¹ [250] Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – Киев, 1901. – С.22.

тисяч”, в числі яких 15 чи 30 тисяч “турецької сили” [190]³⁶². З іншого джерела відомо, що у 1541 р. Сагіб-Гірей виступив з військом у 70 тисяч або навіть „тисяч зі 100 і більше”. У складі цього війська були “з Ногай князь Бакій з багатьма людьми і турського царя люди і з гарматами і з пищальцями, і інших орд і земель прибуткові люди.” [320]³⁶³. Більш стримано оцінювали сили хана лівонські лицарі І.Таубе та В.Краузе: “числом 40 тисяч чоловік, якщо збере всіх дорослих мужчин, всіх, хто може володіти шаблею” [83]³⁶⁴. Михалон Литвин, який бував у Криму в цей період, вважав, що хан здатний “виставити на війну до 30 тисяч війська, якщо піднімуться з наказу всі взагалі, навіть незвичні до військової служби, лиш би могли сидіти на коні” [63] [62]³⁶⁵. Е.Ляссота у своєму щоденнику (1594 р.) зазначив, безперечно, черпаючи відомості від козаків, що хан „виступив в похід з двома царевичами і 80 тисячами, з котрих, взагалі, не більше 20 тисяч озброєних і здатних до війни”, причому у Криму залишилося „більше 15 тисяч чоловік” [62]³⁶⁶. І, нарешті, префект Кафи Дортеллі д’Асколе, італійський кондотьєр на турецькій службі, який мав можливість не раз оглядати кримську армію, писав (1634 р.), що кримчани двічі в рік „виступали приблизно до 100 тисяч чоловік, прямуючи або у Польщу, або в Московію, або ж Черкесію... Ідучи на війну... кожен вершник бере з собою по крайній мірі двох коней, одного веде на повіді для поклажі і полонених, на другому їде сам” [14]³⁶⁷.

Очевидно причини таких різних оцінок полягають в тому, що, як зазначали Е.Дортеллі д’Асколі, Г.Л. де Боплан та інші автори, ординці брали у похід по 2-3 коні на одного вершника, а крім того вели з собою і коней,

³⁶² [190] Дунаев Б.И. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке. – Москва, 1916. – С.82.

³⁶³ [314] Шмидт С.О. Продолжение Хронографа редакции 1512 г. // Исторический архив. – Кн..7. – 1951. – С.288; ПСРЛ. – Т.8. – С.296.

³⁶⁴ [83] Русский исторический журнал. – Кн..8. – Петроград, 1922. – С.57.

³⁶⁵ [63] Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России / Изд. Н.Качаловым. - Кн..2. – Половина 2. – Москва, 1854. – С.13-15; [62] Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1. – Киев, 1890. – С.11.

³⁶⁶ [62] Там само. – С. 167.

захоплених у противника. Все це справляло сильне враження навіть на досвідчених спостерігачів.

Мобілізаційні можливості кримчан можна спробувати обчислити, виходячи із приблизного числа жителів ханства та його васалів. Військову службу несли всі здорові чоловіки віком від 20 років і не менш ніж до 50 років, причому дома для охорони кочовищ і осель залишалися старші чоловіки, які не випускали з рук зброї до смерті. Християнське населення Криму і підвладних територій військової служби не несло.

За підрахунками А.Скальковського у першій половині XVIII ст. у шести бейліках-каймаканствах Криму (князівствах-уділах, якими управляли беї з місцевих феодальних династій, сильнішими з яких були Ширини, які самі були Чингізидами, близькими за походженням до Гіреїв) було 1474 татарських улусів (у Бахчисараї – 292, Ак-Мечеті – 242, Кара-су-Базарі – 342, Газлеві – 195, Кафі – 233, Перекопі – 169) та 52 християнські поселення загальною чисельністю близько 500 тисяч [287]³⁶⁸. Враховуючи навіть незначний приріст населення, певну стабілізацію з початку XVIII ст., переселення ногайців та інші фактори, можна оцінити чисельність кримчан у кінці XVI – на початку XVII ст. близько 350 тис. З цього числа слід відминувати не менше 50 тисяч караїмів, готів, латинян, греків, українців, росіян та іншого християнського населення (число невільників до підрахунків не включене), які не несли військової служби. Із 300 тисяч чоловіки склали не більше половини, з яких також не більше половини, тобто десь біля 75 тисяч припадає на чоловіків у віці 20-50 років. З цього числа можемо взяти тільки десь відсотків 80 придатних до військової служби, враховуючи часті походи і поранення, які позбавляли воїнів можливості повернення на службу. Отож хан міг виставити десь 60 тисяч воїнів, з яких не менше 10 тисяч мусив залишити на півострові.

³⁶⁷ [14] Дортелли д'Асколи Э. Описание Черного моря и Татарии (1634 г.) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.24. – Одесса, 1902. – С.123.

³⁶⁸ [293] Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч.1. – Одесса, 1846. – С.26-30.

А.Скальковський також підрахував, що васали Кримського ханства у першій половині XVIII ст. могли сумарно виставити в похід до 25 тисяч вершників. Підрахунки ці велися по чотирьох васальних ордах: Єдісанська (Очаківська), Буджацька (Добруджська, Орда Малих Ногаїв), Єдичкульська і Джамбуйлущка (Перекопська) [287]³⁶⁹. Всі ці орди були осколками великої ногайської орди, якою колись верховодив знаменитий темник Єдігей, переможець великого князя литовського Вітовта Кейстутовича у знаменитій битві на Ворсклі у 1399 р. Ця Орда переселилася з Південного Приуралля у низини Волги та побережжя Каспію, звідки з другої половини XVI ст. почали під натиском калмиків переходити у Причорноморські степи, одночасно потрапляючи у залежність від кримських ханів. Процес цього підпорядкування відбувався не завжди мирно.

Єдісанська (Очаківська) орда з другої половини XVI ст. займала кочовища між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до ріки Кодими. Спочатку вона управлялася власними мурзами з роду Кантемірів, а з середини XVII ст. після спроб останніх перейти на службу до Речі Посполитої, Гіреї стали призначати в Єдісан каймакана з числа молодших членів династії. У 1766 р. Єдісанська орда налічувала 40 тис. кибиток (повозок) чи близько 70 тисяч населення [286].³⁷⁰ У кінці XVI – на початку XVII ст. їх число було не більшим 30 тисяч кибиток або близько 52 тисяч чоловік, з чого можна було зібрати не більше 10-11 тисяч воїнів. З них в похід можна було відправити десь до 9 тисяч.

Буджацька Орда тільки у 20-х роках XVII ст. перейшла у Буджак, визнавши залежність від Криму. До кінця XVI ст.. вона знаходилася ще у Поволжі на старих кочовищах, а у 1600-1620 рр. навіть періодами воювала з Кримом, відстоюючи своє право на кочовища у Приазов'ї та Лівобережжі. Отже для нашого періоду її не можна брати до розрахунку.

³⁶⁹ [293] Там само. – С.29.

³⁷⁰ [292] Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч.1. – Одеса, 1836.

Єдичкульська Орда перейшла у Буджак у кінці XVI ст. і кочувала там між Дністром та Дунаєм. У середині XVIII ст., за підрахунками того ж А.Скальковського, вона налічувала 2,5 тисяч повозок. Очолював її сераскер-султан з молодших Гіреїв [287]³⁷¹. Для кінця XVI ст. по аналогії можна прийняти чисельність не більше 1,8 тисяч повозок або 3,1 тисяч чоловік. З них можна було виставити десь біля 600 вершників, з яких в похід могло піти 400-500.

Найбільш войовничою була Джамбуйлуцька Орда, яка з другої половини XVI ст. кочувала між Перекопом, Дніпром та р. Бердою. У середині XVIII ст. вона налічувала всього 2 тисячі кибиток [287]³⁷². Враховуючи демографічні втрати, які понесла орда у першій половині XVIII ст., для рубежу XVI-XVII ст. можна прийняти ту ж саму цифру, тобто біля 3,5 тисяч чоловік або до 700 воїнів, з яких у похід можна було відправити десь 500.

Таким чином у кінці XVI – на початку XVII ст. кримський хан міг вивести в поле біля 60 тисяч воїнів, залишивши у Криму близько 10 тисяч та для охорони кочовищ підлеглих орд до двох тисяч.

Кримський хан, який у стосунках з Московською державою, Річчю Посполитою та дунайськими князівствами виступав як цар і спадкоємець Золотої Орди, був не тільки васалом султана Оттоманської Порти. Він залежав також і від Дивану, куди входили карачі – старійшини найбільших ординських родин. Диван відав зовнішньою політикою, фінансами і був вищою судовою інстанцією. Вже від початку XVII ст. Диван значно обмежив владу хана. Власне хан мав тільки невелику гвардію постійного війська, яке отримувало плату, сейменів – не більше 5 тисяч. Решту війська складали ополчення бейликів-князівств, очолені їх беями. Кожен бейлик-каймакан (від “каймак” – “плем’я”) мав свій диван з аналогічними функціями. Беї мали

³⁷¹ [293] Скальковский А. История Новой Сечи..., – С.29.

³⁷² [293] Там само. – С.28.

також свою невелику гвардію, а решту їхнього війська складали ополчення кадиликів (територій кочовищ одного роду), очолених мурзами.

Ширини володіли найбільшим бейликом Кара-су-Базар (нині це м.Білогорськ) в центральній частині Криму. Мансури володіли західною частиною з єдиним татарським портом Газлеві (Козлов, нині Євпаторія), через який проходила основна частина торгівлі худобою, шкірою, хлібом та рибою з Малою Азією, Стамбулом та Очаковом. Аргіни тримали територію Східного Криму поблизу Кафи і Судака. Яшлавські беї (Сулешови) займали територію між р.Альмою і Кирк-Ер (Чуфу-Кале), в якому вони переважно зимували. Барини тримали рівнини поблизу Ак-Мечеті (нині Сімферополь), а Сіджіути володіли Перекопом.

Незважаючи на те, що у Бахчисараї, як і у інших містах Криму, було добре розвинене ремісниче виробництво (у столиці Гіреїв було 32 цехи), особливо зброярство (знамениті кримські ножі вивозилися у інші країни), навіть виготовлення аркебузів і мушкетів [118]³⁷³, озброєння і організація війська залишалося на рівні попередніх століть. Військо ділилося на десятки, сотні і тисячі, як у часи Золотої Орди. Вогнепальна зброя у дуже незначній кількості була тільки у частини ханських сейменів.

“Вони озброєні шаблею, луком з сагайдаком, наповненим 19 або 20 стрілами, ножем за поясом; при них завжди кремінь для добування вогню, шило і 5 або 6 сажень ремінних вірьовок, щоби зв’язувати полонених, котрих вони можуть захопити під час походу... Тільки самі багаті носять кольчуги; решта ж, за відсутності такої, відправляються на війну без особливого захисту тіла. Вони дуже меткі і сміливі у верховій їзді..., і настільки меткі, що під час самої швидкої рисі перескакують з одного змученого коня на другого, котрого вони тримають за повід для того, щоб краще втікати, коли їх переслідують. Кінь, не відчуваючи над собою вершника, переходить відразу на праву сторону від свого господаря і іде поряд з ним, щоби бути наготові,

³⁷³ [118] Peyssonel M. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т.1. – Paris, 1787. – P.143-144.

коли він повинен буде скочити на нього. Ось як привчені коні служити своїм господарям. Хоча, це особлива порода коней. Погано складена і некрасива, але надзвичайно вино слива, тобто зробити в один раз від 20 до 30 миль можна тільки на тих бахматих (так називається ця порода коней); вони мають дуже густу гриву, падаючу до землі і такий же довгий хвіст” [250]³⁷⁴.

Ординці все ж залишалися добре навченим дисциплінованим і досвідченим мобільним військом з прекрасно відпрацьованою тактикою захоплення ясиру та уникнення переслідування менш мобільних сил противника [250].³⁷⁵ “Татари не облягали міст і не ставили перед собою завдання їх здобуття... Татари тільки оточували місто, блокували його, ізолюючи гарнізон і позбавляючи жителів округи можливості сховатися вмісті. Таким чином татари отримували свободу дій в окрузі і полегшували собі захоплення полону. Виходячи з війни, коли було необхідно, знову блокували місто, щоби безпечно вивести захоплену здобич – полон і стада.” [272]³⁷⁶.

Саме “полон і стада”, які можна було вигідно реалізувати на ринках Кафи чи Гезлеві, а не війна з козаками чи коронними континентами, залишалися головною метою ординців. Через це “татари були противником непримиренним, який не піддавався дипломатичним діям і не йшов на мирне співжиття” [272]³⁷⁷.

Але і у польовій битві ординське військо залишалося поважною військовою силою. Враховуючи, що у кінці XVI – на початку XVII ст. кучність, скорострільність та транспортабельність і підготовка до бою луків майже у 10 разів перевищували аналогічні характеристики аркебуз і мушкетів, а вражаюча здатність луків мало у чому їм уступала, стане зрозумілим, чому саме луку віддавав перевагу такий великий полководець як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. А це, у свою чергу, говорить про

³⁷⁴ [250] Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Боплан., – С.20-22.

³⁷⁵ [250] Там само. – С.22-25.

³⁷⁶ [272] Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – С.211.

бойову міць ординського війська. Татари були найкращими стрільцями з лука. Навіть „втікаючи, обертаються і пускають з лука стрілу так цільно, що на віддалі 60 або 100 кроків ніколи не дають промаха по людині” [250]³⁷⁸.

3.5. Система оборони південних кордонів

Московська держава, яка відчула на собі напади кримчан ще з часів Хаджі-Гірея, спочатку щороку виряджала в поле спеціальний „наряд” – відмобілізоване помісне військо, готове перехопити противника. Але татари обходили це військо. Не допомагали і системи спеціальних сторожів і козацьких станиць, які несли дозорну і розвідувальну службу, отримуючи за це грошову плату і військову здобич, а командири – і помісні земельні оклади. А.Яковлев, який досліджував систему оборони Московської держави від ординців, писав: „Оглядаючись на оборонну систему південного фронту Московської держави в цілому дивуєшся її розтягненості, рихлості і, особливо, неузгодженості розвідувальної служби з розміщенням московських армій” [329]³⁷⁹.

З часів Бориса Годунова Московська держава приступила до колонізації південних степів, укріплюючи кордони засіками (поваленими деревами кроною до противника) та заставами на шляхах, опорними пунктами у вигляді фортець та редутів, навколо яких виростили укріплені селища. Перед цими лініями несли станичну і сторожову службу козаки та спеціально розписані „наряди”. За лініями, які просувалися далі на південь щоліта збиралися польові війська.

До речі значна частина поселенців на кордонах були вихідцями з запорозьких козаків. Так у 1589 р. “виїхали з Запорог на наше ім’я черкаси отаман Федір Гороховський з товариші”, яким виділили у путивльському

³⁷⁷ [272] Там само. – С.416.

³⁷⁸ [250] Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Боплан., – С.25.

³⁷⁹ [329] Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке. – Москва, 1916. – С.287.

повіті землю разом “з давніми Черкасами, які живуть у Путивлі” з помісним окладом 3-6 рублів рядовим козакам та 11 рублів отаманові, “а чотири рублі дано йому на Москві”. У Коломні було 54 козацькі двори, у Тулі – “слобода черкасів”. Окремі отамани отримували від московського уряду цілі помістя. У Зарайському повіті отаман Лаврін Михайлів мав два помістя, а отаман Семен Балакшеєв – одно [319] [77] [12]³⁸⁰.

Але і цю систему оборони найкращий із дослідників проти ординської оборони В.Загоровський оцінює невисоко: “... до побудови Белгородської лінії [середина XVII ст.] достоїнства “московської оборонної системи” були вельми сумнівні і помітні тільки у порівнянні з майже повною відсутністю такої у Польщі... Уряд не піклувався серйозно про оборону повітів польової окраїни, обмежуючись традиційною сторожовою службою, котра поступово втрачала загальноросійські організаційні форми і значення” [192]³⁸¹.

Ще більш нищівною була оцінка авторів офіційного збірника Генштабу під редакцією А.М.Петрова, які відзначили, що воєначальники, призначені керувати обороною від Кримського ханства, проявляли “малодушність, нерішучість і непридатність”, а “розпорядження московського уряду... були випадковими, викликаними тимчасовими обставинами і не мали зв’язку одне з одним.” [275]³⁸².

У порівнянні з Московською державою Річ Посполита зовсім не мала системи оборони південних кордонів. Свою негативну роль зіграли успіхи часів великого князя литовського Вітовта Кейстутовича при якому кордони сягнули морського побережжя. Литовські князі самі сприяли появі Кримського ханства і перші ординські напади застали їх зненацька. У 1482 р. Менглі-Гірей легко дійшов аж до Києва і без особливих зусиль навіть здобув

³⁸⁰ [313] Чечулин Н.Д. Города Московского государства в XVI в. – Санкт-Петербург, 1889. – С.172, 260; [77] Писцовые книги Рязанского края XVI в. – Т.1. – Вып.1. – Москва, 1967. – С.175, 206, 229; [12] Анпилов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – Москва, 1967. – С.128-130.

³⁸¹ [192] Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С.54, 69.

³⁸² [281] Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до настоящего времени / Под ред. А.Н.Петрова. – Т.1. – Изд.2. – Москва, 1897. – С.118, 245.

його. Те, що Очаків колись називався Дашків і був заснований з наказу Вітовта, при якому татарські князі зі своїми уланами служили Литві, не давало польській і литовській еліті правильно оцінити ситуацію. Сітка дерев'яно-земляних фортець, обсаджених нечисленними гарнізонами, які у часи небезпеки посилювали ополчення міщан (біля цих фортець, часто просто відновлених на місці давніх міських укріплень часів Київської Русі), не могла ні зупинити ні перехопити ординське військо. У кращому випадку такі фортеці-міста могли захистити хіба що самі себе. Найсильнішими з цих замків-міст були Київ, Черкаси і Канів. Укріплення Києва залишалися незмінними з домонгольських часів, їх тільки трохи підремонтували при київських князях Гедиміновичах. Канівський замок був прямокутником довжиною 80 метрів і шириною 40 метрів, стіни його були зроблені з 26 городнів за технологією часів Київської Русі (дерев'яні зруби шириною до 6 метрів заповнювалися утрамбованою землею і назовні для охорони від вогню обмазувалися глиною). На стінах було 6 критих веж, помости і навіси. У середині замку були дерев'яні церква, дім старости, погребі, кілька маленьких приміщень для челяді і гарнізону. Замок стояв на Дніпровій горі, оточеній ровом, через який перекидався підвісний міст, що вів через єдині ворота всередину замку. Вся артилерія замку і його вогнепальна зброя числили 1 велику, 2 малі гармати, з серпантини калібром 11 см, 3 гаківниці та 20 аркебуз [13]³⁸³. Місто, розташоване біля замку, мало ще більш імпозантні укріплення (палісад на насипному земляному валі) та оборонялося міщанським ополченням, організованим за цеховою системою і очоленим війтом.

Погоня, організована поспіхом і незначними силами військ українських князів, до того ж значно важчими через своє панцирне озброєння, і лише на одному коні проти двох-трьох у противника, майже не мало шансів на успіх. Пограничні старости не мали ні сил ні коштів для організації хоча б сторожової служби.

---

³⁸³ [13] Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – Док.15. – С.91-105.

Організація маленького реєстру, спроба налагодити постійну службу гарнізону з числа того реєстру на Січі та невдалі реформи 1590 року проблеми оборони південних кордонів не вирішили. Питання оборони і далі залишалася за прикордонними старостами, козацьким військом та українськими магнатами, між якими не було жодної координації, а самотужки жодна з цих сил проблеми не могла вирішити. Прикордонні старости володіли мізерними силами польових військ, а їх гарнізони заводити ординцям просто не могли. Військо українських магнатів з їх важким озброєнням та відсутністю сторожової служби мало перевагу над ординцями тільки у випадку випадкового зіткнення – в усіх інших випадках ординці легко від нього ухилялися. Тому за козацькими зразками почалося створення легких хорогв, однак і ці частини дали ефект тільки при вчасно і вміло організованому переслідуванню противника або під час авантюрних походів у Молдову або у степ.

Проти досконало розробленої ординської тактики нападів і збору ясиру, описаної Бопланом [18]³⁸⁴, козаки протиставили доволі ефективну тактику контр боротьби.

Для попередження про небезпеку зі сторони татар або турків виставлялися бікети (бекети), споруджувалися редути, фігури та використовувалися скіфські кургани (могили).

Бікетами у козаків називалися спеціальні стежі – кінні роз'їзди, які найчастіше висилалися до придніпровського та бузького лиманів. Завданням цих стеж було спостереження, розвідка і оповіщення про пересування татарських та турецьких сил і підрозділів. Служба ця була дуже небезпечною. Так, літом 1615 р. під Очаковом ординці захопили козацький бікет. Двоє полонених козаків зламалися на тортурах і видали дві козацькі

---

³⁸⁴ [18] Боплан Гійом Левассер де. Опис України., – Кн.2. – С.59-63.

стежі. Ординці підкралися до них і перебили та захопили в полон майже 500 козаків [5]³⁸⁵.

Редути почали з'являтися з рубежу XVI – XVII ст. під впливом французьких військових інженерів переважно на Лівобережжі. Ці польові земляні укріплення у вигляді прямокутника служили для прикриття і розміщення кінних козацьких стеж чисельністю до 50 чоловік, які чатували на можливих шляхах татарських загонів. Редути розміщалися так, щоби між ними можна було передати світловий сигнал (як правило розпалений вогонь).

Для швидкої передачі сигналів про небезпеку використовувалися фігури. Останні склалися із 20 однодонних просмолених бочок, розташованих кругами по 6, 5, 4, 2 бочки. Один ряд ставився на другий, утворюючи конусоподібну фігуру. Фігури охоронялися 2-3 козаками, які при появі ворога, в залежності від його сили підпалювали одну або дві фігури і, таким чином, по ланцюгу давали знати про наближення противника [135]³⁸⁶.

Широко використовувалися і скіфські кургани-могили, які перетворювалися в редути і на вершині яких розміщалися дозорці та виставлялися фігури. На деяких навіть встановлювалися гармати. Така система спостереження, розвідки, оповіщення і зв'язку забезпечувала козакам можливість успішного розгортання сил для опору агресії противника [326]³⁸⁷.

Але козацька військова сила, поступаючись противникові у чисельності, сама завадити його нападам не могла, тому відповідала несподіваними і дошкульними випадками, заглиблюючись у його територію.

³⁸⁵ [5] РГАДА. – Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.2. – Л.35.

³⁸⁶ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа., – С.138-139.

³⁸⁷ [326] Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1892. – С.433-436.

Розділ 4. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ

4.1. Боротьба з кримськими наскоками і походи проти Криму

Загибель князя Дмитра Вишневецького-Байди не знизил активності козаків в їх протистоянні ординській агресії. У 1563 р. султан жалівся польському королеві, що запорозькі козаки постійно нападають на аккерманські землі, “розоряють турецьку державну скарбницю у цій області” [346]³⁸⁸.

У 1568 р. Сігізмунд Август звернувся з універсалом до козаків: “...з’їхали на Низ без відома старост українських та своїми нападами на улуси і кочовища підданих турецького султана і перекопського хана ламаєте мирну рядну з ними. Через те ж то, Орда набіга на Україну і на глибші повіти польські. Покиньте свої пристанища, вертайтесь у городи і замки узграничні та вдовольняйтесь тим жолдом, що вам за службу призначений” [14]³⁸⁹. Наступним кроком уряду було утворення у 1572 р. реєстрового козацького війська, очоленого Яном Бадовським, яке числило всього 300 чоловік. Невдоволені такою мірою козаки титулювали свого отамана гетьманом. Перший відомий з джерел гетьман Іван Свірговський здійснив у 1574 р. похід у Молдову на допомогу господареві Іванові III (Івоні Лютому), який розпочав боротьбу проти турків. Похід мав великий міжнародний резонанс. Рівночасно він загострив стосунки Оттоманської Порти з Річчю Посполитою.

У 1572-1574 рр. запорожці неодноразово здійснювали походи у Буджак [136]³⁹⁰.

Не бажаючи відкритої конфронтації, Оттоманська Порта спішила поквитатися з кривдниками силами кримського хана. Така нагода трапилася

³⁸⁸ [346] Jorga N. Geschichte., – P.199.

³⁸⁹ [14] Архив ЮЗР. – Т.3. – С.4.

дуже швидко. 15 червня 1575 р. король Генріх Валуа таємно покинув Польщу, виїхавши у Париж боротися за опустілий французський престол [105]³⁹¹. Скориставшись безкоролів'ям і зайнятістю кресових магнатів, ординці, які чатували в Молдові, пройшли через Хотин і вторгнулися на Поділля та у Руське воєводство. Окремі загони дійшли аж до Ряшева, стояли під Львовом, але брати велике місто не рішилися. Цифри ясиру сучасники оцінювали у 100 тисяч [105]³⁹². Найбільші втрати були на Поділлі. Напад почався 8 вересня. Тут діяли основні сили кримчан: сам хан, калга-султан, нуреддін-султан та ще 7 молодших синів хана. В ясир було забрано 55 тисяч людей та 150 тисяч коней [105]³⁹³. Під час цього нападу загинула мати і була забрана ординцями дружина молодого князя Богдана Ружинського. Народна пісня розповідає про цей випадок:

Ой, Богдане, Богдане, запорозький гетьмане!

Ой чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті?

Гей були в мене гості, гості татарове,

Одну нічку ночували,

Стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли.³⁹⁴

Князі Ружинські були нащадками Наримунта Гедиміновича. Їх невеликий уділ з центром у Рожанці біля Ковеля на Волині [10]³⁹⁵ та інші володіння не були значними, щоб дати можливість зібрати велике надвірне військо. Князь Богдан був молодшим сином київського підвоєводи Остафія Ружинського, який до 1573 р. був підстаростою черкаським і канівським, тобто утримував постійні контакт із козаками. Особиста трагедія і бажання помсти штовхнули молодого князя Богдана Ружинського до запорозьких

³⁹⁰ [136] Алекберли М.А. Борьба украинского народа., – С.140.

³⁹¹ [105] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1366.

³⁹² [105] Id., – S.1366-1367.

³⁹³ [105] Id., – S.1366-1367.

³⁹⁴ [239] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – С.85.

³⁹⁵ [10] ЦДІА України у Києві. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.72.

козаків. Кошовим у нерестрового козацтва був тоді Павлюк [299]³⁹⁶. Ружинському вдалося схилити його до походу в Крим, в ході якого було здобуто Перекоп і вирізано північнотатарські улуси [105]³⁹⁷. Ця перемога, а також успішний морський похід, про який трохи нижче, висунули Б.Ружинського в число не лише козацьких лідерів. Сучасник, відомий польський геральдик Б.Папроцький, у патріотичній орації “До поляків” називаючи свого героя “Богдан, князь Ружинський, гетьман Низових Козаків, зі своєю ротою”, зазначав: “знехтував він багатства і полюбив славу оборони кордонів. Покинувши дочесні блага земнії, терплячи голод і нужду, стоїть він як сміливий лев і жада тільки кровавої розмови з невірними” [116]³⁹⁸. Гетьманський титул князя Богдана Ружинського, схоже, навіть визнав новообраний король Стефан Баторій.

Сам князь Богдан Ружинський не встиг взяти участь у змінах королівської політики. Його цікавила тільки боротьба проти Криму. У 1576 р. при облозі Іслам-Керменя, спорудженого турками на Дніпрі, щоби перехоплювати козацькі походи, він загинув у підкопі при спробі підірвати порохову міну [104]³⁹⁹. Можливо, що мало сподіваючись на допомогу Варшави, козацький гетьман шукав союзників на сході (Ружинські як Наримунтовичі були родичами князів Голіциних, Куракіних, Хованських), бо при здобутті Іслам-Керменя з ним діяв російський загін, очолений А.Верьовкіним [314]⁴⁰⁰. Чисельність цього загону „російських козаків” аж ніяк не могла дорівнювати 4 тис. [293]⁴⁰¹. Такого числа козаків Московська держава у цей час не могла б виставити, навіть знявши станиці городових козаків з оборони кордонів. Вже у 1612-1620-х рр., коли число козаків значно виросло, допомога донців запорожцям не перевищувала кількох сотень.

³⁹⁶ [299] Скальковский А. История Новой Сечи..., – Т.2. – С.8.

³⁹⁷ [105] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1367.

³⁹⁸ [116] Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro 1572-1576 / Wyd. E.Kuntze. – Kraków, 1917. – S.474.

³⁹⁹ [105] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1372.

⁴⁰⁰ [314] Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978. – С.100.

⁴⁰¹ [293] Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького..., – С.40.

Збереглися відомості, що у 1576 р. запорозькі козаки обіцяли “государю крепко служить” і, навіть, отримали „жалование”, що підтверджує існування домовленостей [299]⁴⁰².

У 1577 р. запорозький гетьман Шах підтримав претендента на молдовський престол Івана Підкову. У цьому ж році кримське військо вторгнулося на Брацлавщину. 2 листопада вони дійшли до Заславля. Так пізно їх ніхто не чекав. Брацлавський воєвода князь Януш Збаразький, зібравши надвірне військо, відкинув їх від Заславля [104]⁴⁰³. Але ординці прорвалися на Волинь. Тут від них постраждало 270 сіл та містечок [261]⁴⁰⁴. Ординці оточили Дубно, пробували навіть штурмувати місто, але взяти не змогли [51]⁴⁰⁵. Князь Василь-Костянтин Острозький вирядив з Острога 300 козаків, очолених Сулганом П’ятигорцем. Знищивши вдвічі більше ворогів, майже весь загін загинув. Кілька козаків, які залишилися живими, з командиром зачинилися у млині. Ординці не змогли взяти млин і спалили його разом з оборонцями [51]⁴⁰⁶. Звичайно, це не були запорозькі козаки, а „затяжні” (наймані) хорогви надвірного війська організовані на козацьку манеру з легким озброєнням. Сулган П’ятигорець походив з кабардинських князів Темрюків-П’ятигорців, які перейшли на литовську службу у середині XVI ст. [171]⁴⁰⁷

У 1578 р. султан звернувся з гнівним листом до польського короля, пишучи, що українські козаки “розрушили фортецю Іслам-Кермень, поставлену ханом”. Мова йшла про наслідки походу гетьмана князя Богдана Ружинського у 1576 р. У цьому ж листі повідомлялося, що козаки перегнали з-під Аккермана 700 тисяч овець [340]⁴⁰⁸.

⁴⁰² [299] Соловьев С.М. История России., – Кн..4. – Т.7. – С.368.

⁴⁰³ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1429.

⁴⁰⁴ [261] Мишко Д.І. Северин Наливайко. – Київ, 1962. – С.12.

⁴⁰⁵ [51] Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницького и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. – Москва, 1846. – С.358.

⁴⁰⁶ [51] Там само. – С.358.

⁴⁰⁷ [171] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.361.

⁴⁰⁸ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.203.

У 1579 р., незважаючи на протести поляків, турки спорудили нову фортецю на протилежному березі Дністра напроти Бендер, „щоби можна було оборонятися проти козаків”. Польська сторона поставила вимогу, щоби ні турки ні татари не будували тут ніяких фортець. Турецька сторона відмовилася припиняти оборонні роботи. У відносинах обох країн з’явилося напруження. У липні 1583 р. 8-9 тис. українського війська, в якому формувань українських магнатів було не менше 2-3 тис., обложили Бендери (Тягиню), спаливши пригороди міста. Врешті місто було здобуте і спалене, а санджак-бей, поранений, втік [135]⁴⁰⁹.

Новий етап успіхів в боротьбі проти турок і татар пов’язаний з іменем дядька князя Богдана Ружинського – князя Михайла Івановича Ружинського, який став гетьманом у 1584 р. І відразу ж здійснив похід, який закінчився здобуттям Бендер (Тягині) [368]⁴¹⁰. Королівський уряд у відповідь почав хапати козаків у пограничних містах, що викликало протест гетьмана Ружинського [368]⁴¹¹.

У 1585 р. князь Михайло Ружинський здобув Очаків і здійснив два походи у Крим [368] [13]⁴¹². На Січ був посланий королівський комісар Глебовський із строгою забороною кримських походів, але його переговори з козаками закінчилися тим, що комісара втопили у Дніпрі [368]⁴¹³. Гетьман князь М.Ружинський пояснював загибель комісара неповагою у розмові з козаками. Взагалі він вів себе відверто незалежно і захищав козацькі інтереси. Уступаючи на словах вимогам короля, він навіть було схопив 11 козаків, ніби-то головних ініціаторів походів проти Криму і відправив до намісника київського воєводи князя Матуша Вороницького, але вони при незнаних обставинах втекли з-під варті і гетьман навіть не пробував їх шукати знову [13]⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа., – С.142.

⁴¹⁰ [368] Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu., – S.25.

⁴¹¹ [368] Id., – S.26.

⁴¹² [368] Id., – S.26; [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – № 7. – С.15-18.

⁴¹³ [368] Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu., – S.26.

⁴¹⁴ [13] Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – № 7. – С.15.

Цікаво, що відомий російський дослідник цієї тематики М.Алекберлі жодним словом не згадав князя М.Ружинського, а український радянський історик В.Голобуцький в угоду „класовій ненависті” дав різко негативну оцінку діяльності князя Михайла Ружинського, обізвавши його реєстровим гетьманом [173]⁴¹⁵. У його схемі просто не було місця для гетьмана-князя, який би не був поставлений урядом з метою ліквідації козацтва як оплоту антифеодальної боротьби.

У 1586 р. турки зібрали ескадру з 5 галер, тисячу яничар та 500 сипахів і віддали ханові наказ виступити із Ордою. Козаки тим часом рушили до гирла Дунаю, демонструючи намір перейти його. Аккерман та його околиці були сильно розорені, а сам санджак-бей Туркалі, який очолив дунайську флотилію, загинув. Польський уряд приніс офіційне вибачення, але восени козаки знову зібралися у похід [135]⁴¹⁶.

У відповідь на успішні морські походи козаків, війська кримського хана у 1589 р. здійснили похід під Львів [17]⁴¹⁷, а у наступному році навіть спалили Галич [17]⁴¹⁸. 20 березня 1593 р. у грамоті до донських козаків московський цар Федір Іванович вимагав зібрати кращі сили і разом із запорожцями розгромити Османові, “дівееві” та інші улуси і роздобути дані про військові плани кримського хана [90]⁴¹⁹. А війська хана тим часом раптово напали на Запорозьку Січ. Залога Січі, ослаблена участю частини козаків у подіях на Україні у 1593 р., оборонялася доки не з’їла всіх припасів, після чого вночі на човнах покинула Томаківку, вирушивши вверх по Дніпру. Хан наказав спалити всі січові будови та укріплення [133]⁴²⁰. Як згадував пізніше Б.Микошинський, тоді ординці захопили дві тисячі коней із січових табунів [62]⁴²¹.

⁴¹⁵ [173] Голобуцький В. Запорожское казачество..., – С.98.

⁴¹⁶ [135] Алекберлі М.А. Борьба украинского народа..., – С.142.

⁴¹⁷ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.102.

⁴¹⁸ [17] Там само. – С.102.

⁴¹⁹ [90] Собрание государственных грамот и договоров. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.126.

⁴²⁰ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.32-33.

⁴²¹ [62] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1. – С.172.

Козацькі війни, а пізніше політика гетьмана С.Кішки на певний час знизили активність козаків проти Криму. Ординці, зайняті у війні за Угорщину, яка тривала до 1606 р., також не мали змоги шарпати українські землі як у попередній період. Тільки у 1605 р. ординці знову вторгнулися на Україну великими силами і стали брати ясир в околицях Звягеля, Полонного, Острополя, Меджибожа і Царгорода [17]⁴²². Князь Януш Острозький з надвірним військом в бою під Шаргородом розбив їх і визволив значну частину бранців [32]⁴²³.

У 1606 р. ногайський султан Бухар дійшов до Корсуня, звідки його прогнали козаки, послані коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. У 1606-1607 рр. відбувся спустошливий напад калги Сафат-Гірея [272]⁴²⁴.

Мир Польщі з Портою та Кримом був укладений 17 липня 1607 р. У ньому були окремі пункти спрямовані проти Московської держави та козаків [272]⁴²⁵. Але запорожці мало зважали на ці домовленості.

У 1608 р. запорозькі козаки здобули одну з найважливіших кримських фортець, яка прикривала дорогу на півострів, - Перекоп [368]⁴²⁶. Перекоп був досить пристойно укріплений, але вони “дивною хитрістю взяли, розрушили і спалили Перекоп” [32]⁴²⁷.

У 1613 р. запорожці розгромили значні сили Орди біля Кінських вод.

У серпні-вересні 1615 р., мстячи за козацькі походи у Чорне море, хан Джанібек-Гірей, у складі війська якого були і турки, спустошив Поділля аж до Тернополя та Львова. Ясир гнали “стадами” по 2-3 тисячі. Біля дніпровських переправ, коли стало очевидним, що весь полон неможливо довести, татари “старих всіх рубали за царським наказом” [272]⁴²⁸.

⁴²² [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.130.

⁴²³ [32] Жерела..., – Т.8. – № 85. – С.111-112.

⁴²⁴ [272] Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVI веке. – Москва, 1948. – С.48.

⁴²⁵ [272] Там само. – С.49.

⁴²⁶ [368] Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu..., – S.83.

⁴²⁷ [32] Жерела..., – Т.8. – № 93. – С.122.

⁴²⁸ [272] Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVI веке. – С.86-87.

У 1616 р. у коронного гетьмана С.Жолкевського не було сил, щоби протистояти черговому ординському нападу, а козацькі сили в цей час були задіяні у морських походах [32]⁴²⁹.

1617 р. після блискучих морських перемог козаків Оттоманська Порты вислала значні каральні сили, доручивши очолити похід одному з кращих полководців Іскандер-паші. Попереду рухалися ординці калги-султана Девлет-Гірея. За ними 30 тис. турецьких військ з яничарською піхотою та артилерією, 12 тис. трансільванського і 12 тис. молдовського війська. Коронний гетьман С.Жолкевський міг протиставити цій силі 700 жовнірів коронного війська та міліцію українських магнатів [132]⁴³⁰. Ординці спалили Шульжинці, околиці Полонного, Любартова, Ляхівців, Ямполя, Острога та Заславля і набрали великий ясир [17]⁴³¹.

Прикриваючи Поділля, коронний гетьман не ризикував вступати у битву, намагаючись домовитись з турками. 17 вересня 1617 р. Іскандер-паша розпочав переговори з польським представником Петром Ожгою. Переговори проходили бурхливо і закінчилися компромісною угодою, підписаною у містечку Буші 23.09.1617 р. Пункт перший цієї угоди передбачав: “Розбійники козаки не повинні виходити з Дніпра у море, в краях султанських ніяких шкод не чинити і взагалі будь-яким способом вони повинні бути знищені, щоб більше ні від нас [поляків], ні від козаків не було жодних шкод, щоби султанському флотові більше не було потреби виходити у Чорне море...” [179]⁴³². Угода була доповнена королівським універсалом, у якому прикордонним старостам заборонялося поставляти козакам боєприпаси та матеріали для будівництва кораблів [13]⁴³³.

Боротьба у Дикому полі проти ординців тривала з перемінним успіхом впродовж всього досліджуваного періоду. В цій боротьбі козакам і військам

⁴²⁹ [32] Жерела..., – Т.8. – С.166-167.

⁴³⁰ [132] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bieliowski. – Lwów, 1861. – S.247-248, 251, 305-311.

⁴³¹ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.130.

⁴³² [179] Грушевський М. Історія України-Руси..., – Т.7. – С.359.

⁴³³ [13] Акты ЮЗР. – Т.1. – С.202.

українських магнатів вдавалося не раз досягнути значних перемог.

4.2. Морські походи і їх наслідки

Не маючи змоги припинити спустошливі ординські напади, козаки перейшли до наступальної тактики блискавичних несподіваних контрвипадів. Успіхи таких морських походів (і багата здобич в тому числі) заохотили козаків і перетворили спорадичні випадки у систему. Оттоманська Порта виявилася невідготованою і безпорадною до таких подій в „турецькому озері”, де вона не тримала ні великого флоту ні великих гарнізонів.

У 1574 р. запорожці на 25 чайках зайшли у Дністер і раптово з'явилися під стінами Акермана (Білгорода), “розорили і спалили його так, що згоріла половина міста”. Султанський чауш, який звернувся за поясненнями до польського двору, отримав стандартну відповідь, що про це у Варшаві довідалися тільки від нього, а крім того козаки не є підданими короля [340]⁴³⁴.

У відповідь на ординський напад на Поділля гетьман Богдан Ружинський здійснив морський похід на Крим, під час якого козаки висаджували десанти біля Гезлеві та Кафи, а потім раптовим наскоком захопили Трапезунд і Синоп, та пошарпали околиці султанської столиці [308]⁴³⁵. Це був перший успішний великий морський похід до корінних турецьких територій.

25 листопада 1576 р. великий візир Мухаммад Соколлу, спираючись на доповідь білгородського санджак-бея Резвана, повідомляв, що запорозькі козаки на 35 чайках дійшли до стін Акермана, «приставили до стін драбини» і схопили 28 мусульман. Після того вони були в Тягині (Бендерах) і знищуючи все дійшли аж до Очакова. Інший лист без дати повідомляє, що ці

---

⁴³⁴ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.200.

люди із Бару, Брацлава та Вінниці продовжують порушувати умови миру. Розділившись на два загони, вони почали палити села біля Бендер, тоді як другий загін чисельністю до тисячі чоловік спустився вниз до Акермана та Очакова, “турбуючи мусульманську торгівлю у цих місцях” [340]⁴³⁶. Занепокоєні турецькі чиновники писали, що у часи короля Казимира поляки плавали Дністром аж до Чорного моря і далі, везучи подільську пшеницю аж на Кіпр, а тепер ледве спускаються по Дністру, ризикуючи життям [340].⁴³⁷

У 1578 р. козацька флотилія знову була біля турецьких берегів. Гетьман Дем'ян Скалозуб (1579-1580) під час наступного морського походу потрапив у полон і був відданий на галери [293]⁴³⁸. Перекази про цю подію надовго збереглися у козацькій пам'яті.

У 1580-1583 рр. низових козаків очолював князь Остафій Ружинський, батько знаменитого гетьмана князя Богдана Ружинського. Очевидно, що магія імені сина зробила йому шлях до козацьких сердець. До 1581 р. він ще займав уряд київського підвоеводи, а пізніше залишився козацьким гетьманом. У 1583 р. козацька флотилія була біля кримських берегів і тому, готуючись до походу у Персію, хан побоювався удару козаків проти Криму, через що восени 1583 р. навіть пообіцяв польському авантюристові Самійлові Зборовському, який зумів на той час стати кошовим отаманом, допомогу у боротьбі за молдовський престол.

Після невдачі С.Зборовського на Січі знову з'явився князь Ружинський. На цей раз це був старший з князів Ружинських – Михайло Іванович, дядько Богдана і старший брат Остафія. Він став гетьманом нерестрових козаків, а після своїх блискучих походів на Бендери, Очаків та Крим у 1584-1585 рр. почав сперечатися з популярністю племінника.

У липні 1585 р. К.Гамберіні, секретар папського нунція у Речі Посполитій кардинала Болоньєтті, подав дозові та сенатові Венеції „Записку

⁴³⁵ [308] Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978. – С.100.

⁴³⁶ [340] Jorga N. Geschichte., – P.201.

⁴³⁷ [340] Id., – P.202.

про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною”. Секретар папського нунція радив республіці св. Марка вступити у союз з козаками, які, незважаючи на заборону короля і уряду Речі Посполитої, завжди готові виступити проти турків. К.Гамберіні посилався на переговори з козацьким гетьманом, який йому заявив: „Щодо прямого нападу на турків, то, користаючись їх війною з Персією, козаки в союзі з сусідніми народами легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли б дати їм належної відсічі.” Перед від’їздом Гамберіні двоюрідний брат гетьмана вручив йому документ про готовність вступити у союз з Венецією [255]⁴³⁹. Напевно цей документ було передано через Абрагама або Стефана Федоровичів Ружинських. Сам гетьман говорив папському дипломатові: “Волохи, молдовани, болгары й серби, які не в змозі далі терпіти турецьке ярмо при першій же появі сильного козацького війська, без сумніву, приєднаються до нього” [255]⁴⁴⁰. Очевидно, що князі Ружинські виношували ідею широкої християнської антитурецької коаліції, у якій головна роль відводилася козакам.

У 1586-1590 рр. козацькі вожді змінювалися дуже швидко, тому навіть важко виявити хто з них очолював той чи інший похід. У 1585 р. ще при гетьмануванні князя Михайла Ружинського був кошовий Захар Кулага. У 1586 р. вперше гетьманом став Богдан Микошинський, який змінив короткочасного гетьмана Лук’яна Чорнинського, чий напад на містечко Кодню не отримав, напевно, схвалення і підтримки козаків. Б.Микошинський був одним з найбільш послідовних противників турок і татар [133]⁴⁴¹. В.Голобуцький, взагалі невідомо чим мотивуючи, пише про нього „так званий гетьман”, відкидаючи свідчення сучасників С.Жолкевського та

⁴³⁸ [293] Скальковский А. История Новой Сечи..., – Т.2. – С.11.

⁴³⁹ [255] Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизвестным итальянским источникам) // Славянский сборник. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1876. – С.7-10.

⁴⁴⁰ [255] Там само. – С.9.

⁴⁴¹ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.34.

Е.Ляссоти [173]⁴⁴². У 1587 р. козаків очолював князь Микола Остафійович Ружинський, у 1588 р. – його старший брат князь Кирик Остафійович, а у 1590 р. гетьманом був Войтех Чановицький.

У 1587 р. турки запланували напад на Україну 7-тисячного татарського війська. Козаки випередили цей напад, здійснивши наскок на Очаків, де, за даними канцлера Я.Замойського, здобули 30 гармат. Пізніше вони знову спалили Бендери, де захопили корабель, який мав відправлятися до Константинополя. Товари, які були на кораблі, козаки захопили як військову здобич, а саме судно спалили [340]⁴⁴³. 12 червня 1587 р. козаки висадили десант і атакували з суші Варну [255]⁴⁴⁴. 23 червня козаки здобули Уссіани, а 5 липня – Бендери [255]⁴⁴⁵.

Літом 1588 р. знову відбулися морські походи до Очакова, Анкермана та Бендер [368]⁴⁴⁶. Восени 1588 р. запорожці числом до чотирьох тисяч розорили чотири села в околицях Бендер. На цей раз турецька сторона підготувалася краще. При поверненні біля Дністра козаки потрапили у засідку і понесли великі втрати.⁴⁴⁷

У червні 1589 р. запорожці напали на Гезлеві (Козлов) на західному побережжі Криму якраз під час ярмарки. Було звільнено багато невільників-християн [340]⁴⁴⁸.

Після короткої перерви, викликаної козацькими війнами та війнами у Молдові та Угорщині, інтенсивність морських походів знову почала зростати. У 1603 р. було кілька нападів козаків на Крим. Вони дійшли до Дунаю, перетворивши у попіл Ізмаїл та Обличичю [340]⁴⁴⁹.

На сеймі 1604 р. на сеймі Сигізмунд III заявив, що за короткий термін

⁴⁴² [173] Голобуцкий В. Запорожское казачество..., – С.100.

⁴⁴³ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.204.

⁴⁴⁴ [255] Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизвестным итальянским источникам) // Славянский сборник. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1876. – С.10.

⁴⁴⁵ [255] Там само.

⁴⁴⁶ [368] Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu..., – S.26.

⁴⁴⁷ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.143.

⁴⁴⁸ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.207.

козаки розрушили три турецькі міста, що загрожує стосункам з Портою [32]⁴⁵⁰. У своєму листі до короля кримський хан Газі-Гірей писав, що мир між двома країнами є тільки тоді, коли немає на Дніпрі козаків. Обіцяючи бути “другом друзів, ворогом ворогів”, хан пропонував позбутися козаків [32]⁴⁵¹.

У 1605 р. козаки розбили татар на Дністрі. У тому ж році було здобуто Варну – одну з найсильніших фортець імперії [32]⁴⁵². На рейді Варни було здобуто 10 галер. Збитки, нанесені туркам, оцінювалися у 180 тис. червінців [135]⁴⁵³.

У 1606 р. козаки напали на Кілію і Білгород, захопивши у морі 10 турецьких галер [179]⁴⁵⁴.

У 1607 р. запорожці здійснили блискучий похід у Крим. Довідавшись про посилення турецького флоту, який підійшов до гирла Дніпра, запорожці вийшли в море, розбили противника під Очаковом і розсіяли його судна в морі. Хан покинув Крим і повернувся тільки з турецькою допомогою [135]⁴⁵⁵.

У 1609 р. відбулося кілька успішних наскоків на околиці Кілії, Акермана, Ізмаїла і Кафи [308]⁴⁵⁶.

У 1610 р. запорожці діяли з перемінними успіхами поблизу Ізмаїлу, Кілії, Білгороду, Облучі, Новоседло.

У 1612 р. козаки дійшли до Гезлеві, звільнивши багато християн-невільників [135]⁴⁵⁷. Їх флотилія з 60 чайок розрушила Бабадаг, випаливши побережжя до Варни і Месембрії [340]⁴⁵⁸. Восени разом з донцями запорожці

---

⁴⁴⁹ [340] Id., –Р.21.

⁴⁵⁰ [32] Жерела..., – Т.8. – С.104.

⁴⁵¹ [32] Там само. – С.106-107.

⁴⁵² [32] Жерела..., – Т.8. – №87. – С.114.

⁴⁵³ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.147.

⁴⁵⁴ [179] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.7. – С.325-326.

⁴⁵⁵ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.149.

⁴⁵⁶ [308] Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978. – С.162.

⁴⁵⁷ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.151.

⁴⁵⁸ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.217.

розрушили Гезлєві [135]⁴⁵⁹.

У 1613 р. зосередивши великі сили під Очаковом, турки сподівалися перехопити козацьку флотилію, яка поверталася з Криму. Але вийшло навпаки. Козаки несподівано напали на цей флот і захопили 6 галер та багато допоміжних суден [132]⁴⁶⁰.

Морський похід 1614 р. був невдалим. Буря розкидала козацькі чайки і багато запорожців загинуло. Але літом цього року близько двох тисяч запорожців на 40 чайках здійснили блискучий похід в район Трапезунду. Несподівано вони напали на Синоп, спалили арсенал, захопили і спалили галери [32]⁴⁶¹. Довідавшись про це, султан велів повісити великого візира Насух-пашу, який скрив це повідомлення, не ризикнувши доповісти володареві. У погоню за козаками було послано флот у 60 галер з капудан-пашею Ібрагімом. У бою під Очаковом з цим флотом козаки втратили дві-три чайки та близько 200 чоловік і 20 полоненими [179]⁴⁶².

Анатолійському бейлербею Алі-паші султан наказав стерегти козаків у Дніпровському лимані, а для попередження нових походів розпочати будівництво фортець. Для цього з Акерману в Очаків перекинули 4 тисячі яничар з гарматами [232]⁴⁶³. В 6 милях від Очакова на Бузі розпочалося будівництво фортеці Балаклава. В тому ж районі ближче до Дніпра почалося будівництво ще однієї фортеці [32]⁴⁶⁴.

Восени 1614 р. у Азовському морі гирла Дону загін кораблів Ібрагім-паші зіткнувся із 60 чайками запорозьких і донських козаків, які поверталися на Дон після морського походу. Туркам вдалося взяти в полон 40 козаків [32]⁴⁶⁵.

Весною 1615 р. запорожці розрушили свіжозбудовані турецькі замки у

⁴⁵⁹ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.151.

⁴⁶⁰ [132] Pisma S.Zolkiewskiego..., – S.508.

⁴⁶¹ [32] Жерела..., – Т.8. – С.126.

⁴⁶² [179] Грушевський М. Історія України-Руси..., – Т.7. – С.347.

⁴⁶³ [232] Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1874. – С.185.

⁴⁶⁴ [32] Жерела..., – Т.8. – С.141.

⁴⁶⁵ [32] Там само. – С.133.

гирлі Дніпра. Їх флотилія з 80 чайок, із екіпажами близько 2 тисяч чоловік, розгромила турецький флот в гирлі р. Міус, і, вийшовши у Чорне море, підійшла до Кафи. Захопивши наскоком пригороди Трапезунду і Синопу, раптово з'явилася під самим Константинополем. Було спалено портові споруди у стамбульських гаванях Мізевна та Архіока. Султан Ахмет I, який відпочивав на рибалці, побачив дим над містом і послав за ними флот, бій з яким відбувся біля гирла Дунаю. Турецький флот було розсіяно, а поранений адмірал потрапив у полон, де помер від ран. Здобуті галери було спалено на очах у очаківського гарнізону [135]⁴⁶⁶.

Здобуття запорозькими козаками Кафи – одного з найбільших міст Османської імперії, "Кучук-Стамбула", тобто "Малого Стамбула", як його називали сучасники, безперечно належить до одного з найбільших успіхів козацького війська взагалі. Кафа залишалася найбільшим містом Криму і найбільшим портом на Чорному морі. Префект Кафи італієць Дортеллі д'Асколі писав про Кафу у 1634 р., що це було величезне місто стіни якого мали п'ять миль, а населення сягало 80 тисяч. Переважна більшість складала турки, які мали 70 мечетей, крім них було багато греків, вірмен та євреїв. У місто з'їжджалися купці з Константинополя, Азії і Персії. Кафа була одним з найголовніших невольничих ринків [14]⁴⁶⁷. Степова знать продавала тут свою щорічну здобич і купляла предмети розкоші. Але Кафа була ще й величезним ринком продовольства, перш за все хліба і риби. Основну частину пшениці, яка ввозилася до Константинополя, давала Кафа. Французький мандрівник Шарден у середині XVII ст. за сорок днів свого перебування у місті бачив більше чотиреста кораблів, які зайшли в порт [127]⁴⁶⁸. Ще з античних часів у країні Середземномор'я експортувалися осетрина та інша цінна риба. Дортеллі д'Асколі пише, що тільки для Венеції заготовлялося до 200 бочок

⁴⁶⁶ [135] Алекберлі М.А. Борьба украинского народа., – С.153.

⁴⁶⁷ [14] Дортеллі д'Асколі Э. Описание Черного моря и Татарии (1634 г.) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.24. – 1902. – С.118-119.

⁴⁶⁸ [127] *Voyage de chevalier Chardin en Perce et autres lieux d'Orient* / Ed. L.Langles. – V.1. – Paris, 1811. – P.130.

соленого осетра.⁴⁶⁹ Шкіра, шерсть і хутра, войлок, а також мед і віск, які поступали з Московії та України, через Кафу вивозилися далі у Константинополь та Середземномор'я. Взамін сюди ввозили метали і вироби з металів, тканини, скло, фаянс, тютюн і каву, а також предмети розкоші. Залізо в штабах, свинець, олово і мідь через Кафу поступали не тільки у Крим, але й в усе Північне Причорномор'я. Кафа була добре укріплена і мала постійний турецький гарнізон.

Коли і як вдалося козакам здобути Кафу? Мало не єдиним джерелом, звідки історики черпали інформацію про цю подію, був посмертний панегірик гетьманові Петру Конашевичу-Сагайдачному, написаний ректором Київської братської школи Касяном Саковичем до похорон гетьмана у 1622 році:

*За свого гетманства взялъ въ Турцехъ место Кафу,
ажъ и самъ цесарь турскый былъ въ великимъ страху,
бо му чотырнадцять тысячь тамъ люду збилъ;
каторги едины палилъ, другыя потопылъ;
много тогды зъ неволѢ християн освободиль,
за што то Богъ зъ воинствомъ его благословиль [84]⁴⁷⁰*

У виданні панегірика К.Саковича приведено ілюстрацію до цієї події - здобуття Кафи з моря козацькими чайками, серед яких і дві галери, очевидно здобуті у турок. Видно як козаки по штурмових драбинах лізуть на високі стіни Кафи. На підставі цієї гравюри писали про штурм Кафи всі історики. На гравюрі був напис: "Кафу воював року 1616". Одна з букв, які позначали дату, була поправлена чорнилом, що дало підстави сумніватися в даті

⁴⁶⁹ [14] Дортелли д'Асколи Э. Описание Черного моря и Татарии (1634 г.) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.24. – 1902. – С.120.

⁴⁷⁰ [84] Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости Запорозкого, зложоні през інока Касіяна Саковича. – Київ, 1622. – С.19.

М.Максимовичу, який відніс подію до 1606 року [253]⁴⁷¹. За М.Максимовичем цю помилку повторили В.Антонович [141] [144]⁴⁷² та І.Каманін [210]⁴⁷³. Цікаво, що раніше В.Антонович приймав дату 1616 р., прямо вказуючи на помилку М.Максимовича [39]⁴⁷⁴. М.Костомаров пробував датувати подію 1613 роком [223]⁴⁷⁵, але не зміг цього довести і повернувся до дати 1616 року, привівши як доказ повідомлення з польського рукописного збірника сучасного подіям [224]⁴⁷⁶. Не звернув увагу на версію М.Максимовича П.Куліш, твердо датуючи здобуття Кафи 1616 роком [232]⁴⁷⁷.

Остаточо відкинув версію М.Максимовича Д.Яворницький. Він не тільки разом з спеціалістами перевіряв екземпляр книги, який зберігається у Публічній бібліотеці ім.М.Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі (тоді Імператорська Публічна бібліотека), і пересвідчився, що типографський відтиск дає 1616 рік [322]⁴⁷⁸, але й привів свідчення сучасників, зокрема коронного гетьмана С.Жолкевського та рукопису з Неаполітанської національної бібліотеки, датованого 1622 роком. На жаль в жодному з цих документів немає ніяких деталей здобуття Кафи. Тому сам Д.Яворницький виклав цю подію, поєднавши відомості інших джерел про похід козаків на море з даними панегірика К.Саковича. За його версією на початку 1616 р. козаки числом дві тисячі під командою Петра Конашевича-Сагайдачного вийшли Дніпром в море. У дніпровському лимані вони розбили 14-тисячне

⁴⁷¹ [253] Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1. Отдел исторический. – Киев, 1876. – С.359.

⁴⁷² [141] В.А. Рец. на кн: Мордовцев Д. Сагайдачный. Ист. повесть. – СПб., 1882 // Киевская старина. – 1882. – N 10. – С.135-142; [144] Антонович В.Б. Сагайдачный // Исторические деятели Юго-Западной России. – Вып.1. – Киев, 1885. – С.189.

⁴⁷³ [210] Каманин И.М. Очерк гетманства Сагайдачного. – Киев, 1906. – С.6.

⁴⁷⁴ [39] Исторические песни малорусского народа с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова. – Т.1. – Киев, 1874. – С.203.

⁴⁷⁵ [223] Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – Т.1. – Изд.3. - Санкт-Петербург, 1876. – С.LV.

⁴⁷⁶ [224] Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – Т.1. – Изд.4. – Санкт-Петербург, 1884. – С.64.

⁴⁷⁷ [232] Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1874. – С.208-209.

⁴⁷⁸ [316] Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – Київ, 1990. – С.490-491.

з'єднання і флотилію Алі-паші, взяли в нього півтора десятка галер і біля сотні дрібніших суден та змусили покинути лиман з рештками суден. Після цього раптово напали на кримське побережжя, спалили Кафу і вивезли з неї багато християнських невільників. Від Кафи вони вирушили на південь до турецького берега, де ще здобули Синоп та Трапезунд [322]⁴⁷⁹.

Так само коротко розповідає про здобуття Кафи М.Грушевський. Він доповнює свій виклад тільки реакцією турецького уряду на цю подію: було взято навіть козаків-невільників у яких питали поради як запобігти наступним нападам козацьких флотилій, а також ніби-то було вирішено осадити турками Молдову, взяти Кам'янець та дальші землі на схід по Київ, поставити турецькі залоги на Дніпрі [179]⁴⁸⁰. Зрештою з такою програмою виступив у свій невдалий похід султан Осман II. Польському уряду було послано вимогу відступити Османській імперії прикордонні замки Черкаси, Канів, Білу Церкву [132]⁴⁸¹.

Реакція османської столиці цілком зрозуміла. Зрозуміла і реакція італійського пастора Оттавіо Сапієнці, який через два десятки літ передавав ще живі чутки, що козаки у Запорозжжі збирали від 30 до 40 тисяч війська і виставляли у Чорне море флот з 200-300 чайок, який запросто нападав на Кафу, Синоп чи Трапезунд [39]⁴⁸².

Але невже гетьман Сагайдачний з двома тисячами запорожців, після важкого бою з турецьким флотом у дніпровському лимані, де втрати були неминучими, так легко здобув таке потужне місто як Кафа? Та ще й приступом, атакуючи його з моря? Якщо це так, то цінність перемоги у військовому значенні стає ще більшою.

Безперечно, що турецькі джерела мушили зберегти повідомлення про цю подію, напевно, з деталями. Але вони нам поки-що недоступні. Маємо

⁴⁷⁹ [316] Там само. – С.148.

⁴⁸⁰ [179] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – Київ, 1995. – С.354-355.

⁴⁸¹ [132] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861. – S.305.

⁴⁸² [39] Исторические песни малорусского народа..., – Т.1. – С.203.

тільки піонерську працю В.Остапчука,⁴⁸³ яка трохи не зачепила цієї проблеми. Однак так само не використані і величезні реляції московських дипломатів, сховані у фондах "Зносини Росії з Туреччиною" чи "Зносини Росії з Кримом" РГАДА, про що свідчить недавня перша публікація фрагментів цих документів козацької історії з російських архівів, здійснена російсько-українсько-канадським колективом відомих дослідників (Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря) [26]⁴⁸⁴.

У своїй реляції, посланій у Посольський приказ після 25 червня 1616 року, російські посланці в Крим московський дворянин Федір Челюскін та піддячий Посольського приказу Петро Данилов, подали першу інформацію пов'язану з Кафою [5]⁴⁸⁵.

В той час московські дипломати користувалися покровительством беїв Сулешових. Князь Юрій Яншеєвич Сулешов не тільки перейшов на московську службу і прийняв християнство, але й був в числі перших бояр та полководців царя Михайла Федоровича. Бейлик Сулешових займав територію між Кирк-Ер (Чуфут-Кале) та р.Альмою. У Чуфут-Кале найчастіше зупинялися московські купці і дипломати на зиму. Влітку вони зазвичай кочували разом із ставкою Сулешових. Сулешови брали активну участь у наскоках на Україну, боротьбі з козацтвом. Від них і їх мурз та нукерів черпали свою інформацію московські дипломати. Часом їм вдавалося зустрітися з полоненими козаками або іншими безпосередніми учасниками подій. У своєму повідомленні Ф.Челюскін та П.Данилов написали, що посилали до Бахчисараю збирати інформацію свого перекладача служилого татарина Агілдея Ісенева. Це був досвідчений дипломат і військовий, станичний голова, який приїхав у Крим ще раніше у 1615 р. з посольством

⁴⁸³ [346] Ostapchuk V. The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Moscow, 1622-1628. – Harvard University. – 1990.

⁴⁸⁴ [26] Документи російських архівів з історії України. – Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів, 1998.

⁴⁸⁵ [5] РГАДА. Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.9. – Л.109, 110.

І.І.Спешнева та Б.Нестерова.⁴⁸⁶ А.Ісенєву вдалося довідатися через своїх інформаторів, що до ханського двору привезли полоненого козака, взятого біля Кафи. У поході ніби-то взяло участь триста козаків, які прийшли морем від Азова грабувати кримські села. І брали участь у ньому разом з запорожцями і донські козаки.

У наступному повідомленні, відісланому після 27 серпня 1616 року, московські дипломати спростовують своє попереднє повідомлення. Виявляється, що А.Ісенєва вони посилали ще 7 червня. Як він довідався, полонений запорожець на допиті у Ахмад-бея Сулешова заявив, що коли польський король, довідався про похід Джанібек-Гірея на Кавказ проти персів, то зрадив і велів посилати у Молдову військо для оборони проти турків, а до козаків прислав свого посланця, закликаючи їх нападати на кримські улуси та турецькі землі [5]⁴⁸⁷.

З цього повідомлення можемо зрозуміти, що безіменний бранець мужньо вів себе на тортурах і говорив неправду. Можна не сумніватися, що ніяких закликів щодо походів проти Криму і Туреччини від польського короля не було. Отож можна взяти під сумнів і попереднє повідомлення про участь донців і прихід козаків від Азову. Скоріше всього полонений був з числа невеликого розвідувального десанту, спеціально висадженого в околицях Кафи для збору інформації та імітуючого грабунковий похід донсько-запорозької ватаги в 300 чоловік.

15 липня 1616 р. послані у Бахчисарай перекладачі довідалися у кафинського вірменина, що московський посол у Туреччину виїхав з Кафи до Константинополя 11 липня, а наступного дня прийшли морем запорожці "многии" і Кафу здобули "и многии, деи, животы и дорогие товары кафинских людей пограбили, и полон многой, кафинских людей лутчих выбирая, поимали, и руской, деи, и литовской полон многой взяли с собою для высвобождения, а кафинцев многих побили до смерти, а чего, деи,

⁴⁸⁶ [26] Документи російських архівів., – Т.1. – С.281.

⁴⁸⁷ [5] РГАДА. Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.9. – Л.124-125.

животов и товаров в суды не поклали, то все ж пожгли" [5]⁴⁸⁸.

Отже маємо повне підтвердження відомостей К.Саковича, приведених у тексті панегірика. Крім того маємо точну дату здобуття Кафи - 12 липня 1616 р. В тому ж фрагменті збереглися деякі подробиці здобуття Кафи. Козаки прийшли вночі, а сторожі повідомили, що вони є турецьким військом, посланим на допомогу Джанібек-Гірею в поході проти персів. Очевидно, що сторожу ввели в оману турецькі галери, захоплені в бою у дніпровському лимані. Це відбито і на гравюрі у виданні панегірика.

28 липня московським дипломатам стало відомо, що довідавшись про погром Кафи, хан Джанібек-Гірей послав калгу-султана з двома тисячами вершників сторожити побережжя і не дати противникові можливості поповнити запаси прісної води. Очевидно, що козацька ескадра йшла вздовж берегів Криму. Виконати завдання калзі не вдалося. Козаки приставали до берега, брали воду і пустошили прибережні села [5]⁴⁸⁹. Переполох в Криму був великий. Ахмед-ага Сулешов перевіз у Чуфут-кале свій двір, який перебував у Бахчисараї. Туди ж було перевезено і ханський гарем. Сулешови навіть виставили на стіни артилерію - "наряд" [5]⁴⁹⁰.

15 серпня від кафинського архімандрита Нектарія московські дипломати довідалися нові подробиці здобуття Кафи. Штурму як такого не було. Козацька флотилія зайшла в порт вночі. Караульним повідомили, що прибула турецька допомога кримському ханові. Одночасно в інших місцях частина козаків по драбинах дісталася на стіни, перебила караульних і відчинила ворота. Кафа мала кілька воріт. Сонне місто стало легкою здобиччю козаків [5]⁴⁹¹. І знову маємо підтвердження правдивості гравюри. Напевно її виконували за розповідями учасників подій.

На підступ козаків при здобутті Кафи московські дипломати вказували кримським послам в ході переговорів, які проходили у Москві в жовтні 1616

---

⁴⁸⁸ [5] Там само. – Л.132.

⁴⁸⁹ [5] Там само. – Л.133.

⁴⁹⁰ [5] Там само. – Л.134.

⁴⁹¹ [5] Там само. – Л.135.

- лютому 1617 р. Кримчани цього факту не заперечували, їх цікавило тільки джерело інформації московської дипломатії [5]⁴⁹². В ході цих переговорів московська сторона поінформувала кримську, що із Запорожжя вийшло 6 тисяч козаків на чолі з гетьманом Сабельником, які пізніше взяли участь у бою з 14 галерами під Очаковом у дніпровському лимані, після чого пішли на Кафу [5]⁴⁹³.

Хто такий гетьман Сабельник? Л.Войтович, коментуючи цей документ, не вагаючись, ототожнив його із Сагайдачним. "Очевидно, сплутали шаблю (саблю) із сагайдаком" [26]⁴⁹⁴. Виходячи з тексту К.Саковича це було цілком можливе. Сагайдачний вперше очолив похід як гетьман і його ще в Москві не знали.

Але чи так це все однозначно? Московське посольство П.І.Мансурова та С.Самсонова, яке їхало до султанського двору звичним шляхом через Дон на Азов і Кафу, 7 травня 1616 року зустріло у Монастирському юрті торгових людей Івана Дмитрієва, Івана Голого та Прокопа Сидорова, які їхали із Запорожжя. Від них дипломати довідалися, що на Січі зібралося до 10 тисяч козаків. В море виступило сорок стругів, тобто чайок, по сорок-п'ятьдесят чоловік екіпажу в кожній (тобто десь біля двох тисяч, що підтверджується іншими джерелами). А "етман, де, у них Василей Стрелковской..." [3]⁴⁹⁵.

Хто той загадковий Василь Стрільковський, який був козацьким гетьманом на початку походу в травні 1616 року? Наступну звістку про нього знаходимо у списку козаків полку Ждана Коншина, який у кінці грудня 1618 року у повному складі перейшов на московську службу. Василь Стрільковський числиться шеренговим козаком у десятці Леонтія Павлова в сотні Сави Черняти [7]⁴⁹⁶. Отже, можемо стверджувати, що він брав участь у поході Сагайдачного на Москву у 1618 р.

---

⁴⁹² [5] РГАДА. Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1616 г. – Д.4. – Л.124-130, 134, 155-159.

⁴⁹³ [5] Там само. – Л.129.

⁴⁹⁴ [26] Документи російських архівів..., – Т.1. – С.290.

⁴⁹⁵ [3] РГАДА. Ф.89. Сношения России с Турцией. – 1615 г. – Д.3. – Ч.2. – Л.305.

⁴⁹⁶ [7] РГАДА. Ф.210. Разрядный приказ. Приказной стол. – Стб. 2521. – Л.53.

Так хто ж керував козаками у знаменитому поході на Кафу? Петро Конашевич-Сагайдачний чи Василь Стрілковський? А може ще один незнаний гетьман Сабельник?

Л.Войтович у своїх коментарях висунув гіпотезу, що при підготовці походу гетьманом був Василь Стрілковський, а потім "знову" став Сагайдачний [26]⁴⁹⁷. Але ж до 1616 року немає жодних надійних відомостей про гетьманство Сагайдачного. Всі дослідники, які писали про це, виходили з невірною датування походу на Кафу. Правда, у К.Саковича є рядки:

*Потомъ видячм ся способнымъ до менаства,
Шоль до Запорозкого славного рыццерства.
Межы котрымъ презъ часъ не малый жиючи
И рыццерскихъ дЪлностей там доказуючи,
Гетманомъ потомъ собЪ войско го обрало...* [84]⁴⁹⁸

Але ці рядки не дають підстав вважати його гетьманом у період до 1616 р., хоча не виключають цього. Сакович розповідає про участь Сагайдачного у війнах молдовських та лівонській, що дає підстави відносити початок військової кар'єри гетьмана до 1600 року [179]⁴⁹⁹. Позаяк майже вся інформація стосовно здобуття Кафи, приведена у тексті панегірика та на гравюрі, поміщеній в його виданні, підтверджується іншими джерелами, то, напевно, треба прийняти і повідомлення, що Петро Конашевич-Сагайдачний був на той час гетьманом. Але чому тоді про цей блискучий успіх жодного разу не згадали поляки, особливо під час війни з Османом II? І як бути із Стрілковським та Сабельником?

За здогадкою Л.Войтовича гетьман В.Стрілковський міг бути ініціатором посольства запорожців на Дон, яке у квітні 1616 р. вело там якісь переговори, можливо про спільний похід на Азов. Це посольство могло бути посланим у відповідь на посольство донців, очолене Дружиною Трубніковим та Іваном Сліпим, які у 1615 р. на Запорозжжі домовлялися про спільні дії

⁴⁹⁷ [26] Документи російських архівів., – Т.1. – С.284.

⁴⁹⁸ [84] Вірші на жалосний погреб зацного рицера., – С.18.

проти турків і татар. Дослідник вважає, що серед козаків перемогла інша думка і Стрілковський мусив перед самим походом у травні 1618 р. поступитися гетьманством на користь Сагайдачного [26]⁵⁰⁰.

А що коли відбулися обидва походи? Думки серед козацтва справді могли розділитися і частина їх, очолена В.Стрілковським, пішла на з'єднання з донцями, щоби напасти на Азов? І тоді полонений, якого впіймали в околицях Кафи, говорив правду і московські послы також правдиво інформували уряд про участь донських козаків у цьому поході. Якщо б так було, то ця група пройшла повз Кафу буквально за кілька днів до появи Сагайдачного, якого обрали гетьманом після відходу Стрілковського. Збіг надто близький, але не виключений.

Могла відбуватися послідовна зміна вождів, викликана неоднозначним ставленням козаків до мети і напрямку походу. Гетьмана Стрілковського на початку походу змінив гетьман Сабельник, а того, в свою чергу - Сагайдачний. Але все ж, при існуючих сумнівах, виходячи з приведенного аналізу, на сьогодні найбільш привабливою виглядає думка, що саме Петро Конашевич-Сагайдачний здобув Кафу 12 липня 1616 р. Навіть детальна розвідка і вміле маскування, що було потім блискуче повторено під час Московського походу 1618 року, вказують на нього. Але остаточно відповісти на це запитання буде можна хіба після глибокого вивчення османських архівів.

Восени 1616 р. козацька флотилія захопила Трапезунд, Синоп і порт Мінер, де було спалено 26 турецьких кораблів [150]⁵⁰¹. Турецька ескадра адмірала Ціколі-паші у складі 6 галер і значного числа допоміжних суден догнала козацьку флотилію. Козаки потопили три галери і розсіяли решту ескадри. Турки влаштували їм засаду біля Очакова, але козаки не спішили повертатися. Вони ще раз здобули Синоп, а потім їх судна з'явилися у

⁴⁹⁹ [179] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.370-371.

⁵⁰⁰ [26] Документи російських архівів., – Т.1. – С.284.

⁵⁰¹ [150] Аренс Е.И. Страницы морской истории. Морской элемент в Древней Руси // Морской сборник. – 1919. – №4. – С.21.

Босфорі. Здобуття Синопа підтвердив Евлія Челебі, зазначивши, що козаки взяли місто темної ночі, а султан велів стратити великого візира Насух-пашу, який скрив цю подію від нього [95]⁵⁰². Довідавшись про засідку у Дніпровському лимані, козаки пройшли Азовським морем і по ріці Молочній вийшли на Кінські води. Ібрагім-паша, не дочекавшись їх повернення, рушив вверх по Дніпру, досяг Січі, де майже нікого не було, здобув її, захопив гармати і півтора десятка чайок і також вийшов на Кінські води, де був розгромлений Сагайдачним.

У 1617 р. гетьман Дмитро Барабаш підійшов до Стамбулу. У морській битві було розгромлено турецький флот, а його командуючий загинув [179]⁵⁰³.

У 1619 р. Іскандер-паша писав господарю Молдови Граціані, що запорожці на чайках знову вийшли у море [179]⁵⁰⁴.

У 1620 р. козаки на 300 чайках атакували турецький флот, потопили 12 галер, а решту гнали до самого Константинополя [135]⁵⁰⁵. Французький посланець де Сезі писав із Константинополя у Париж 25 серпня, що козаки на 150 чайках пустошать чорноморське побережжя і повністю спалили Варну, де було 15–16 тисяч людей [168]⁵⁰⁶.

Відомий мандрівник Дела Валле повідомив, що у 1621 р. козаки дійшли до передмість Константинополя.

Весною 1621 р. 1300 донців і 400 запорозьких козаків, очолені Сулимою, Шилом і Яцком, здійснили похід на м.Різу. Під час приступу понесли значні втрати. Врешті їх настиг флот у складі 27 галер. За повідомленням Семена Апухтіна, який приїздив на Дон зустрічати турецького посла Фому Кантакузена, на Дон на восьми чайках з походу

⁵⁰² [95] Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып.1. Земли Молдавии и Украины. Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века. – Москва, 1961. – С.172.

⁵⁰³ [179] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С.358.

⁵⁰⁴ [179] Там само. – С.378.

⁵⁰⁵ [135] Jorga N. Geschichte..., – P.217.

⁵⁰⁶ [168] Висковатов А.В. Краткий исторический обор..., – С.141.

повернулось тільки 300 донських і 30 запорозьких козаків [168]⁵⁰⁷.

17 червня 1621 р. де Сезі писав про паніку у столиці при появі 16 козацьких чайок. У турків було тільки три галери. За два дні вони зібрали ескадру із 40 різних кораблів, але вона не наважилася переслідувати козаків і дала їм покинути Босфор [168]⁵⁰⁸. У Кілії знаходилася ескадра капудан-паші Халіла. У бою з козаками, яких він пробував перехопити, адмірал втратив 20 кораблів. За відомостями де Сезі турки захопили 16 чи 17 чайок. Полонених козаків стратили. Частину розтоптали слонами, інших розірвали на частини, прив'язавши до галер, а 40 чоловік посадили у чайку і, обливши смолою, спалили на Дунаї [308]⁵⁰⁹.

В умовах підготовки до війни з Туреччиною неясно вирисовуються спроби козацької верхівки залучити до боротьби грузинських князів і, навіть, давнього ворога Порти – Персію [180]⁵¹⁰. Листи відомого гуманіста і мандрівника П'єтро дела Вале (1586–1652), у яких про це йдеться, підтверджуються іншими джерелами, зокрема реляціями керівника місії домініканського ордену о. Джованні да Люкка, московського посланця Федора Єльчанинова та інших, з яких випливає, що козаки під час морських походів використовували контакт із гурійськими та мегрельськими князями (Леваном II Дадіані та ін.). У 1617 р. через Гурію та Мегрелію місія козаків (40 чол.) дісталася двору царя Імереті Георгія III Багратіоні (1604–1639) у Кутаїсі. Звідси їх представник Стефан був переправлений до Тбілісі, де його прийняв цар Картлі Баграт VII Багратіоні. Останній допоміг козацькому посланцеві дістатися до двору шаха Аббаса I у його літній резиденції Фергабаді, де між 4–10.03.1618 р. відбулася аудієнція у шаха. Після цієї зустрічі Стефан повів переговори з мегмандаром (постельничим) шаха Тохтабеком. Ці переговори велися через самого дела Валу, так як козацький

⁵⁰⁷ [168] Там само. – С.141.

⁵⁰⁸ [168] Там само. – С.141.

⁵⁰⁹ [308] Тушин Ю.П. Русское мореплавание в Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978. – С.108.

⁵¹⁰ [180] Дашкевич Я.Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український Історичний Журнал. – 1971. – №3. – С.124-131.

посланець не знав перської мови. В ході цих переговорів йшлося про створення бази для козацьких флотилій на грузинському побережжі. 11.05.1618 р. шах відпустив Стефана з листом до гетьмана, одночасно наказуючи Багтарові VII забезпечити проїзд всього козацького посольства до його столиці. Але імеретинський цар, у якого залишалося решта членів місії, обдарував їх кіньми і відпустив зі своїми азнавурами, які Мали наказ здати козаків комендантові фортеці Ван, який тут же їх ув'язнив. Стефан, якого вдалося попередити, повернувся до шахського двору у Ісфаган. 17.06.1619 р. туди ж добралися ще 8 козаків, яким вдалося втекти з ванської фортеці.

Аббас I і сам шукав контактів з Польщею та римським папою, спрямованих на організацію антитурецької коаліції. Через вірменина Якова він посилав відповідні листи. Польському королеві шах пропонував взяти під свою руку грузинських християн і пропонував передати козакам фортецю на грузинському побережжі Чорного моря. Але після перемир'я з турками, підписаного 23.11.1618 р. цікавість Аббаса I до козаків пропала і він, навіть, почав вимагати від них прийняття ісламу. Тоді таємно від шаха християнська колонія Ісфагана вирішила відправити козаків до Європи через Індію (домініканці в Гоа мали свою місію). Дальша доля їх невідома. Козаки слідували за своєю місією, бо у 1619 р. спустошили грузинське побережжя у районі її висадки.

10.04.1620 р. вірменин Яків повернувся до Ісфагану з листами до шаха та генерального вікарія домініканців у Вірменії Паоло Марія Чіттадіні від польського короля, французького посла та козацького гетьмана. Дела Валле, копіюючи останнього листа, який був підписаний “Olivarius de Marcones P.K.”, був переконаний, що це лист від високого королівського достойника, а P.K. означає київського воєводу (Palatinus Kioviae). М.Вахнянин, який першим звернув увагу на цей лист дела Валли, P.K. читав як Петро

Конашевич, що не в'яжеться з Оліваресом [163]⁵¹¹. Напевне більш вірогідною є версія Я.Дашкевича, який ототожнював адресата з Оліфером Остаповичем Голубом, розшифровуючи Р.К. як „rólkownik kozacki” [180]⁵¹². На наш погляд з “Olivarius de Marcones Р.К.” більше в'яжеться інший соратник П.Сагайдачного – Марко Жмайло. Загалом спроба нав'язання козацько-перських контактів виглядає досить вірогідною.

Восени під час Хотинської кампанії у морі було до 10 тис. козаків, які потопили 12 кораблів і погрожували Константинополю [308]⁵¹³. Напевно Ю.Тушин, який приймає ці відомості, підійшов некритично до джерел. Таке число запорожців у морі, враховуючи, що під Хотином їх було 41,5 тис., явно нереальне.

1622 р. запорожці знову були в морі. Тривога у Кафі. У море вийшло 1500 донців і 300 запорожців, назустріч цій флотилії виступило 5 чайок з екіпажами по 30 козаків, які у травні 1622 р. вони захопили турецький корабель. У червні під Кафою флотилія захопила два кораблі і поплила до Балаклави. Пізніше вони викликали переполох у Трапезунді та Константинополі. Врешті за ними послали флот з 16 галер. Козаки пристали до берега і вступили в переговори про викуп захоплених турецьких полонених. У цей момент на них напали турки. Козаки втратили 15 човнів і близько 400 чоловік (за іншими даними 18 чайок і 500 чоловік). Рештки флотилії вернулись на Дон 8 серпня 1622 р. [308]⁵¹⁴.

1623 р. розорили фортецю у Малій Азії, 9 червня 1623 р. з'явилися біля Босфору на 50-70 чайках по 50 чол. у кожній. Тривога і переполох у столиці. Постраждали берегові укріплення [135]⁵¹⁵.

Протидію морським випадкам запорозьких та донських козаків,

⁵¹¹ [163] Вахнянин Н. Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда (Львів). – 1868. – № 43. – С.509-512; – № 44. – С.522-525; – № 45. – С.533-534.

⁵¹² [180] Дашкевич Я.Р. Українсько-іранські переговори..., – С.130.

⁵¹³ [308] Тушин Ю.П. Русское мореплавание в Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978. – С.108.

⁵¹⁴ [308] Там само. – С.109

⁵¹⁵ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа..., – С.162-163.

найбільші успіхи яких припадають на досліджуваний період, Оттоманська Порта так і не зуміла знайти.

4.3. Участь українських військ у молдовських та угорських походах

Річ Посполита традиційно вважала Молдовське князівство сферою свого впливу. Самі господарі Молдови, нерідко пов'язані родинними зв'язками з українськими князями та польськими магнатами, також провадили подвійну політику, плекаючи надію з допомогою Польщі позбутися османської опіки. Козацтво було залучене до молдовських справ з часів гетьмана князя Дмитра Вишневецького-Байди, який сам претендував на молдовський престол.

Після загибелі Байди його союзник державець Хотина серадзький воєвода Альбрехт Ласький у 1568 р. із своїм надвірним військом та запорозькими козаками здійснив похід на Низ і здобув Очаків. Однак переслідуваний татарським військом відступив з великими втратами і труднощами [104]⁵¹⁶.

Господар Молдови Богдан IV (1568–1572) був пов'язаний з польськими магнатськими родинами, які підбивали його проти турків, обіцяючи поміч Речі Посполитої. Дружиною господаря була дочка львівського хорунжого Яна Тарла, чиїми опікунами виступали подільський воєвода Микола Язловецький та його брат руський воєвода Юрій Язловецький. Одна з сестер Богдана була видана за Христофора Зборовського, інша – за жидачівського старосту Каспера Паневського. Богдан готувався до боротьби повільно, старанно маскуючи свої приготування, але турки все ж про них дізналися. Вони підтримали претензії двоюрідного брата господаря Івана (Івоні), прозваного Лютим або Вірменчиком. Івоня був сином Стефана IV Молодого, який помер при загадкових обставинах у 1527 р., маючи всього 19 років. Івоня народився вже

⁵¹⁶ [104] Bielski M. Kronika Polska. – T.2. – Sanok, 1856. - S.1166.

після його смерті. Його матір'ю була дочка господаря Валахії Басараба IV, де вони й знайшли пристанище. Далі Івоня служив у Туреччині, був у Вірменії і, навіть, прийняв іслам. В лютому 1572 р. султан затвердив Іваню господарем Молдови. Але, отримавши престол Молдови, господар відразу ж почав укріпляти князівську владу, організовувати військо, ремонтувати прикордонні фортеці, а потім покинув іслам і розгорнув прапор боротьби проти Оттоманської імперії [22] [315]⁵¹⁷. Івоня сподівався організувати коаліцію християнських держав, тому він звернувся до сусідів про допомогу, перш за все до Польщі. Але новий король Генріх Валуа не орієнтувався у ситуації. До того ж він залишався вірним інтересам Франції, чийм союзником була Оттоманська Порта. Не останню роль зіграли і свояки скиненого господаря Богдана, які чекали на швидке падіння Івоні [275]⁵¹⁸. Не рішилися на підтримку Івоні і його родичі у Валахії, як завжди не спішили встрявати в авантюру Габсбурги. Єдиним, хто виступив на допомогу молдовському господареві був запорізький гетьман Іван Свірговський чи Свірчевський. Він привів військо чисельністю 1400 чоловік [104]⁵¹⁹.

Початок війни був успішним. Військо молдовського господаря та запорожці розбили турецькі загони і здобули Бендери (Тягиню) та Акерман (Білгород). Сподіваючись підняти проти османів населення сусіднього князівства, Івоня перейшов кордон і вступив у Бухарест. Але турки швидко зібрали великі сили. Французький історик А. д'Обіньї називає їх чисельність 150 тисяч [102]⁵²⁰, що, напевно, є перебільшенням. Через свій складний характер і схильність до деспотизму Івоня мав багато противників у найближчому оточенні. У Валахії також боялися, що він захоче об'єднати під собою обидва престоли. Хотинський баркулаб (староста) Ієремія Чарневич,

⁵¹⁷ [22] Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуари, относящиеся к истории Южной России. – Вып.1. – Киев, 1890; [315] Хашдеу Б.П. Ион – воевода Лютый. – Кишинев, 1959.

⁵¹⁸ [275] Палаузов С.Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия. – Санкт-Петербург, 1859. – С.99-100.

⁵¹⁹ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1346-1357.

⁵²⁰ [102] Histoire Universelle du sieur d'Aubigne. – Т.1-3. – Amsterdam, 1626. – P.787-791.

який з 30 тисячами (кращою частиною війська Івоні) сторожив переправи через Дунай біля Браїли, пропустив турків, отримавши від них грошову винагороду. Можливо, що він був пов'язаний з братами Язловецькими – противниками Івоні.

10 червня 1574 р. у вирішальній битві біля Кагульського озера турки мали значну чисельну перевагу. Молдовсько-козацьке військо було оточене і після кількогоднинного опору рештки його здалися. Господар Івоня був страчений 11.06.1574 р. у таборі переможців, а більшість молдован вирізана. Гетьман Свірговський з 16 козаками потрапив у полон [264]⁵²¹. Схоже, що Івана Свірговського пізніше викупили з неволі [109]⁵²². Але, якщо він залишився живим, то викупили його не скоро, бо козацька дума оплакує гетьмана як загиблого:

*А із низу хмара стягала,
Що воронів ключа налітала.
Що Вкраїні тумани клала,
А Україна сумувала,
Ой вона ж тоді сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали, -
Де ж ви нашого гетьмана сподівали?
Тоді кречети налітали, -
Де ж ви нашого гетьмана жалкували?
Тоді орли загомоніли, -
Де ж ви нашого гетьмана схоронили? [233]⁵²³*

Участь козаків у війні господаря Івоні Лютого мала поважні наслідки у наступний період. На Січі об'явився молдовський шляхтич Іван Підкова, який видавав себе, а може і справді доводився родичем покійному

⁵²¹ [264] Мохов Н.А. Очерки истории молдово-руско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1961. – С.45-52.

⁵²² [109] Knolles R. The General Historie of the Turkes from the firsts beginnig of that Nation to the rising of the Ottoman Famile. – London, 1603. – P.907-914.

господарю. Дружина останнього була українкою. Сам Іван Підкова (Підковою його прозвали за велику фізичну силу – він міг гнути підкови руками) довго жив серед козаків, брав участь у морських походах. Він листувався з молдовськими боярами, які були незадоволеними політикою господаря Петра V Кривого, спрямованою на вишукування коштів не тільки з рядового населення, щоб мати ресурси для підкупу турецьких чиновників. На Брацлавщині Підкову підтримували фінансами Станіслав Кониський і Чапа. Претендент шукав також підтримки А.Ласького та князя Костянтина Острозького [233]⁵²⁴.

На Січі гетьман Шах зібрав для Підкови 330 козаків [104]⁵²⁵. Довідавшись про ці приготування, господар Петро Кривий пригрозив війною. Король Стефан Баторій був зайнятий приборканням Гданська. Крім того він побоювався за Трансільванію. Тому він віддав наказ заарештувати Підкову. Останній знаходився у Немирові, маючи при собі півсотні козаків. Боболицький, якому було доручено цю місію, не рішився їх атакувати. За той час гетьман Шах привів з собою 6 сотень козаків, залишивши на Січі ще 3 сотні. Вони виступили з Немирова, по дорозі приєднуючи козаці загоны з пограниччя. При підході до кордонів Молдови козаки вже мали 1200 чоловік.

З цими силами гетьман Шах та Іван Підкова здобули Сороки, приєднали незначне число молдовських прихильників претендента і 32 листопада 1577 р. у битві під Яссами розбили військо Петра Кривого. Вступивши у столицю і проголосивши себе господарем, Іван Підкова послав до султана, просячи хорогву і обіцяючи багату данину. Але його посла перехопили. Об'єднані сили прихильників Петра Мірчича та турків отримали допомогу з Трансільванії від князя Христофора Баторі. Не сподіваючись витримати облогу у Яссах, Іван Підкова з Шахом забрали з собою скарбницю, артилерію і відступили з Молдови. У Сороках було зібрано раду. Шах радив зимувати в Немирові, а на літо з новими силами повторити

⁵²³ [233] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.83.

⁵²⁴ [233] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.101.

спробу. В Немирові на козаків чекало військо князя Яна Збараського, підсилене ополченням брацлавської шляхти. Військо щойно відбило напад ординців. Воєвода радив Підкові звернутися до короля. Останній повірив йому. Він подарував князеві Збараському 12 гармат і 2 гармати коронному гетьманові. Але як тільки-но козаки відійшли, Підкова був заарештований і відправлений на сейм до Львова [332]⁵²⁶.

Турецький чауш вимагав видачі Підкови, але Стефан Баторій відмовив. 14 січня 1578 р. сейм прийняв рішення стратити Івана Підкову за самовільне захоплення молдовського престолу і виступ проти підданих султана. Король хотів стратити Підкову під час сейму, який тривав до 14 березня, але побоюючись протестів шляхти, яка йому симпатизувала, відправив в'язня у Раву [104]⁵²⁷. Підкову стратили на Ринку у Львові 16 червня 1578 р. у присутності турецького чауша та представників інших держав, відрубавши голову. Щоб уникнути прохань шляхти про помилування, які він не міг прийняти з огляду на турецьку загрозу перш за все для угорських земель, Стефан Баторій виїхав на полювання [176]⁵²⁸. Цю страту описав агент тосканського герцога у Польщі Ф.Гальдуччі, який при цьому присутній, у листі до графа дела Пена [100] [254]⁵²⁹. Іван Підкова користувався підтримкою молдовського населення та популярністю серед козаків. Не випадково його тіло козаки перевезли до Канева і поховали у Канівському монастирі. Іван Підкова ввійшов у молдовський та український епос (як

⁵²⁵ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1430-1431.

⁵²⁶ [332] Bołębiowski A. Hetman Żółkiewski // Biblioteka Warszawska. – 1852. – Т.4. – Z.2.

⁵²⁷ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1439-1440.

⁵²⁸ [176] Грабовецький В. Страта Івана Підкови у Львові // Жовтень. – 1966. – № 6. – С.128-131.

⁵²⁹ [100] Listy Annibala z Kapui. – Warszawa, 1852. – S.253-254; [254] Макушев В.В. Итальянские архивы и хранящиеся материалы к славянской истории / Приложения к XVI тому Записок Императорской АН. – Санкт-Петербург, 1870. – С.5-6.

гетьман Серпяга) [297] [263] [264] [280] [172]⁵³⁰.

Після страти Підкови гетьман Шах з двома сотнями козаків раптово напав за Дністром на караван, який віз як гарач султанові від господаря Петра V зібрані кошти, тестя Підкови, його дружину та ще 7 дружин молдавських прихильників Підкови. Скарбниця і бранці потрапили до рук козаків [233]⁵³¹.

Цікаво, що Олександр V Злісний, якого козаки посадили на молдовський престол у червні 1592 р., називав себе братом Івана Підкови. Олександр був сином господаря Богдана IV, скиненого Івонею. Чи справді тоді Іван Підкова належав до молдовського княжого роду чи просто Олександр використав популярність його імені? Сподівання Олександра V на допомогу своїх польських родичів не виправдалися. У вересні 1593 р. він втратив престол, був захоплений турками і страчений [233]⁵³².

У 1583 р. на Січі з'явився один з цікавих авантюристів, якому завдячуємо опису Томаківки і тогочасного січового товариства. Самійло Зборовський був наймолодшим з шести синів краківського каштеляна. Замолоду він шукав пригод у війську цісаря Максиміліана II. При дворі Генріха Валуа на поєдинку вбив каштеляна Ваповського, за що був банітований і мусив покинути Польщу. Якийсь час служив у Стефана Баторія з яким повернувся назад. Прагнувши заслужити зняття баніції, він за прикладом князя Б.Ружинського вирушив на Січ. З ним було 70 шляхтичів-васалів та певне число надвірних козаків. Восени 1583 р. загін Зборовського досягнув о.Томаківки і отримав дозвіл прибути до коша. Сам Зборовський

⁵³⁰ [297] Смирнов Я.И. Описание одного польского сборника портретов XVII века // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове (1909). – Т.3. – Москва, 1911. – С.435; [263] Мохов Н.А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70-80-х годах XVI в. И деятельность И.Подковы // Уч. Зап. Ин-та истории, языка и литературы Молдавского ф-ла АН СССР. – Т.62. – 1957; [264] Його ж. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев, 1961. – С.55-63; [280] Романець О. Джерела братерства. Богдан П.Хашдеу і східно-романсько-українські взаємини. – Львів, 1971. – С.124; [172] Гацак В. Фольклор и молдавско-русско-украинские исторические связи. – Москва, 1975. – С.34-42.

⁵³¹ [233] Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С.101-102.

⁵³² [233] Там само. – С.104.

планував організувати похід на Путивль, щоби у такий спосіб допомогти польському війську, яке застрягло під Псковом.

Без особливих проблем авантюрист зумів стати кошовим отаманом і переконав козаків у перспективах походу на Путивль. Це його запалило і він почав організовувати союзників, вступивши в переговори в урочищі Карайте бек з Мегмет-Гіреєм. Але хан не мав намірів встрявати у московську авантюру. Від султана він отримав фірман, який зобов'язував його виступити у похід проти Персії. Тому Мегмет-Гірея цікавила безпека Криму від козаків. Оцінивши правильно аванюриста С.Зборовського, хан назвав його сином, подарував 12 коней з пишною зброєю і 3 парчеві жупани та пообіцяв молдовський престол в обмін на стримування козаків. У ході переговорів Зборовський навіть сам погодився взяти участь у поході на Персію, Але козацька рада не тільки не підтримала цієї чергової авантюри, Але пригрозила вбити отамана. Тому, коли хан прислав півтори тисячі татар з мусталиком, С.Зборовський не ризикнув до них приєднатися з невеликою групою прихильників, які готові були йти на Персію, побоюючись, що за його відсутності козаки нападуть на Крим, а це коштуватиме йому голови. Тому у Криму його серйозно не трактували. І тому, коли претендент на молдовський престол виступив з козаками в похід на Молдову, ординська допомога не прийшла. Зрештою вона і не могла прийти, бо хан не міг порушити прерогативи султана як верховного сюзерена Молдови і Криму. Похід провалився. Зборовський мусив залишити Січ [131]⁵³³.

Нічого не добившись на Січі, С.Зборовський вирішив допомогти старшому братові К.Зборовському проти його політичного противника канцлера Я.Замойського. З кількома шляхтичами, які були з ним на Січі, він вирішив напасти на канцлера. Останнього попередили. С.Зборовського схопили і 26.05.1584 р. стратили.

Напередодні війни Оттоманської Порти з імперією Габсбургів за Угорщину (1593–1606) цісарська дипломатія звернула увагу на козаків.

⁵³³ [131] Pamiętniki o Samuelu Zborowskim zebrani przez L.S. – Poznań, 1848.

Приводом до війни послужили постійні втручання Габсбургів в угорські справи, які вони, носячи титул угорських королів, вважали своїми, та спроба звільнитися від щорічної сплати данини, нав'язаної Карлові V стамбульською угодою 23.04.1533 р. У зв'язку з цим була організована місія хорватського священика Олександра Комуловича у 1592 р. із завданням організувати козацьку диверсію на Акерман або Гезлеві. На початку квітня 1593 р. Миколай Варкочі, посланий цісарем до Москви, отримав завдання розвідати про козаків [187]⁵³⁴. У листопаді 1593 р. Комулович отримав повноваження від папи Климента VIII. У Римі також вирішили скористатися з послуг козаків, узгодивши з останніми дії козацьких військ. У кінці 1593 р. гетьман Г.Лобода здійснив похід у Молдову. Захоплений його успіхами Комулович писав, що отримавши від молдовського господаря гармати, козаки зможуть вчинити диверсії проти Монкастро (Акерману), Кілії та інших фортець султана на морському побережжі [340]⁵³⁵.

21 грудня 1593 р. прийому у австрійського посла Матвія Ваккера, який мав інструкцію встановити контакти з козаками, добився шляхтич Станіслав Хлопіцький, який запропонував козацьку допомогу у боротьбі проти Туреччини. Це було настільки актуально, що посол відразу ж відправив Хлопіцького у Відень, де його у січні 1594 р. прийняв сам цісар Рудольф II. Імператор пообіцяв козакам за допомогу 27 тисяч дукатів, а Хлопіцького прийняв на службу. Останній присягнув на вірність цісарю 7.02.1594 р. Його було тут же відправлено до козаків разом з місією, очоленою досвідченим дипломатом Еріхом Ляссотою фон Стеблаї.

Останньому було 44 роки. Він слухав лекції у Лейпцігському та Падуанському університетах, воював у війську короля Філіпа II у Португалії у 1579-1584 рр., служив ерцгерцогу Максиміліану і разом з маршалком Христофором фон Теуффенбахом представляв його інтереси на елекційному

⁵³⁴ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603)... – С.22-23.

⁵³⁵ [340] Jorga N. Geschichte..., – Р.207.

сеймі у 1587 р. Був послом у Москву і розумів слов'янські мови [59]⁵³⁶.

Поки Хлопіцький обертаяся у Відні М.Ваккер встановив контакти із Валіцьким з оточення реєстрового гетьмана Я.Оришовського. Через останнього він довідався, що після Косинського у козаків став гетьманом знову давній противник турок Б.Микошинський, а другим старшим (tribunus) є Григорій Лобода. Валіцький обіцяв 10 тисяч козаків. Йому повідомили про місію С.Хлопіцького і його поїздки до Відня [194]⁵³⁷.

Не тратив даремно часу і абат О.Комулович. У квітні 1594 р. він провів переговори з гетьманом Б.Микошинським. Наслідком цих переговорів, як вважав сам Комулович, був похід Г.Лободи до Аккермана на 40 чайках, у якому взяло участь більше тисячі козаків [165]⁵³⁸. 18-20.03.1594 р. це військо облягало турецьку фортецю та плюндрувало місто. Втрати турків за оцінкою автора реляції сягали 2,5 тисяч війська та 8 тисяч простого люду [155]⁵³⁹. Втім С.Хлопіцький, якому вдалося добратися на Січ на початку 1594 р. з повідомленням про місію Ляссоти, вважав цей похід наслідком власних зусиль [62]⁵⁴⁰. За польськими даними у поході, який очолювали Г.Лобода і Ф.Полоус, взяли участь 1300 козаків на 45 чайках [133]⁵⁴¹. Скоріше всього таки активність козаків у Молдові була викликана діяльністю О.Комуловича.

Після повернення з-під Аккерману Г.Лободи та Ф.Полоуса 31.05.1594р. з Січі виступив сам гетьман Б.Микошинський. Він повів на 50 чайках 1300 козаків. Але цей похід не був вдалим. При Очаківській переправі козаки наштовхнулися на Орду, яка переправлялася через Дністер для маршу у Молдову і Трансильванію. Микошинський мав з ординцями дві сутички – одну на воді, другу – на суші. В ході цих сутичок вдалося взяти в полон

⁵³⁶ [59] Ляссота Э. Путевые заметки Эриха Ляссоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примечания Ф.Бруна. – Санкт-Петербург, 1873.

⁵³⁷ [192] Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками..., – С.9-10.

⁵³⁸ [165] Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину св. Василя Великого. – 1963. – № 10.

⁵³⁹ [155] Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594 // Записки НТШ. – Т.10. – 1896. – С.10-18.

⁵⁴⁰ [62] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1. – С.172.

пораненого в коліно ханського придворного Белека, але завадити переправі гетьман не зміг. Татар підтримав султанський флот. За свідченням козаків він мав 8 галер, 15 парусників („каравел”, як визначив австрійський дипломат) та 150 сандал. Тому козаки відступили на Січ [41]⁵⁴².

Коли 18 червня 1594 р. Б.Микошинський повернувся на Січ, його вже чекали Е.Ляссота та посланець московського царя Василь Никифорович, якого гетьман прийняв першим 19 червня [62]⁵⁴³. Е.Ляссота добирався на Січ через Львів та Київ, причому посольство зіткнулося з протидією польного гетьмана С.Жолкевського, якому не подобалася спроба втягнути Річ Посполиту через козаків у війну проти Порти. Гетьман пробував схопити С.Хлопцького, але останній прослизнув попереду посольства [187]⁵⁴⁴. Від гирла Псла до Січі австрійський дипломат їхав із московським посланцем. Січ, після зруйнування укріплень на о. Томаківка у 1593 р. кримським військом, розміщала на о. Базавлук у гирлі р.Чортомлик, Підпільної і Скарбної. Острів мав форму трикутника і був укріплений частоколом та сторожовими вежами. Ляссота швидко виявив, що С.Хлопцький – самозванець і військо його не посилало. Він запропонував козакам угоду з восьми пунктів. Згідно пункту другого вони повинні були організувати похід на Очаків. Пункт п'ятий визначав посольство козаків до цісаря, куди мали увійти Хлопцький, Сасько Федорович і Нечипір. Крім того козаки отримували 8 тисяч золотих дукатів. 3.07.1594 р. з козацькими посланцями та листом до цісаря посольство рушило назад [187]⁵⁴⁵.

Цісарській дипломатії вдалося схилити до антитурецького союзу князя Трансільванії Жигмонта Баторі, який силою подавив опозицію. 5.11.1594 р. було офіційно сформовано союз між князем Трансільванії Жигмонтом Баторі, господарем Валахії Михайлом та господарем Молдови Ароном.

⁵⁴¹ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.88.

⁵⁴² [41] Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – Київ, 1941. – С.19-21.

⁵⁴³ [62] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1. – С.173.

⁵⁴⁴ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603)... – С.34-35.

⁵⁴⁵ [187] Там само. – С.38-49.

Початки ж співпраці дунайсько-карпатської коаліції, до якої Молдова намагалася долучити козаків, сягають ще зими 1594 р.

Намагалася втрутитися у цю боротьбу на стороні християнської коаліції, не втягуючи свою країну у війну проти Оттоманської Порти і еліта Речі Посполитої. Саме тому польний гетьман С.Жолкевський спокійно писав до свого шефа Я.Замойського: „Козаки поспішно озброюються... безумовно готуються іти на турецькі землі” [133]⁵⁴⁶. Саме тому на допомогу молдованам та валахам збирав свої загони і С.Наливайко, причому з відома та за підтримкою князя В.-К.Острозького, про що свідчать лист до князя Радзивіла від 5.02.1594 р. та інші документи [233]⁵⁴⁷. Не маючи змоги їх заперечити, В.Голобуцький висунув тезу, що Наливайко планує широку антифеодальну боротьбу, просто обманув князя В.-К.Острозького та інших політиків [173]⁵⁴⁸. Факти свідчать про інше.

У квітні 1594 р. Наливайко писав князеві про успіхи своєї місії: „По милості Божій товариства зібралось вже немало, при цьому таких людей, що звикли жертвувати не лише своїм часом, а й життям” [133]⁵⁴⁹. На початку літа з Брацлавщини з військом у 2,5 тисячі Наливайко виступив у Молдову. Його завданням було не допустити прориву татар в угорські землі. Однак незважаючи на захоплені трофеї та кілька тисяч коней, козаки Наливайка свого завдання не виконали. Татари обдурили Наливайка, прорвалися через Покуття, спалили Снятин, Жуків, Тлумач, Тисменицю та околиці Галича, обійшли біля Самбора військо коронного гетьмана і канцлера Я.Замойського і таки вторгнулися в землі Жигмонта Баторі [187]⁵⁵⁰. Розлючений канцлер написав М.Язловецькому про необхідність організувати напад козаків на Крим. Папський і цісарський посланець О.Комулович активно підштовхував Замойського до залучення козаків. Так само він намовляв молдовського

⁵⁴⁶ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.45.

⁵⁴⁷ [233] Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т.2.– Санкт-Петербург, 1874. – №4. – С.433.

⁵⁴⁸ [173] Голобуцький В. Запорожское казачество.., – С.131.

⁵⁴⁹ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.88.

⁵⁵⁰ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.51.

господаря Арона до злучення з козаками [187]⁵⁵¹. Але господар Арон не спішив повністю розривати з турками.

30.08.1594 р. О.Комулович підписав угоду з М.Язловецьким і з обіцяних 12 тисяч золотих флоринів виплатив наперед 10 тисяч. Язловецький негайно ж звернувся до козаків. Об'єднані сили Г.Лободи, С.Наливайка разом з його надвірним військом сягнули 6 тисяч. З ними сушею подільський воєвода виступив до Акерману. Але по дорозі з різних причин козацьке військо, захопивши деяку здобич, розбіглося. До Акерману дійшло заледве 80 козаків. Молдовани не наддали ніякої допомоги. М.Язловецький не ризикнув на серйозні бойові дії силами власного надвірного війська і відступив назад. Невдача так серйозно вплинула на нього, що він не виніс неслави і раптово помер [141] [165]⁵⁵².

С.Наливайко, покинувши військо М.Язловецького, вернувся до Брацлава, прогнав старосту Ю.Струся і знову виступив в Молдову у напрямку до Кілії, по дорозі невдало пробуваючи здобути Бендери. Його козаки спалили біля 500 сіл та взяли до 4 тисяч бранців [194]⁵⁵³. По дорозі назад господар Арон з 7-тисячним військом підстеріг Наливайка і розгромив його. Козаки втратили 1,5 тисячі чоловік [187]⁵⁵⁴.

У вересні 1594 р. С.Наливайко зосередив свої сили у Брацлаві. У жовтні сюди підійшов Г.Лобода. Вперше сили козаків сягнули 12 тисяч. Військо мало 40 хоругв, в т.ч. 2 цісарські з чорними орлами. Гетьманом було обрано Г.Лободу, Наливайко став його „поручником”. Військо Лободи біля Сорок перейшло Дністер, під Сучавою у трьох битвах розгромило господаря Арона, який втік у Валахію. Столиця Молдови Ясси була підпалена козаками [187]⁵⁵⁵.

⁵⁵¹ [187] Там само. – С.54.

⁵⁵² [141] Киевская старина. – 1898. – №6. – С.101-102; [165] Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року / Записки чину св. Василя Великого. – 1963. – № 10.

⁵⁵³ [192] Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595., – С.23.

⁵⁵⁴ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.55.

⁵⁵⁵ [187] Там само. – С.57.

Козаки повернулися до Бару, а С.Наливайко невдовзі розгорнув повстання, яке охопило Брацлавщину, Волинь та Київщину [186] [148] [279] [261] [226] [244] [245]⁵⁵⁶. А господар Арон звернувся до цісаря із жалобою на козаків. У Відні ж не подобалася його надто обережна стосовно турків політика. Вів Арон і переписку з козаками, посилаючись на союз дунайських князівств проти турків. У Відні прийняли посольство гетьмана Оришовського, який підписав угоду і отримав плату за два місяці наперед та цісарські хорогви [187]⁵⁵⁷. У серпні з дипломатичною місією в Москву було послано С.Хлопіцького як цісарського посланця. Під час цих переговорів, які Мали схилити Москву до антитурецької коаліції, востаннє згадується ім'я гетьмана Богдана Микошинського. У Москві його вважали царським підданим [187]⁵⁵⁸.

У листопаді 1594 р. у Барі відбулася зустріч Г.Лободи, Я.Оришовського та С.Хлопіцького. Наслідком її була домовленість щодо дій проти турків та кримчаків. Ще зимою один козацький загін дійшов до Очакова. У кінці лютого 1595 р. козаки виступили на допомогу господареві Арону під Анкерман, Білгород та Кілію. Цей похід не був успішним [187]⁵⁵⁹. Знову далася взнаки нерішуча політика господаря Арона.

Зрештою Жигмунт Баторі підтримав невдоволених Ароном і здійснив переворот, який привів на молдовський престол Стефана Розвана. Угодами від 20.05.1595 р. та 30.06.1595 р., підписаними у Дюлофегерварі, господар Валахії Михайло та господар Молдови Стефан Розван признавали зверхність Жигмонта Баторі та об'єднання зусиль в антитурецькій боротьбі. У серпні

⁵⁵⁶ [186] Доманицький В. Причинки до історії повстання Наливайка // Записки НТШ. – Т.40.– 1901.– С.1-6; [148] Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. Додатки. – Прага, 1942. – С.100-110; [279] Рознер И.Г. Северин Наливайко. – Москва, 1961; [261] Мишко Д.І. Северин Наливайко. – Київ, 1962; [226] Крикун М.Г. До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник. – Т.2, – Київ, 1993. – С.153-160; [244] Леп'явко С.А. Семерій Наливайко // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.53-85; [245] Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.212-268.

⁵⁵⁷ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.59.

⁵⁵⁸ [187] Там само. – С.59.

1595 р. полководець трансільванського князя Дьєрдь Борбей звільнив від турків 13 прикордонних фортець на лінії ріки Марош. Жигмонт Баторі зібрав величезне по тих часах військо з 20 тис. кінноти та 32 тис. піхоти і, з'єднавшись з валашським воєводою Михайлом, прозваним Хоробрим, який привів 8-тисячне військо, здобув важливі міста Тирговиште та Джурджу.

Саме у цей час в спину коаліції вдарила Польща, яка вважала, що настав час реалізувати давні плани перетворення Молдови у польського сателіта. У серпні 1595 р. трьома колонами (зліва польний гетьман С.Жолкевський, в центрі – коронний гетьман і канцлер Я.Замойський, справа – кам'янецький староста М.Потоцький з надвірними командами князя С.Корецького, Стефана та Андрія Потоцьких, Я.Зебжидовського, Тарла та інших. Вони йшли садовити на молдовський престол Єремію Могилу, який доводився тестем М.Вишневецькому, С.Корецькому та С.Жолкевському [104]⁵⁶⁰.

Тим часом літом 1595 р. в союзі з новим молдовським господарем Стефаном Розваном козаки добилися значних успіхів. Козаки здобули Бендери і виступили під Аккерман. Санджак-бей Гасан мав під рукою до 20 тисяч війська. Його атакувала козацька флотилія у 300 чайок. Чотири галери були взяті на абордаж, а козацькі гармати почали обстрілювати фортецю. За не зовсім перевіреними даними і Аккерман був здобутий козаками [340]⁵⁶¹. Запорозьким гетьманом на той час був Федір Полоус.

С.Наливайко з 2 тисячами козаків у серпні 1595 р. з'єднався з волоським господарем Михайлом Хоробрим і два місяці допомагав ерцгерцогові Максиміліану в угорських землях. Козаки отримали від Максиміліана велику хорогву і через Самбір вернулись назад [187]⁵⁶². Більшість з них закінчила свій шлях в таборі під Солодицею у наступному 1596 р.

⁵⁵⁹ [187] Там само. – С.66.

⁵⁶⁰ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1726-1730.

⁵⁶¹ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.211-213.

⁵⁶² [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603)... – С.72.

Восени 1595 р. під Яссами військо Я.Замойського, чисельність якого сягнула 15 тис. після приєднання 2 тис. надвірного війська князя В.-К.Острозького та 500 чоловік надвірного війська князів Збаразьких, розгромило молдовського господаря Стефана Розвана, який потрапив в полон і був страчений [104]⁵⁶³. Господарем став Єремія Могила. Ординці з турками обдурили знову Я.Замойського і Синан-паша прорвався у Руське воєводство, а 9 листопада здобув Раву. Г.Лобода відмовився допомагати полякам. Образи, молдовські події і полум'я війни Наливайка перемішалися в одному вирі. Коли турецько-татарські війська поверталися через Молдову, Я.Замойський з 7-тисячним військом перехопив Синан-пашу і наніс йому поразку біля Цецори. Там же було заключено угоду про визнання господарем Єремію Могилу в обмін на обіцянку вгамування козаків [187]⁵⁶⁴.

Козацька війна С.Наливайка на довший час виключила козаків від участі у війні дунайської коаліції проти турків. Полковник Кароль Кремпський, який був чи не найкращим достойником у Лободи та Наливайка, літом 1596 р. не мав навіть можливості подумати про якісь походи проти турків чи ординців. Разом з Федором Полоусом, який знову очолив козаків восени 1596 р. [133]⁵⁶⁵, вони рятували рештки козацтва. У листі польного гетьмана С.Жолкевського від 10.07.1596 р. вже згадується гетьман Христофор Нечковський, а у листі від 15.06.1597 р. – інший гетьман Гнат Василевич [133]⁵⁶⁶. Обидва турбувалися захистом півдня від ординців.

Рівночасно з ними був реєментар реєстру, а пізніше гетьман Тихін Байбуза. Саме з ним вів у 1597 р. переговори Е.Ляссота про відновлення козацької служби цісареві [187]⁵⁶⁷. Але між козаками вже наступила взаємна ненависть та непримиренність, викликана втратою частини козацтва своїх привілеїв. На той час реєстр знаходився під наглядом черкаського підстарости князя Кирика Ружинського, колишнього нереєстрового гетьмана.

⁵⁶³ [104] Bielski M. Kronika Polska. – Т.3. – Sanok, 1856. – S.1750.

⁵⁶⁴ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.68.

⁵⁶⁵ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.87.

⁵⁶⁶ [133] Id., – S.89, 92.

У листі до нього Т.Байбуза добивався, щоби у січовиків забрали гетьмана, а призначала такого тільки з дозволу короля [133]⁵⁶⁸. Коли знову нереєстровим гетьманом став Ф.Полоус, на початку 1598 р. Т.Байбуза здійснив напад на Січ. В цьому бою січовики понесли значні втрати, зокрема загинув соратник Полоуса – Мітла [133]⁵⁶⁹. В полон потрапив князь Флоріан Гедройц з давнього литовського роду, який свого часу пристав до Наливайка і залишився серед козаків [291]⁵⁷⁰. Успіхи Т.Байбузи були короткочасними. Вже літом січовики Ф.Полоуса з'явилися на о.Хортиця, де стояв зі своїми козаками Т.Байбуза і змусили його приєднатися до спільного походу в прикордонні староства для поповнення припасів. Окремі ватаги дійшли аж до Полісся [133]⁵⁷¹. З цього приводу дозорця над козаками князь К.Ружинський писав до Я.Потоцького у листопаді 1598 р.: “Так краще, коли вони самі себе поїдають” [133]⁵⁷². Нова спроба осавула Байбузи Семена Скалозуба із кінним загоном 120 чоловік наскочили на Січ закінчилася повним розгромом. Байбуза писав, що “було там кілька десятків дійсно знатних і родовитих шляхтичів.” [133]⁵⁷³ Схоже, що цей осавул Семен Скалозуб змінив Т.Байбузу на уряді реєстрового гетьмана у 1598 – 1599 рр. [187]⁵⁷⁴, поки козацтво не об'єдналося під булавою Самійла Кішки.

Останній був незвичною людиною. Відприск відомої магнатської родини Кішок, Самійло замолоду з якихось причин опинився в козацькому середовищі і під час морського походу потрапив у полон, де протягом довгих 25 років був гребцем на галерах. У 1599 р. біля Гезлеві він організував бунт галерних невольників і зумів повернутися на Січ. Цей подвиг зберегла козацька дума „Самійло Кішка”. Кішка виявився неабияким політиком. Йому

⁵⁶⁷ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.133.

⁵⁶⁸ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.87.

⁵⁶⁹ [133] Id., – S.87.

⁵⁷⁰ [291] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.133.

⁵⁷¹ [133] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – S.87.

⁵⁷² [133] Id., – S.88.

⁵⁷³ [133] Id., – S.88-89.

⁵⁷⁴ [187] Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603).., – С.135-136.

вдалося добитися оправдання козацтва і повернення старих привілеїв. У відповідь він демонстрував цілковиту лояльність стосовно уряду, зумівши переконати козаків в необхідності такої політики.

Тим часом валашський господар Михайло Хоробрий, який після перемоги над турками у битві біля Келугерені (1595 р.) нарощував сили і поступово став лідером, об'єднуючи дунайські князівства під своєю владою, прийняв титул “господаря Валахії, Трансільванії і всієї молдовської землі”, прогнавши Єремію Могила. Це викликало шалений спротив перш за все поляків. Канцлер Ян Замойський почав збирати сили. В поході взяли участь і козаки гетьмана Самійла Кішки. Господар Михайло Хоробрий потерпів поразку, а невдовзі 19.08.1601 р. був підступно вбитий [275]⁵⁷⁵. Господарем став знову Єремія Могила.

Але частина козаків продовжувала підтримувати Михайла Хороброго у 1600–1601 рр. У 1601 р. козаки, переслідуючи турків, настигли їх у Сороках, де вчинили жорстоку розправу над полоненими [340]⁵⁷⁶. Польський посол до кримського хана Лаврін Пісочинський у 1601 р. вислухав чергову порцію скарг на козаків.

У 1602 р. запорозькі козаки розорили Констанцу та турецькі фортеці у Молдові [340]⁵⁷⁷. Польський посланець писав до короля з Акерману 12 травня 1602 р., доповідаючи, що за тутешніми чутками козаки прорвалися з Дніпра на 30 чайках з екіпажами по 50-60 чоловік та кількома галерами, захопленими у турків. Недалеко від Кілії вони мали бій з акерманським санджак-беєм Гасан-агою. 13 травня козаки підійшли до Акерману і стали біля Бугазу. Тут їм потрапив у руки торговельний корабель, який йшов з Кафи. Турки покинули судно і втекли, а греків козаки відпустили. Через непогоду козацька флотилія простояла біля Акерману два дні. 16 травня

⁵⁷⁵ [275] Палаузов С.Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия. – Санкт-Петербург, 1859. – С.46-47.

⁵⁷⁶ [340] Jorga N. Geschichte..., – P.216-217.

⁵⁷⁷ [340] Id., – P.217.

козаки прийшли до гирла Дніпра [232]⁵⁷⁸. Польській дипломатії довелося витримати атаку розлючених цими подіями турків.

10.07.1606 р. в Молдові помер господар Єремія Могила. Господарем став його брат Симеон, який також несподівано помер 24.09.1607 р. Владу захопив його син Михайло (24.09 – 19.12.1607). Але у події втрутився князь Михайло Михайлович Вишневецький, який вторгнувся у Молдову зі своїм надвірним військом та запорожцями і посадив на престол свого свояка Костянтина Могилу [17]⁵⁷⁹.

Господаря Костянтина Могилу, який втік у Хотин у 1611 р. скинув з престолу турецький ставленик Стефан IX Томша при допомозі татар. Шурин господаря Стефан Потоцький з 6 тисячами надвірних військ українських магнатів і козаків у 1612 р. виступив на допомогу Костянтину Могилі і був розбитий під містечком Коркуллуйсас біля Пруту 30-тисячним військом ординців та прихильників Стефана IX [76]⁵⁸⁰. На підставі цього походу російський історик М.Алекберлі оцінив як низький військовий стан Речі Посполитої [135]⁵⁸¹, зовсім не враховуючи, що молдовські авантюри здійснювалися окремими магнатами не тільки без погодження з королем та сеймом, а й проти їх волі, тоді як основні сили держави були зв'язані у іншій авантурі – московській. Тому у 1615 р. провалилася чергова спроба князів Михайла-Корибута Михайловича Вишневецького та Самійла Корецького зі своїми надвірними військами посадити на молдовський престол Олександра Могилу [17]⁵⁸².

Не варто, однак, ідеалізувати козацтво як свідомого захисника віри і справедливості. Так само небезпечно вбачати у козацьких виправах до Молдови одне бажання допомогти братньому православному народові у його боротьбі проти турецького поневолення. Дух авантюризму, до речі властивий

⁵⁷⁸[232] Кулиш П.А. История воссоединения Руси., – Т.2. – С.173-177.

⁵⁷⁹ [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.131.

⁵⁸⁰ [76] Петрушевич А.С. Дополнение к сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1891. – С.53-54.

⁵⁸¹ [135] Алекберли М.А. Борьба украинского народа., – С.151-152.

⁵⁸² [17] Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – С.133.

епосі сарматизму, був присутній не тільки в українських магнатів.

Подібний характер носила участь козаків у угорських подіях. В розпал боротьби між трансільванським князем Габором Бетленом та Габсбургами, останні поставили на графа Юрія III Другета (1583-1620). Амбітний закарпатський феодал у 1609 р. повернувся у католицьку релігію, у 1613 р. заложив єзуїтську колегію в Гуменному і очолив контрреформацію в угорських землях, де Г.Бетлен якраз з допомогою реформатів сподівався повалити владу Габсбургів. Юрій III вже бачив себе князем. Г.Бетлен вислав проти нього Ю.Ракочі. Друге втік у Польщу, де польські магнати, які його підтримували як католика, допомогли набрати кілька тисяч козаків. Це військо біля Кошіце та біля Гуменного у 1619 р. розгромило війська трансільванського князя. Ці перемоги мали більший вплив на закарпатських українців, які вбачали у козаках своїх визволителів, та на позицію Оттоманської Порти, яка вбачала у таких діях чергове втручання польської сторони у справи територій, які знаходилися під сюзеренітетом султана, ніж на долю Юрія III Другета та. Володіння його були конфісковані Г.Бетленом, а сам він знову мусив втікати до Польщі, де його отруїли 21.06.1620 р. [298] [153] [267]⁵⁸³.

Літом 1620 р. Іскандер-паша з 60-тисячним військом вступив у Молдову. До нього приєдналося військо Білгородської орди Кантемір-мурзи. Турецький полководець мав намір відновити на молдовському престолі Стефана IX Томшу та виступити далі на допомогу чехам проти Габсбургів. Польща не брала участі у Тридцятилітній війні, що саме розгоралася, але як католицька країна підтримувала контрреформацію та Габсбургів. Загони польських козаків В.Лісовського вже служили Габсбургам. Крім того Польща вважала за потрібне підтримати господаря Граціані. Тому 2 вересня 1620 р. коронний гетьман С.Жолкевський вступив у Молдову. У складі його війська

---

⁵⁸³ [298] Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1937. – С.106-107; [153] Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. – № 1-3; [267] Нариси історії Закарпаття. – Т.1. (з найдавніших часів до 1918 року) / Відпов. Ред. І.Гранчак. – Ужгород, 1993. – С.105.

були переважно команди українських магнатів. 17.09.1620 р. це військо було оточене переважаючими силами Іскандер-паші. У перший же день загинув В.Калиновський з усім своїм загonom, сформованим переважно з уманських козаків. Прикриваючись табором гетьман С.Жолкевський 29.09.1620 р. почав відступ і дійшов за милою до Могильова-Подільського, але через прикру помилку, яку блискуче використав турецький полководець, 6.10.1620 р. табір було розірвано. Сам гетьман і більшість його війська згинули, решта потрапило в полон. Серед полонених був князя С.Корецький, чия гарячкувата активність спровокувала дії Іскандер-паші (князь помер у полоні 1622 р.), С.Конєцпольський, Лука і Ян Жолкевські, Струсь, Балабан та інші (в їх числі і майбутній гетьман Б.Хмельницький) [367]⁵⁸⁴.

Цецорська поразка підштовхнула Османа II до Хотинської війни. Хотинська війна добре досліджена і зупинятися на її моментах немає потреби. На самому її початку козацький гетьман Яків Неродич-Бородавка послав до Молдови 5-тисячне військо із 20 мідними та 3 залізними гарматами, яке прогнало господаря Стефана IX Томшу, наробило великої паніки біля Ясс та Сучави і розбило сілістрійського пашу [138] [351]⁵⁸⁵. Завдання частин цього війська було розвідувати просування султанського війська і ординців Джанібек-Гірея, який йшов на з'єднання з Османом II. Один із цих загонів над Прутом настиг авангард Гуссейн-паші. У нерівному бою більшість козаків загинула, а біля сотні засіло у печері біля дороги, якою йшли на Хотин головні султанські сили. 18.08.1621 р. козаки зустріли ці сили вогнем із печери. Бій тривав до загибелі всіх оборонців печери. На протилежному березі Пруту дві козацькі сотні на цілий день затримали переправу Хаджек-паші та яничар [121]⁵⁸⁶.

⁵⁸⁴ [361] Tretiak J. Historia wojny Chocinskiej (1621). – Kraków, 1921. – S.37-40.

⁵⁸⁵ [138] Анасян А. Отголоски битвы при Хотине (1621) в армянских источниках // Великая дружба. – Москва, 1957. – С.229; [351] Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – T.11. – Cz.2. – Warszawa, 1964-1965. – S.124.

⁵⁸⁶ [121] Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. – T.1. – Warszawa, 1824. – S.156-157.

Героїчна оборона Хотина 2.09-28.09.1621 р., у якій прославилися козаки гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, а також сформовані в українських землях коронні континенти і хорогви князів Д.Заславського, Ю.Збаразького та інших, врятувала Річ Посполиту від османського завоювання [345] [367] [347] [352]⁵⁸⁷.

---

⁵⁸⁷ [345] Naruszewicz A. Hiatorya Chodkiewicza. – T.2. – Warszawa, 1805. – S.19-325; [361] Tretiak J. Op.cit. – S.49-238; [347] Pajewski J. Bunczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1960; [352] Podhorodecki L. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1968.

ВИСНОВКИ

1. Впродовж другої половини XVI – на початку XVII ст. у складному вузлі взаємин Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московської держави склався стан стійкої рівноваги, у якій Річ Посполита та Московська держава у взаємному протистоянні потребували підтримки Порти, тоді як остання не була зацікавлена у загостренні відносин із жодною з цих держав, будучи зв'язаною на інших напрямках. Таке становище диктувало політику сторін як у Північному Причорномор'ї, так і стосовно українських земель.

2. Кримське ханство не було зацікавлене у збереженні миру у Північному Причорномор'ї і служило основним фактором дестабілізації у цьому регіоні. Крим підштовхували до агресивних дій уряди Речі Посполитої та Московської держави, зацікавлені у його використанні одна проти одної. Найбільш негативно позначився кримський фактор на становищі українських земель.

3. Протягом другої половини XVI – на початку XVII ст. в основному завершилося формування українського і російського козацтва як автономної військової сили, здатної впливати на політику держав не тільки у Північному Причорномор'ї, а й у Східній та Центральній Європі.

4. Козацькі військові формування за своїм складом, організацією та озброєнням були здатні протистояти кримському війську, османським гарнізонам та військам інших сусідніх держав. На розвиток козацького війська найбільший вплив мали турецько-кримські аналоги.

5. Надвірне військо українських князів та коронні континенти, які формувалися в українських землях і переважно з українського населення, розвивалися в традиціях еволюції княжого війська під впливом кращих європейських зразків.

6. Система оборони південних кордонів українських земель залишалася недосконалою, відстаючи від вироблених у сусідніх країнах, через що перехід від оборонної до наступальної тактики в останній третині XVI ст. був виправданим.

7. Походи проти Криму, вершиною яких було здобуття Кафи у 1616 р., а також морські походи до турецьких берегів, найбільші успіхи яких припадають на 1615-1620 рр., були не тільки реакцією козацтва на зростання турецько-татарської експансії, а й частиною стратегії козацтва, яке добивалося узаконення своєї ролі в суспільстві. Ця стратегія була однією з причин, яка привела до Хотинської війни.

8. Рівень військового розвитку українських земель відповідав рівню розвитку інших держав Східної та Центральної Європи. При цьому континенти військ українських князів та коронних військ не поступалися кращим європейським зразкам. Українське козацтво зуміло створити одну з кращих європейських структур легких військ, здатних протистояти не тільки кримській армії та османським гарнізонам, але й військам Московської держави, молдовським та частково угорським військам. Ця військова організація не могла протистояти лінійним військам європейських держав, зокрема, Речі Посполитої, хоча остання в XVII ст. широко застосовувала козацький досвід при модернізації власних збройних сил.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ПРАЦЬ

АРХІВИ

1. Российский Государственный Архив Древних Актов (далі – РГАДА) – Ф.52. Сношения России с Грецией.
2. РГАДА. – Ф.79. Сношения России с Польшей.
3. РГАДА. – Ф.89. Сношения России с Турцией.
4. РГАДА. – Ф.111. Донские дела.
5. РГАДА. – Ф.123. Сношения России с Крымом.
6. РГАДА. – Ф.127. Сношения России с ногайскими татарами.
7. РГАДА. – Ф.210. Разрядный приказ. Белгородский стол; Севский стол; Московский стол; Приказной стол; Дополнительный стол; Новгородский стол; Владимирский стол.
8. Центральный Державний Історичний Архів України у Києві (далі - ЦДІА України у Києві).

ДЖЕРЕЛА

9. Акты Московского государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1890. – 432 с.
10. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А.Лишиным. – Т.1. – Новочеркасск, 1891. – 535 с.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.3 (1530-1587). – Санкт-Петербург, 1849. – 639 с.; – Т.4 (1588-1632). – Санкт-Петербург, 1851. – 619 с.
12. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – Москва, 1967. – 283 с.
13. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев. – Ч.1. – Т.1. – 1859. – XXXVII, 554 с.; – Ч.2. – Т.1. – 1861. – 531 с.; Ч.4. – Т.1. – 1867. – 461 с.; – Ч.3. – Т.1. Акты о казаках (1500-1648). – 1863. – СХХ, 406с.; – Ч.5. – Т.1. – 1869. – 637 с.; – Ч.7. – Т.1. – 1887. – 612 с.; – Ч.7. – Т.2. – 1890. – 598 с.
14. Д'Асколи. Описание Черного моря и Татарии префектом Каффы, Татарии и проч. Эмиддио Дортелли д'Асколи 1634 г. / Прим. А.Л.Бертъе-Делагарда // Записки Императорского Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.24. – 1902. – С.25-98.

15. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории, собр. Д.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Ч.1.(1649-1687). – Москва, 1859. – IV, 349 с.; – Ч.2. – Москва, 1859. – С.56-126.
16. Баркулабовская хроника, 1563-1608 // Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. 1578-1630. – Москва, 1877. – С.45-89.
17. Бевзо А.О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – 230 с.
18. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Переклад з франц. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк; передмова Я.Д.Ісаєвича, В.А.Смолія; коментарі Л.Ф.Артюх, Г.В.Боряк, О.О.Боряк, М.Г.Вавричин, Т.Ю.Гирич, Я.Р.Дашкевича, В.М.Кравченка, Я.І.Кравця, М.Г.Крикуна, Ю.Ю.Мариновського, А.Л.Печковського, В.М.Рички, В.В.Страшко, В.О.Щербака, Н.М.Яковенко. – Київ, 1990. – Кн.1. – 112 с.; – Кн.2. – 252 с.
19. Броневский М. Описание Татари (1578 г.), перевод // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т.5. – Одесса, 1867. – С.75-123.
20. Войцинский. О русской летописи с 1498 по 1649 год // Журнал Министерства Народного Образования. – 1838. – № 6. – С.1-22.
21. Воссоединение Украины с Россией. – Т.1. – Москва, 1953. – 650 с.
22. Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – Вып.1. XVI ст. – Киев, 1896. – С.89-136.
23. Греческая запись о нападении казаков на Константинополь в начале XVII века. Доклад В.М.Истрина // Записки Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.21. – 1898. – С.86-102.
24. Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовського с королевством Польским. – Санкт-Петербург, 1869. – 620 с.
25. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581-1582 гг.) / Изд. М.Коялович. – Санкт-Петербург, 1867. – 432 с.
26. Документи російських архівів з історії України. – Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів, 1998. – 441 с.
27. Донские дела. – Кн.1-2 // Русская историческая библиотека. – Т.18. – Санкт-Петербург, 1898. – 420 с.; – Т.24. – Санкт-Петербург, 1906. – 435 с.

28. Древности, изд. Временной комиссией для разбора древних актов. – Тетради 1-3. – Киев, 1846. – 232 с., – 247 с., – 198 с.
29. Думи. – Київ, 1969. – 678 с.
30. Евлашевский Ф. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564-1604 года) / Предисл. В.Антоновича // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С.124-160.
31. Еще известие о московском походе Сагайдачного // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С.200-209.
32. Жерела до історії України-Руси. – Т.8. Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1906. – 656 с.
33. Житецкий П. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Киевская старина. – 1892. – № 12. – С. 391-408; –1893. – № 1. – С.95-125; – № 2. – С.293-318.
34. [Жолкевський С.] Рукопись Жолкевского / Изд. П.А.Муханова. – Москва, 1835. – 235с.
35. [Жолкевський С.] Записки гетмана Жолкевского о Московской войне / Изд. П.А.Муханова - Санкт-Петербург, 1871. – XII, 130 с., 306 стб.
36. „Запорожская старина” / Изд. И.И.Срезневским. – Ч.1. – В.1. – Харьков, 1833. – 286с.
37. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.1. – Одесса, 1844. – С.387-390.
38. Из переписки Запорожья с польскими вельможами // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. – № 19. – Вып.2. – 1906. – С.68-70.
39. Исторические песни малорусского народа с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова. - Т.1. – Киев, 1874. – 450 с.; – Т.2. – Киев, 1875. – 486 с.
40. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Документы и материалы. – Москва, 1965. – Т.1. – 465 с.; – Т.2. – 482 с.
41. Историческое описание земли Войска Донского / Ред. В.Д.Сухоруков. - Т.1. – Новочеркасск, 1869. – 678 с.; – Т.2. – Новочеркасск, 1872. – 692 с.
42. Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – Київ, 1941. – 590 с.
43. К сведениям о казацком гетмане Иване Куцковиче // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 379-381.
44. Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А.Лисовского (осень - зима 1615 г.) / Отв. ред. Б.Н.Флоря // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. – Т.1. – Москва – Варшава, 1995. – 232 с.
45. Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – Київ, 1928. – 208 с.

46. Краткое летоизобразительное знаменитых и памятных достойных действий и случаев писание // Южнорусские летописи открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев, 1856. – С.45-105.
47. Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. 1578-1630. – Москва, 1877. – 322 с.
48. Курбский А.М. История о великом князе Московском. – Санкт-Петербург, 1919. – 386с.
49. Летописец в русских и польских що ся сторонах и якого року // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев. – 1856. – 126-139.
50. Летопись монастыря Густинского // Чтения в Об-ве истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1848. – № 8. – С.321-345.
51. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. – Москва, 1846. – 358 с.
52. [Люк Ж. де] Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625 г.) // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. – Т.2. – Одесса, 1879. – С.473-493.
53. Лясота Э. Путевые заметки Эриха Ляссоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примечания Ф.Бруна. – Санкт-Петербург, 1873. – 95 с.
54. Лясота Э. фон Стеблов. Дневник // Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – Вып.1. XVI в. – Киев, 1896. – С.105-185.
55. Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С.234-256.
56. Маржерет Ж. Состояние Российской Державы и Великого княжества Московского, с привосокуплением известий в правление четырех Государей, с 1590 года по сентябрь 1606 года // Сказание современников о Дмитре Самозванце / Пер. Н.Устрялов. – Санкт-Петербург, 1859. – С.278-289.
57. Марсильи де. Военное состояние Оттоманской империи / Перс. С франц. – Санкт-Петербург, 1737. – Ч.1. – 359 с.; – Ч.2. – 410 с.
58. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдовы, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. / Изд. В.А.Уляницкий. – Москва, 1887. – 485 с.
59. Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки НТШ. – Т.31-32. – 1899. – С.1-30.
60. [Мацеевский.] Исторические отрывки г-на Мацеевского о казаках // Журнал министерства Народного просвещения. – 1837. – № 9. – С.487-523.

61. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарифи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарий и указатели И.Е.Петросян. – Москва, 1987. – 283 с. + факсиміле автентичного тексту пам'ятки.
62. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (XVI ст.) / М.Литвин, Б. де-Виженер, Л.Горецкий, Э.Ляссота / пер. К.Мельник, под ред. В.Антоновича. – Вып.1. – Киев, 1890. – 190 с.
63. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России / Изд. Н.Качаловым. – Кн.2. – Половина 2. – Москва, 1854. – С.2-50.
64. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5. – С.55-61.
65. Мицик Ю. Регенти з документів „татарського відділу” Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – Київ, 2002. – С.318-365.
66. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды издана со списка хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова. – Одесса, 1852. – 42 с.
67. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – Москва, 1847. – VI, 92 с.
68. Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (с 1845 по 1877 гг.). – Т.1. – Киев, 1878. – 386 с.; – Т.2. – Киев, 1882. – 452с.
69. Описание документов и бумаг Московского Архива Министерства Юстиции. – Кн.9-20. – Москва, 1894-1921 [Разрядный приказ. Белгородский стол. Столбцы. – Кн.11. – Москва, 1899; – Кн.12. – Москва, 1901. – 500 + 76 с.; – Кн.13. – Москва, 1903; – Кн.14. – Москва, 1905. – 338 + 84 с.; Разрядный приказ. Севский стол. Столбцы. – Кн.19. – Москва, 1914. – 278 + 68 с.]
70. Описание столбцов Дополнительного отдела Разрядного приказа. – Москва, 1950. – 312с.
71. Павинский С.А. Обзор современного состояния польской историографии // Историческое обозрение. – 1890. – Т.1. – С.86-125.
72. Полное Собрание Русских Летописей [ПСРЛ]. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1858. – 509с.

73. Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV-XVII ст. - Вып.1. – Киев, 1899. – 385 с.
74. Памятники, изд. Временной комиссией для разбора древних актов., – Т.1. – Киев, 1845. – 656 с. – Т.2. Киев, 1848. – 640 с.; – Т.4. – Киев,1859 – 632 с.; Изд.2. Ред. О.И.Левицкий. – Т.1. Киев, 1897. – 670 с.; – Т.2. – Киев, 1897. – 665 с. – Т.3. – Киев,1898. – 630 с.
75. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI-XVII веках. Крымские шертные грамоты 1535-1692 гг. / Ф.Лашков. – Симферополь, 1891. – 320 с.
76. Петрушевич А.С. Дополнение к сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1891. – 354 с.
77. Писцовые книги Рязаньского края XVI в. – Т.1. – Вып.1. – Москва, 1967. – 429 с.
78. Повесть об осаде г.Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г. // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С.684-689.
79. Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. – Москва-Ленинград, 1954. – 438 с.
80. [Рубан В.Г.] Краткая летопись Малыя России / Изд. В.Г.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777. – 96 с.
81. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще, отколь из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то черкасские или малороссийские и запорожские, и от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки / Собр. и сост. чрез труды инж.-генерал-майора и кавалера А.Ригельмана, 1785-1786 года. – Москва, 1847. – VII, 218, 201, 147, 101, XIV, VI, 41 с.
82. Ригельман А.И. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнением о запорожских узаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранные из летописей, польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном Прокоповичем и греком Антонием катифором, фамильных записок и публичных указов, 1789 // Чтения в Имп. Об-ве Истории и Древностей Российских при Московском ун-те. – 1848. – № 6. – С.1-50.

83. Русский исторический журнал. – Кн.8. – Петроград, 1922. – 257 с.
84. [Сакович К.] Вирш на жалостный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска его королевской милости Запорожского зложонїї през інока Касіяна Саковича. – Киев, 1622. – 45 с.
85. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – 488 с.
86. Сборник Русского исторического общества. – Санкт-Петербург. – Т.38. – 1883; – Т.41. – 1884; – Т.59. – 1887; – Т.71. – 1892; – Т.95. – 1895; – Т.129. – 1910; – Т.137. – 1912; – Т.127. – Москва, 1912; – Т.142. – Москва, 1913.
87. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1. – Киев, 1911. – 320 с.; Вып.2. – Киев, 1916. – 342 с.
88. Сборник украинских песен / Изд. М.Максимовичем. – Ч.1. – Киев, 1849. – 430 с.
89. Січинський В. Чужинці про Україну. – Прага, 1942. – 243 с.
90. Собрание государственных грамот и договоров. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.521.
91. Українські народні думи та історичні пісні. – Київ, 1954; – 680 с.; Вид.2. – Київ, 1955. – 675 с.
92. Украинские народные песни / Изд. М.Максимовичем. – Москва, 1834. – 386 с.
93. Участие запорожских казаков в Хотинской войне (Из “Записок о Хотинской войне” Я.Собеского / Публ. Ф.Китченко) // Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная. - 1849. – № 47. – С.281-286; – № 48. – С.296-299; – № 49. – С.305-309; – № 50. – С.311-312.
94. Флетчер Д. О государстве Русском. – Санкт-Петербург, 1911. – 214 с.
95. [Челеби Эвлия.] Книга путешествия. Вып.1. Земли Молдавии и Украины. Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века. – Москва, 1961. – 372 с.
96. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) // Киевская старина.– 1890. – № 4. – С.232-250; № 5. – С.226-242; – № 6. – С.280-298.
97. Хроника Мотронинского монастыря // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – Киев, 1856. – С.34-67.
98. Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Warszawa, 1959. – 354 s.
99. Albertrand J. Panowanie Henrika Walezyusza i Stefana Batorego krulów polskich. Wyjęte z rękopismów Albertrandego Biskupa Zenopolitanskiego przez Zegote Onacewicza. – Т.1. – Warszawa, 1851. – VII, 522 s.
100. [Annibal z Kapui.] Listy Annibala z Kapui. – Warszawa, 1852. – 354 s.

101. Archiwum domu Radziwiłłów // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – T.8. – Kraków, 1885. – 560 s.
102. [D'Aubigne.] *Histoire Universelle du sieur d'Aubigne*. – T.1-3. – Amsterdam, 1626. – 1287p.
103. [Bielski J.] Joachima Bielskiego Dalszy ciąg kroniki Polskiej Marcina Bielskiego zawierającej dzieje od 1587 do 1598 roku. W rękopismie odkrył i do druku podał, oraz historyczno bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszczański. Z dwiema rucinami. – Warszawa, 1851. – 311 s.
104. Bielski M. *Kronika Polska*. – T.1. – Sanok, 1856. – XI, 699 s.; – T.2. – 700-1222 s.; – T.3. – 1223-1790, LXXV s.
105. Dembolecki W. *Pamiętniki o lisowczykach*. – Kraków, 1859. – 576 s.
106. Dyamieniowski W. *Diariusz (1605-1609) // Polska a Moskwa w piewszej połowie wieku XVII. Zbiór materiałów do stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*. – Lwów, 1901. – S.231-269.
107. Hejdensztejn R. *Dzieje Polski: Od smierci Zygmunta Augusta do roku 1594 / Z lacinskiego przetłomaczył M.Gliszczyński; Życiorysem uzupełnił W.Spasowicz*. - Sankt-Petersburg, 1857. - T.1. - 340 s.; – T.2. – 484 s.
108. Gorecki L. *Descriptio belli Jvoniae Voivodae Valachiae*. – Francofurti, 1578; Gorecki L. *Opisanie wojny Iwana, Hospodara wołoskiego, z Selimom II Cezarem tureckim, toczonej w roku 1574 / Przełożył z lacinskiego Władysław Syrokomla*. – Petersburg i Mohylew, 1855. – 85 s.
109. Knolles R. *The General Historie of the Turkes from the firsts bedinnig of that Nation to the rising of the Ottoman Famile*. – London, 1603. – 960 p.
110. Kraszewski J. *Wspómnienia Wołynia, Polesia i Łitwy*. – T.2. – Wilno, 1840. – 422 s.
111. Malewska H. *Listy staropolskie z epoki Wazów, list Czaplińskiego*. – Warszawa, 1959. – 212 s.
112. [Marchocki S.] Scibor M. z Marchockij Marchocie. *Historia wojny Moskiewskiej*. – Poznań, 1841. – 252 s.
113. [Maskiewicz S.] *Pamiętniki Samuela Maskiewicza, początek swój bierze od roku 1594 w lata po sobie idacę*. – Wilno, 1838. – 256 s.
114. Muratowicz S. *Relacja obywatela warszawskiego dla sprawowania Rzeczy wyslanego do Persyi w r.1602*. – Warszawa, 1777. – 254 s.
115. Orzelski S. *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572-1576 / Wyd. E.Kuntze*. – Kraków, 1917. – 574 s.

116. Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego. Na pięćciore ksiąg rozdzielone. – Kraków, 1584. – 964, CLVII, 12 s.
117. Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej. – Kraków, 1853. – 320 s.
118. Peyssonel M. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – T.1. – Paris, 1787. – 446 p.
119. Piasecki P. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznem nad zyciem i pismami autora. – Kraków, 1870. – 4, LXXXVI, 458 s.
120. Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. – T.1. – Wilno, 1843. – 580 s.
121. Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. – T.1. – Warszawa, 1824. – 389 s.
122. Sobieski J. Memuary o Chocimskiej wojne. – Kraków, 1853. – 224 s.
123. [Starczewski A.] Historiae ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI. – Vol.2. – Berolini et Prtropoli, 1841. – 386 p.; Starczewski A. Historiae ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI. – Vol.1. – Berolini et Petropoli, 1842. – 420 p.
124. [Starowolski S.] Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa, 1979. – 294 s.
125. [Valla P.] Pietro della Valla. Viadi descritte in 54 lettere familiari. – Venetia, 1661. – 440 p.
126. Volumina legum. Księgi praw. – Sankt-Petersberg. – T.2. – 1737. – 720 s.; – T.3. – 1743. – 705 s.; Przedruk: – T.2-3. – Sankt-Petersburg, 1859.
127. Vuyage de chevalier Chardin en Perce et autres lieux d'Orient / Ed. L.Langles. – V.1. – Paris, 1811. – 330 p.
128. [Wereszczyński J.] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858. – 94 s.
129. [Zbaraski J.] Listy J.Zbaraskiego // Scriptores rerum polonicarum. – T.2. – Kraków, 1880. – S.2-47
130. Zbior pamiętników o dawnej Polsce przez J.Nemcewicza. – T.1. – Łipsk, 1838. – 586 s.
131. [Zborowski S.] Pamiętniki o Samuelu Zborowskim zebrani przez L.S. – Poznań, 1848. – 242 s.
132. [Żolkiewski S.] Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wyd. August Bielowski. – Lwów, 1861. – 326 s.
133. [Żolkiewski S.] Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – 152 s.
134. Źródła dziejowe / A.Jabłonowski, S.-A.Pawiński. – T.1-23. – Warszawa, 1876-1911 (T.4. – 1877; – T.19. – 1889; – T.22. – 1896).

ЛІТЕРАТУРА

135. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – 282 с.
136. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии в период от Люблинской унии 1569 г. до 30-х годов XVII в. Автореферат дисс. д.и.н. – Ростов-на-Дону, 1966. – 54 с.
137. Александров В.А. Организация обороны южной границы Московского государства во второй половине XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV- XVIII вв. – Москва, 1979. – С.159-173.
138. Анасян А. Отголоски битвы при Хотине (1621) // Великая дружба. – Москва, 1957. – С.227-236.
139. Андреев А.Р. История Крыма. – Москва, 1997. – 388 с.
140. Антонович В.Б. История малорусского казачества. Лекции В.Б.Антоновича. – Киев, 1882. – 168 с.
141. [Антонович В.Б.]. Рец. на кн: Мордовцев Д. Сагайдачный. Ист. повесть. – СПб., 1882 // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С.134-142.
142. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции В.В.Тарновского. – Киев, 1883. – Вып.1. – IV, 81с.
143. Антонович В.Б. Исследование о городах Юго-Западного края // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т.1. – Киев, 1885. – С.141-159.
144. Антонович В.Б. Сагайдачный // Исторические деятели Юго-Западной России. – Вып.1. – Киев, 1885. – С.180-198.
145. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – 76 с.; перевидання: Дніпро (Київ), 1992. – № 1. – С.115-142; – № 2-3. – С.125-151.
146. Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети. – Київ, 1991. – С.25-32
147. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991. – 238 с.
148. Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. Додатки. – Прага, 1942. – С.100-110.
149. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991. – 238 с.
150. Аренс Е.И. Страницы морской истории. Морской элемент в Древней Руси // Морской сборник. – 1919. – № 4. – С.2-31.

151. Багале́й Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – 286 с.
152. Балух В.О. Фільварочне господарство Польщі в XVI-XVII ст. – Чернівці, 1999. – 268с.
153. Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. – № 1. – С.31-42; № 2. – С.35-48; № 3. – С.34-50.
154. Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. – 1977. – № 1. – С.22-34; № 2. – С.42-60.
155. Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594 // Записки НТШ. – Т.10. – 1896. – С.1-18
156. Батюк Т. Джерела до козацької історії другої половини XVI –початку XVII ст.// Сторінки воєнної історії. Випуск 8. – Київ, 2003. – С.120-131.
157. Батюк Т. Загадка козацької історії початку XVII ст.// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. № 8. – Луцьк, 2002. – С.5-17.
158. Батюк Т. Молдовські походи українських військ у другій половині XVI ст.// Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Випуск 11. – Дрогобич: НВЦ “Каменяр”, 2003. – С.146-155.
159. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – Москва, 1846. – 286 с.
160. Бережков М.Н. Русские пленные и невольники в Крыму // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.2. – Одесса, 1888. – С.337-349.
161. Быкадоров И.Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546-1646). – Париж, 1937. – Ч.1. – 365 с.; – Ч.2. – 368 с.
162. Богородский Б.Л. К истории судебных терминов “шайка” и “чайка” // Вопросы теории и истории языка. – Ленинград, 1968. – С.122-146.
163. Вахнянин Н. Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда (Львів). – 1868. – № 43-45.
164. Винар Л. Козацькі зв'язки з Австрією і Ватіканом в 1593-1595 роках // На слідах. – 1956. – № 4. – С.34-56.
165. Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину св. Василя Великого. – 1963. – № 10. – С.152-168.
166. Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – № 2. – С.56-68; – №3. – С.52-65.

167. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 1. – С.175-180; № 2. – С.176-184; № 3. – С.171-180; № 4. – С.176-182.
168. Висковатов А. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII столетия. – Изд.2 / Предисловие и ред. Проф. К.В.Базилевича. – Москва, 1946. – 436 с.
169. Возняк М. Виправа запорожців на Перекоп // Діло (Львів). – 1930. – 7, 11.01.
170. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. – 256 с.
171. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – 649 с.
172. Гацак В. Фольклор и молдавско-русско-украинские исторические связи. – Москва, 1975. – 230 с.
173. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – Киев, 1957. – 586 с.
174. Гордеев А.А. История казаков. – Ч.2. Со времени царствования Иоанна Грозного до царствования Петра I. – Москва, 1991. – 251 с.
175. Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніші козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. – Вип.1. – 1971. – С.121-129.
176. Грабовецький В. Страта Івана Підкови у Львові // Жовтень. – 1966. – № 6. – С.128-131.
177. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – Москва, 1963. – 368 с.
178. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI- XVII вв. (по данным Э.Челеби) // Россия, Польша и Причерноморье в XV- XVIII вв. – Москва, 1979. – С.299-314.
179. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. Козацькі часи – до року 1625. – Київ, 1995. – 624 с.
180. Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С.56-68.
181. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали для круглого столу) // Український Історичний Журнал. – 1990. – № 12. – С.19-21.

182. Демин О.Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI вв. – Ростов-на-Дону. – 1989. – С.129-135.
183. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. - Київ, 1971. – С.90-124.
184. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.2. – Киев, 1902. – 569 с.
185. Долинин Н.П. Подмосковные полки (казацкие „таборы”) в национально-освободительном движении. 1611-1612 гг. – Харьков, 1958. – 246 с.
186. Доманицький В. Причинки до історії повстання Наливайка // Записки НТШ. – Т.40.– 1901.– С.1-16.
187. Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603) // Записки НТШ. – Т.60. – 1904. – С.1-32; - 61. – 1904. – С.33-64; – Т.62. – 1904. – С.66-113; – Т.63. – 1905. – С.115-136; – Т.64. – 1905. – С.137-171.
188. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. – Київ, 1991. – 45 с.
189. Дунаев Б.И. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке. – Москва, 1916. – 282 с.
190. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.) – Санкт-Петербург, 1901. – 386 с.
191. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – 225 с.
192. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – 210 с.
193. Загоровский В.П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – 270 с.
194. Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595 // Sprawozdane дирекции гимназии академической во Львові. – Львів, 1882. – С.2-32.
195. Заруба В.М. Д.І.Яворницький як історик та археограф // Постаті (Студії з історії України. Книга Друга). - Дніпропетровськ, 1993. – С.3-27.
196. Заруба В.М. Кримські походи // Студії з історії України. – Київ, 1993. – С.172-189.
197. Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Випуск 37. – Ч.1. – Львів, 2002. – С.103-121.

198. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
199. Зотов Р.М. Военная история Российского государства. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1839. – 644 с.
200. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300-1660. – Київ, 1998. – 650 с.
201. Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400-1700. Кримських ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – Київ, 2002. – С. 119-135.
202. Ісаєвич Я.Д. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С.85-87.
203. Ісаєвич Я.Д. Військові клейноди Війська Запорозького // Наука і суспільство. – 1965. – № 10. – С.36-37.
204. Ісаєвич Я.Д. Зв'язки братств з запорізьким козацтвом // Середні віки на Україні. – Вип.2. – Київ, 1973. – С.149-153.
205. Ісаєвич Я.Д. Зв'язки братств із запорозьким козацтвом // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С.7-11.
206. Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876. – 340 с.
207. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І.Крип'якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів та ін. – Упорядник Б.З.Якимович, передмова Я.Р.Дашкевич. – 4-е вид. – Львів, 1992. – 702 с.
208. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVII вв. – Ростов на Дону, 1989. – 130 с.
209. Каманин И.М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.8. – 1894. – С.57-115.
210. Каманин И.М. Очерк гетманства Сагайдачного. – Киев, 1906. – 98 с.
211. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – Москва, 1967. – 380 с.
212. Каргалов В.В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига // Вопросы истории. – 1969. № 1. – С.145-151.
213. Каргалов В.В. Свержение монголо-татарского ига. – Москва, 1973. – 197 с.
214. Каргалов В.В. На степной границе. Оборона “Крымской украины” Русского государства в первой половине XVI столетия. – Москва, 1974. – 182 с.
215. Каргалов В.В. Конец ордынского ига. – Москва, 1980. – 151 с.

216. Катанаев Г. О западно-сибирских казаках и других служилых людях нерегулярного казацкого чина // Записки Западно-Сибирского отделения Русского Географического Об-ва. - Кн.14. – Вып.1. – 1893. – С.3-24.
217. Кісь Я.П. Промисловість Львова в епоху феодалізму. – Львів, 1968. – 186 с.
218. Ковальський Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI в. // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – С.23-34.
219. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI - первой половины XVII века. – Днепропетровск, 1978. – 86 с.
220. Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII во львовских археографических изданиях XIX – начала XX в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С.20-48.
221. Ковальський Н.П., Плохий С.И. Источники по деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-е гг. XVI в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – С.146-165.
222. Козацькі ватажки та гетьмани України / Упорядники Я.Мельничук та Б.Карабін. – Львів, 1991. – 173 с.
223. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – Т.1. – Изд.3. – Санкт-Петербург, 1876. – CLVIII, – 265 с
224. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – Т.1. – Изд.4. – Санкт-Петербург, 1884. – 312 с.
225. Краснов Н.И. Казачий флот // Военный сборник. – 1885. – № 10. – С.56-89; – № 11. – С.65-110; – № 12. – С.60-95.
226. Крикун М.Г. До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник. – Т.2, – Київ, 1993. – С.153-160.
227. Кримський А. Історія Туреччини / УАН. Збірник Історико-Філологічного Відділення. – № 10. – Київ, 1924. – 259 с.
228. Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр. // Записки НТШ. – Т.127-128. – 1914. – С.24-65.
229. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. – Київ, 2000. – 333 с.
230. Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936. – 65 с.
231. Кулаковський П.М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. – 1995. – № 4-6. – С.64-69.

232. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. - Т.1. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. - Санкт-Петербург, 1874. - [9], IV, IV, 363 с.; - Т.2. От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. - Санкт-Петербург, 1874. - 4, VIII, IV, 456 с.
233. Кулиш П.А. Твори Пантелеймона Куліша. - Т.6. - Львів, 1910. - 340 с.
234. Кушева Е.Н. Политика Русского государства на Северном Кавказе в 1552-1572 гг. // Исторические записки. - Т.34. - Москва, 1950. - С.242-268.
235. Кушева Е.Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI - 30-е годы XVII века. - Москва, 1963. - 286 с.
236. Кутшеба С. Почерк истории общественно-государственного строя Польши. - Санкт-Петербург, 1907. - 340 с.
237. Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - № 9 - Симферополь, 1890. - С.128-210.
238. Лашков Ф. Статейный список Семена Безобразова 1595 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - № 15. - Симферополь, 1892. - С.112-118.
239. Леп'явко С. А. Северин Наливайко у Львові // Жовтень (Львів). - 1987. - № 3. - С.82-84.
240. Леп'явко С.А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. - Київ, 1990. - С.89-98.
241. Леп'явко С.А. Хроніки Й.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594-1595 рр. На Україні // Україна і Польща в період феодалізму. - Київ, 1991. - С.60-73.
242. Леп'явко С.А. До проблем становлення козацького стану // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 23-28 серпня 1993 р. - Доповіді і повідомлення. - Історія - Частина 1. Доповіді і повідомлення. Історія. - Ч.1. - Львів, 1993. - С.84-86.
243. Леп'явко С.А. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. - Київ, 1994.- С.27-51.
244. Леп'явко С.А. Семерій Наливайко // Володарі гетьманської булави. - Київ, 1994. - С.53-85.
245. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - 284 с.
246. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). - Чернігів, 1999. - 216 с.

247. Лунин Б.В. Боевое содружество донских и запорожских казаков в борьбе против турецкой и татарской агрессии в первой половине XVII в. // Из истории Дона (XVII-XХ вв.). – Вып.1. – Ростов-на-Дону, 1956. – С.54-68.
248. Любавский М.К. Наступление на степь. – Москва, 1915. – 128 с.
249. [Ляскоронський В.] Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. Исследования В.Ляскоронского. – Киев, 1898. – 98 с.
250. Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – Киев, 1901. – 122 с.
251. Львов Л. Отношения между Запорожской Сечью и Крымом. – Одесса, 1895. – 188с.
252. Маганов Е.А. Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929. – 156 с.
253. Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1. – Москва, 1876. – VIII, 847 с.
254. Макушев В.В. Итальянские архивы и хранящиеся материалы к славянской истории // Приложения к XVI тому Записок Императорской АН. – Санкт-Петербург, 1870. – С.3-62.
255. Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизвестным итальянским источникам) // Славянский сборник. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1876. – С.2-30.
256. Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип.2. – Київ, 2002. – С.210-230.
257. Марголин С.А. Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI в. // Труды Государственного Исторического Музея. – Вып.20. – Москва, 1948. – С.18-36.
258. Маркевич Н. История Малороссии. – Т.1. - Москва, 1842. – 387, X с.
259. Мыщык Ю.А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986. – С.34-58.
260. Мицик Ю.А. Історія українського козацтва. Актуальні проблеми дослідження // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С.2-6.
261. Мишко Д.І. Северин Наливайко. – Київ, 1962. – 312 с.
262. Мордвинова С.П., Станиславский А.Л. Книга сеунчей 1613-1619 гг // Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика. – Москва, 1990. – С.62-74.

263. Мохов Н.А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70-80-х годах XVI в. и деятельность И.Подковы // Уч. Зап. Ин-та истории, языка и литературы Молдавского ф-ла АН СССР. – Т.61. – 1957. – С.36-45.
264. Мохов Н.А. Очерки истории молдово-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1961. – 386 с.
265. Назаров В.Д. В Диком поле // Вопросы истории. – 1970. – № 2. – С.59-70.
266. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських християнських пам'ятках). – Київ, 1992. – 229 с.
267. Нариси історії Закарпаття. – Т.1. (з найдавніших часів до 1918 року) / Відпов. Ред. І.Гранчак. – Ужгород, 1993. – 478 с.
268. Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кишке // Киевская старина. - 1883. – № 6. – С.212-232.
269. Никитин А.В. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI-XVII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 44. – Москва, 1955. – 140 с.
270. Новичев А.Д. История Турции. – Т.1. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.). – Ленинград, 1963. – 380 с.
271. Новицкий И.П. Князья Ружинские (Памяти М.А.Максимовича) // Киевская старина. – 1882. – № 4. - С.56-84.
272. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва, 1948. – 657 с.
273. Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Ин-та истории АН СССР. – Вып.2. – 1954. – С.52-58.
274. Нуджевский М.Е. Опыт воено-исторического исследования о казачестве. – Вып.1. – Житомир, 1897. – 239 с.
275. Палаузов С.Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия. – Санкт-Петербург, 1859. – 299 с.
276. Панашенко В.В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI ст.) // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. – Київ, 1986. – С.42-59.
277. Плохий С.Н. Политика Ватикана в Северном Причерноморье и украинское казачество в конце XVI в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. – Ростов-на-Дону, 1976. – С.117-126.
278. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С.580-608; – № 9. – С.27-52.

279. Рознер И.Г. Северин Наливайко. – Москва, 1961. – 348 с.
280. Романець О. Джерела братерства. Богдан П. Хашдеу і східно-романсько-українські взаємини. – Львів, 1971. – 224 с.
281. Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до настоящего времени / Под ред. А.Н.Петрова. – Т.1. – Изд.2. – Москва, 1897. – 410 с.
282. Савич А.А. Деулинское перемирие 1618 г. // Ученые записки Московского государственного педагогического ин-та им. К.Либкнехта. – Т.4. – Серия историческая. – Вып.2. – Москва, 1932. – С.136-149.
283. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С.53-69.
284. Сванидзе М.Х. Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С.236-247.
285. Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український Історичний Журнал. – 1992. – № 12. – С.123-131.
286. Сергійчук В.І. Перші козацькі посольства // Жовтень. – 1986. – № 1. – С.97-103.
287. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII століття. – Київ, 1991. – 253 с.
288. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVIIст. / автореферат дис. д.і.н. – Київ, 1991. – 56 с.
289. Сергійчук В.І. Формування території козацької держави // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.54-67.
290. Серчик В.А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVIII вв. – Москва, 1979. – С.174-181.
291. Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // Ученые записки МГУ. – Вып.61. История. – Т.2. – 1940. – С.33-48.
292. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч.1. – Одеса, 1836. – 286 с.
293. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч.1. – Одесса, 1846. – 463 с.
294. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. - Санкт-Петербург, 1887. – 654 с.
295. Смирнов И.И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Т.27. – 1948. – С.21-29.

296. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Уч. зап. Московского гос. ун-та. – Вып.94. – Т.2. – 1946. – С.135-166.
297. Смирнов Я.И. Описание одного польского сборника портретов XVII века // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове (1909). – Т.3. – Москва, 1911. – С.431-435
298. Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1937. – 136 с.
299. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн.4. – Т.7. – Москва, 1989. – 689 с.
300. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990. – 348 с.
301. Станиславский А.Л. Источники о русском походе П.К.Сагайдачного 1618-1619 гг. в московских архивах // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма. – Москва, 1991. – С.11-23.
302. Стороженко А.В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.11. – Вып.1. – 1896. – С.231-239
303. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – Киев, 1904. – 189 с.
304. Стороженко А.В. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.19. – Вып.3. – 1906. – С.73-80.
305. Стороженко А.В. Иосиф Верещинский, бискуп киевский. - Киев, 1911. – 84 с.
306. Тверитинова А. Восстание Кара Язиджи-дели Хасана в Турции. – Москва-Ленинград, 1946. – 138 с.
307. Телегін Д.Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – Київ, 1991. – 20 с.
308. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Черном и Азовском морях. – Москва, 1978. – 182 с.
309. Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український Історичний Журнал. – 1989. – № 2. – С.34-39; № 5. – С.42-56.
310. Флоря Б.Н. Россия, Речь Посполитая и конец Литовской войні // Советское славяноведение. – 1972. – № 2. – С.25-35.
311. Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С.82-103.
312. Флоря Б.Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Український Історичний Журнал. – 1978. – № 8. – С.124-129.

313. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – Москва, 1978. – 326 с.
314. Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С.52-59.
315. Хаждеу Б.Н. Иоан Воевода Лютый. – Кишинев, 1959. – 128 с.
316. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – 298 с.
317. Хартахай Ф. Исторические судьбы крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – Т.2. – С.182-236.
318. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – Москва, 1979. – С.147-158.
319. Чечулин Н.Д. Города Московского государства в XVI в. – Санкт-Петербург, 1889. – 372 с.
320. Шмидт С.О. Продолжение Хронографа редакции 1512 г. // Исторический архив. – Кн.7. – 1951. – С.281-289.
321. Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – Київ, 2002. – С.172-199.
322. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т.1. – 592 с.; – Т.2. – 560 с.
323. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С.589-608.
324. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – Ч.1. – IV, 2, 296 с.; – Ч.2. – 257 с.
325. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Санкт-Петербург, 1888. – 248 с.
326. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1892. – 598 с.
327. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – 416 с.
328. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – 416 с.
329. Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке. – Москва, 1916. – 232 с.

330. Biełowski A. Łoboda i Nalewajko // Tygodnik illustrowany. – 1861. – № 117-118. – S.238-278.
331. Bericht des Don Jhau d'Austria uber die Schlacht bei Lepanto.– Bd.1. – Berlin, 1853. – S.132-177.
332. Bolębiowski A. Hetman Żółkiewski // Biblioteka Warszawska. – 1852. – T.4. – Z.2. – S.65-124.
333. Boratyński L. Kozacy i Watykan // Przegląd Polski. – 1906. – Pazdziernik. – S.20-40.
334. Dorošenko D. a Rypka J. Polskó, Ukraina, Krym a Vysoká Porta v prvni pol. XVII st. // Časopis Narodniho musea v Praze. – 1936. - Zv.1. – S.51-96.
335. Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. – T.1. - Lwów, 1843. – 266s.
336. Habsburgs and Zaporozhian Cossaks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594 / Edited and with and Itroduction by Lobomir R. Wynar. Translated by Orest Subtelny.– Littleton, Colorado,1975. – 144 s.
337. Herbst S. Prace kartograficzne Beuplana-Hondiusa z r. 1652 // Przegląd Historyczny. – T.43. – Z.1. – S.124-138.
338. Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – 165 s.
339. Górski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – 432 s.
340. Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiche nach den Quellen dargestellt. – Bd.3. – Gotha, 1910. – 654 p.
341. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T.1. – Lwów, 1923. – 446 s.
342. Lozinski W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku. – T.2. – Lwów, 1904. – 298 s.
343. Lukaszewicz B. Dzieje kosciołów wyznania helweckiego w Litwie. – T.1. – Wilno, 1932. – 265 s.
344. Magnuszewski W. Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator. – Warszawa, 1978. – 214 s.
345. Naruszewicz A. Hiatorya Chodkiewicza. – T.2. – Warszawa, 1805. – 365 s.
346. Ostapchuk V. The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte wiht the Polish-Lithuanian Commonwealth and Moscovy, 1622-1628. - Harvard University. – 1990. – 126 p.
347. Pajewski J. Bunczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1960. – 311 s.
348. Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta: Studia nad zawodem wojskowym w XVI w. – Warszawa, 1985. – 316 s.

349. Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500-1574. – Sedlce, 1995. – 323 s.
350. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1960. – 312 s.
351. Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – T.11. – Cz.2. – Warszawa, 1964-1965. – S.121-140.
352. Podhorodecki L. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1968. – 288 s.
353. Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – T.1. – Warszawa, 1976. – 349 s.
354. Polska sztuka wojenna XVI i XVII wieku. – Londyn, 1955. – 320 s.
355. Powidaj L. Kozacy zaporozcy na Ukraine. – Lwów, 1862. – 255 s.
356. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927. – 211 s.
357. [Pułaski K.] Trzy poselstwa Ławrina Piesioczyńskiego 1601-1603 (szkic historyczny przez K.Pułaski) // Przewodnik naukowo-literacki. – 1901. – S.650-658.
358. Rawita-Gawroński F. Sicze Zaporoskie // Biblioteka Warszawska. – 1913. – T.1. – Cz.11. – S.35-71.
359. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – 288 s.
360. Reychman J. Archiwa Tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej // Archeion. – T.34. – Warszawa, 1961. – S.59-81.
361. Reychmann J. Historia Turcyi. – Wrocław, 1973. – 387 s.
362. Sas J. Układy o lige przeciw Turków za Zygmunta III / Przegląd powszechny. – 1899. – S.61-67.
363. Serczyk W. Na dalekiej Ukraine. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Warszawa, 1984. – 282 s.
364. Spieralski Z. Wojskowość polska w okresie Odrodzenia (1454-1576) // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. – T.1. – 1965. – S.365-389.
365. Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – T.37. – 1848. – S.250-267.
366. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. – Lwów, 1939. – 190 s.
367. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – 237 s.
368. Tyszkowski K. Aleks Lisowski i jego zagony na Moskwę // Przegląd historyczny wojskowy. – 1932. – N 5. – S.33-59.
369. Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605-1618) // Przegląd historyczny wojskowy. – Warszawa, 1935. – N 8. – S.71-113.
370. Winar L. History of Early Ukrainian Printing 1491-1600. – Denver, 1962. – 258 p.

371. Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach // Przegląd powszechny. – Kraków, 1922. – s.120-125.
372. Winkler W. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiały do Historii wojskowości. – T.14. – Cz.1. – Warszawa, 1968. – S.15-25.
373. Wisner H. Polska sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku. Wątpliwości i hipotezy // Kwartalnik Historyczny. – R.134. – 1977. – № 2. – S.405-415.
374. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyźni w dawnej Rzeczy Pospolitej. – Warszawa, 1960. – 342 s.
375. Wójcik Z. Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej // Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura. – Warszawa, 1968. – S.24-39.
376. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – 321 s.
377. Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580. – Warszawa, 1960. – 286 s.
378. Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce XVI I XVII wieku // Przegląd Historyczny. – T.65. – Zesz.1. – 1974. – S.21-32.
379. Zinkeisen J.W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. – Bd.3. – Gotha, 1855. – 456 p.